

PLETER

Časopis

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA-e Split

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA Split

Godina III., br. 3

Split, 2019.

**Pleter, časopis Udruge studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA-e Split
Broj 3, godina III.**

Izdavač:

Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA Split
Poljička cesta 35, 21 000 Split

<http://tomaarhidakon.ffst.unist.hr/> e-mail: tomaarhidakon1200@gmail.com

Za izdavača:

Luka Ursić

Glavni urednik:

Luka Ursić (Filozofski fakultet u Splitu)

Urednici:

Magdalena Vuković, Luka Marković, Toni Dukić, Vana Jurković,
Anamarija Bašić (Filozofski fakultet u Splitu),
Marino Kumir (Central European University, Budimpešta)

Lektura i korektura:

Anamarija Bašić, Blaž Ševo

Lektura sažetaka na engleskom jeziku:

Nikola Marunić

Recenzenti:

doc. dr. sc. Tonija Andrić (Split), doc. dr. sc. Ivan Matijević (Split), prof. dr. sc. Marko Trogrlić (Split), prof. dr. sc. Josip Vrandečić (Split), dr. sc. Ana Torlak (Split), doc. dr. sc. Ivana Čapeta Rakić (Split), doc. dr. sc. Zrinka Serventi (Zadar), prof. dr. sc. Stjepan Ćosić (Hrvatski studiji, Zagreb), izv. prof. dr. sc. Hrvoje Gračanin (Zagreb), mag. hist. Luka Pejić (Osijek), dr. sc. Krešimir Bušić (Osijek), dr. sc. Zdravka Jelaska Marijan (Zagreb, ISP), dr. sc. Stjepan Matković (Zagreb, ISP), dr. sc. Vlasta Švoger (Zagreb, ISP), dr. sc. Lidija Benčetić (Zagreb, ISP), dr. sc. Martina Grahek Ravančić (Zagreb, ISP)

Naslovnica

Konzervatorski odjel Split, ostavština don Frane Bulića:
don Frane Bulić i ratni zarobljenici na amfiteatru u Saloni

Grafička priprema i tisak:

Dalmacijapapir d. o. o, Split

Naklada:

200 primjeraka

Časopis je besplatan.

Časopis je objavljen uz financijsku potporu Studentskog zbora Sveučilišta u Splitu (Zrinsko-frankopanska 38, 21000 Split) i Splitsko-dalmatinske županije (Domovinskog rata 2, 21000 Split).

Mjesto i godina izdanja:

Split, 2019.

ISSN 2459 - 8623

© Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA Split

Nijedan dio ovog časopisa ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pisanog dopuštenja.

Činjenice i mišljenja iznesena u radovima ovog časopisa nužno ne odražavaju mišljenje uredništva.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIŠTVA.....	5
DJELOVANJE UDRUGE STUDENATA POVIJESTI „TOMA ARHIĐAKON“.....	7
Život tijekom opsada.....	7
Filmska večer: A Royal Affair.....	11
Noć muzeja 2018.: Uvijek bolja!.....	13
Predstavljen drugi broj časopisa Pleter.....	14
Održan povijesni kviz u kafiću Michel.....	17
Goyini duhovi.....	18
Demonstracija: Izrada slike u kasnom srednjem vijeku.....	19
Nastanak hrvatskih grbova – članak.....	21
Regionalni seminar „Yugoslavia revisited“.....	22
Konferencija u Mariboru.....	29
NeuroSplit.....	33
Radionica „Izrada srednjovjekovnih pečata“ i vikend u Splitu.....	36
Kliofest: Čitajte povijest!.....	40
<i>Blaž Ševo</i> : Stolačka tarča.....	41
<i>Nikola Marunić</i> : Terenska nastava: „Povijest Splita“.....	43
Nastanak, uporaba i simbolika najstarijih hrvatskih zemaljskih grbova.....	45
Uskočki boj za Klis 2018.	47
ISHA-in jesenski seminar u Skoplju.....	49
Regnum Croatorum: Krunom hrvatskih vladara 2018.....	55
Kliška tvrđava – predavanje Valtera Firića.....	60
5. Međunarodni festival arheološkog filma (MFAF).....	61
Predavanje dr. sc. Fani Celio-Cege: „Palača obitelji Garagnin u Trogiru“.....	62
Nedovršeni milenij – Od II. splitskog crkvenog sabora do završetka Velikoga rata.....	63
Humanitarna akcija: Humanitura.....	68
Jedno popodne u Udruzi Srce.....	69
RADOVI.....	71
<i>Valentina Markasović</i> : ZEMLJORADNJA U ANTIČKOJ GRČKOJ.....	73
<i>Petra Sršić</i> : POSTANAK „HELENISTIČKOG EGIPTA“: UTJECAJ RATOVA DIJADOHA I VLADAVINA PTOLOMEJA I. SOTERA I PTOLOMEJA II. FILADELFA.....	97
<i>Ivan Šarić</i> : SPARTAK (STANLEY KUBRICK, 1960).....	121
<i>Mate Božić</i> : „HRVAT“ I „HRVATI“ – OD TOPONIMA DO ETNONIMA.....	135
<i>Luka Ursić</i> : ISTRA U 16. I 17. STOLJEČU S POSEBNIM OSVRTOM NA PROBLEM DIFERENCIJA.....	177
<i>Fadil Hadžiabdić</i> : DRUGI U „GORSKOM VIJENCU“.....	195
<i>Vana Jurković</i> : ANTONIO BAJAMONTI I NJEGOVI DOPRINOSI GRADU SPLITU.....	209
<i>Josip Kamber</i> : IDEOLOGIJA AUTONOMAŠKOG POKRETA U DALMACIJI.....	223
<i>Luka Goreta</i> : BAN MAŽURANIĆ I ŠKOLSKA REFORMA.....	233

RIJEČ UREDNIŠTVIA

Dragi čitatelju/ice,
pred tobom je treći broj časopisa „Pleter“ Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ koja djeluje pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Objavljuju se radovi studenata povijesti sa sveučilišta iz cijele regije, a u procesu recenzije tih radova sudjeluju profesori i stručnjaci s institucija diljem Hrvatske. Upravo tim procesom recenzije nastojimo održati znanstveno-stručnu vrijednost časopisa na visokoj razini. Potičemo i međusveučilišnu suradnju i nadamo se da će se odnosi izgrađeni tijekom izrade časopisa njegovati kako u daljnjem akademskom životu, tako i van njega.

Zašto je važna povijest, a zašto historiografija?

Prije svega, povijest je bila značajna odrednica pri formiranju modernih nacija – nacionalni identiteti su stvarani, među ostalim, na osnovi povijesti i povijesnih pravica. Ne trebamo gledati van Hrvatske da za to pronađemo dokaze. Danas život bez nacija ne možemo ni zamisliti – povezuju ljude na ideološkoj i emocionalnoj razini, stvaraju osjećaj zajedničkog identiteta i pripadnosti jednoj grupaciji. Na manjoj razini, ostvaruje se kohezija na osnovi lokalne zajednice. Osjećamo povezanost s poviješću svoga grada, svoga sela, svoga otoka. Na osobnoj razini često smo definirani davnim događajima, a da toga nismo ni svjesni, događajima koji su u prošlosti utjecali na naše roditelje, bližnje i učitelje, a odgovorom dio tih utjecaja prelazi na nas. Ovo su samo neke od odrednica zbog kojih je povijest važna, što nam otkriva zašto je važna historiografija. Cilj historiografije, prije svega, mora biti istina. Upravo zato je zadaća povjesničara stalna (re)interpretacija povijesnih događaja, a ta revizija mora biti u skladu s povijesnom istinom i nikako u službi ideologije. Inače se gubi slijed događaja i istina postaje iskrivljena kopija onoga što se zapravo dogodilo. Dvadeseto je stoljeće uvelike pokazalo što može biti posljedica takvih opasnih tendencija. Tu povjesničari ulaze u „igru“ i njihov je zadatak društvu ukazati na ono što se zapravo zbilo – njihov pristup mora biti objektivan, iskren i potaknut čistom znanstvenom znatiželjom i ljubavlju. Kako je povijest neupitan dio velikih društvenih rasprava, koje ujedno definira koliko i biva definirana istina, nadamo se da će ovaj časopis postati platforma na kojoj će mladi studenti povijesti „tesati“ svoje historiografske vještine, kako uređivanjem, tako i pisanjem znanstvenih i stručnih radova o raznim relevantnim temama.

Ovim putem zahvaljujemo Studentskom zboru Sveučilišta u Splitu i Splitsko-dalmatinskoj županiji na financijskoj potpori, bez koje ovaj časopis ne bi ugledao svjetlo dana. Posebne zahvale upućujemo i recenzentima, s Filozofskog fakulteta u Splitu: doc. dr. sc. Toniji Andrić, doc. dr. sc. Ivanu Matijeviću, prof. dr. sc. Marku Trogrliću, prof. dr. sc. Josipu Vrandečiću, dr. sc. Ani Torlak, doc. dr. sc. Ivani Čapeti Rakić, s Filozofskog fakulteta u Zadru: doc. dr. sc. Zrinki Serventi, s Hrvatskih studija u Zagrebu: prof. dr. sc. Stjepanu Ćosiću, s Filozofskog fakulteta u Zagrebu: izv. prof. dr. sc. Hrvoju Gračaninu, s Filozofskog fakulteta u Osijeku: mag. hist. Luki Pejiću i dr. sc. Krešimiru Bušiću te s Instituta za povijest u Zagrebu: dr. sc. Zdravki Jelaski Marijan, dr. sc. Stjepanu Matkoviću, dr. sc. Vlasti Švoger, dr. sc. Lidiji Benčetić i dr. sc. Martini Grahek Ravančić. Posebne zahvale i Konzervatorskom odjelu u Splitu za fotografiju koja krasi našu naslovnicu. Na kraju, zahvale uredništvu časopisa – Vani Jurković, Magdaleni Vuković, Anamariji Bašić, Marinu Kumiru, Toniju Dukiću i Luki Markoviću. Želimo zahvaliti i autorima radova objavljenih u časopisu.

Planiramo nastaviti ove suradnje i proširiti ih u idućem broju časopisa. U ovom broju svakako pogledajte i dio o djelovanju naše Udruge, čiji je cilj prije svega popularizacija povijesti i historiografske djelatnosti. Možda Vas potakne da posjetite neko naše predavanje ili nam se pridružite na neki drugi način. Do idućeg broja, sjetite se važnosti povijesti. Danas, kada se društvene koncepcije i hijerarhije konstantno izmjenjuju, kada je sloboda govora u nekim dijelovima svijeta ugrožena i kada su društveno-humanističke znanosti zanemarene i podređene nekim ciljevima, imajte na umu besmrtne riječi mudrog Cicera: *Historia magistra vitae est!*

Luka Ursić, glavni urednik

DJELOVANJE UDRUGE STUDENATA POVIJESTI

„TOMA ARHIĐAKON“

Život tijekom opsada

Blaž Ševo

Raspisavši natječaj za dodjelu sredstava za organiziranje konferencija s temom „History that is not history yet“, EUROCLIO (*European Association of History Educators*) zainteresirao je brojne ISHA sekcije unutar i izvan područja bivše Jugoslavije. Preciznije, EUROCLIO je ciljao na obradu tema iz doba postjugoslavenskih ratova te je svakoj sekciji nudio pokrivanje troškova organizacije konferencije na tu temu u visini do 500 eura. Budući da se, nažalost, naša sekcija nije našla među 10 odabranih koje će biti financijski potpomognute za organiziranje takvog događaja, preostalo nam se pripremiti i dolaskom počastiti članove ISHA-e Osijek koji su dobili potporu EUROCLIO-a te organizirali konferenciju pod nazivom „Život tijekom opsada u Domovinskom ratu“. Iako je fokus konferencije bio primarno na opsadama u njihovom denotativnom značenju, prijave su sadržavale tematsku raznolikost i prije svega interdisciplinarnost što se pokazalo na samom seminaru. No, krenimo od početka.

Dvanaesti i trinaesti je prosinca u kalendarima četvorice naših članova: Duje Pavele, Luke Markovića, Zvonimira Šegvića i Blaža Ševe bio odavno rezerviran za osječku konferenciju koja je privukla studente iz cijele Hrvatske, ali i članicu ISHA-e Skoplje koja je, zahvaljujući dobrim vezama s Osječanima, potegla iz zemlje gdje vječno sunce sja. U jukstapoziciji s Milićevim serijalom „Idemo na sjever“ fantastična je četvorka s mora krenula put, kako su nas plašili, ledenog Osijeka. Kako svi veliki putnici lako zaboravljaju negativne stvari i više ističu one pozitivne, tako ću i ja izostaviti komplikacije i nerviranja s busevima i prijevozom te naglasiti sjaj u dječjim očima prilikom izlaska iz Svetog Roka i tople snježne ličke pljuske koji se, vjerujem po obrnutoj analogiji, primjećuje u očima kontinentalaca kad nakon cijele godine izvire iz onog malog džombastog kliškog tunela i ugledaju manje ili više plavi Adriatik sa zabrinjavajuće velikim brojem prosutih nastambi za nesplićane u njegovu – čak ne okruženju u prvotnom smislu riječi, već okruženju u smislu opsade što je razmišljanje koje nas na neki način trasira do teme konferencije. Prošavši kroz idiličnu ličku pustoš, naletjeli smo na

mezopotamski grad Karla Habsburškog te primijetili znakovitu mutaciju iz ponositih ličkih jela i smreka u ponosite karlovačke industrijske dimnjake. Rastanak s A jedinicom donio je nove prijevozne brige te smo na druženje s A tricom krenuli u različito vrijeme različitim autobusima. Epilog tog dana obilježenog dvostruko rimovanim redovima sjedala nije se nazirao, ali je lice potpredsjednice ISHA-e Osijek Dunje Tomić, koja nas je dočekala na najljepšem hrvatskom kolodvoru, sugeriralo da će epilog biti zadovoljavajući. Kako je Zvonimir stizao tek sat i pol nakon nas, odlučili smo odmah s našim osječkim kolegama razmijeniti kulturne specifičnosti te smo otišli na kavu (pivo).

Početna euforija dala je naslutiti kako će ovo biti fenomenalno iskustvo za mene, kao i mamac kolegama koji su se po prvi put našli na nekoj ISHA konferenciji. Uvjerivši se da je Zvonimir stigao u jednom komadu, nazvali smo taksi i glumili gospodu za 20 kuna. U priči s lokalnim vozačem saznali smo o stanju na osječkom transportnom tržištu, problemu iseljavanja i za nas misterioznom poštivanju prometnih znakova, pješačkih prijelaza i semafora. Četiri tovara bila su smještena upravo kod Dunje na čijem gostoprimstvu ni ovom prilikom ne zaboravljam zahvaliti. Na razini kulturne razmjene došlo je do izjednačenja jer su Dunja i njezina prijateljica Marija za nas pripremile čobanac čije sam kvalitete – po njihovoj interpretaciji – samouvjerenom pokvario direktno ga pomiješavši s kiselom turšijom. Slegnuvši ramenima i progutavši taj biser slavonske gastronomije, ponudio sam kolegama široku paletu za ismijavanje u budućnosti. Nakon večere slijedilo je uljepšavanje naših radova te međusobno konzultiranje. Duje je obradio opsadu Šibenika, Luka atmosferu u Splitu u ratnim godinama, Zvonimir se bavio vojnim aspektima i ulogom HOS-a u obrani Škabrnje, dok sam ja govorio o doživljaju rata u Segetu Donjem okrenuvši motiv opsade za 180 stupnjeva. Raspalivši grijaće aparate na maksimum, zaklopili smo oči i nestrpljivo iščekivali sutrašnji dan. Izišavši iz tradicionalne trenirke i uskočivši u košulju, učinio sam od sebe čovjeka te s ekipom ISHA-e Split krenuo do Ulice Lorenza Jägera 9. Ponovno je vozač taksija bio razgovorljiv te nam preporučio i pokoju knjigu koja se bavi tematikom Domovinskog rata. Izišli smo iz taksija te se uvjerali da prijetnje o hladnoći nisu bile bezrazložne te smo cvokoćući uletjeli u dvoranu gdje se u 9 sati održavalo otvaranje konferencije. Glavni organizator, Stjepan Leko, lijepo nas je pozdravio te otvorio konferenciju. Prvi su dan izlagali južnjaci, dok je drugi dan bio rezerviran za kontinentalce.

Ograničenje za prezentacije bilo je 15 minuta što se u velikom broju slučajeva pokazalo nedostatnim, pogotovo uz brojna pitanja prisutnih. Led je probio kolega Roko Tadin iz ISHA-e Zadar koji je govorio o sva-kodnevi Zadra u Domovinskom ratu, a prvi dan zaključio je naš Luka Marković svojom prezentacijom o Splitu u spomenuto doba. Moram kazati kako je bilo divno vidjeti prijatelje iz svih krajeva domovine te saznati o stanju u pojedinim ISHA-ma, kao i upoznati nove ljude koji-ma jedva čekam ponovno stisnuti ruku.

Završetkom akademskog dijela prvog dana uputili smo se u rodni grad glavnog organizatora Stjepana – Vukovar. Posjetivši dvorac Eltz, Vodotoranj, Ovčaru, razne muzeje i smjestivši se u lokalni kafić, razmišljali smo kako je prava šteta što već sutra moramo poći za Diokleci-janov grad. Meditativna sjeta te se večeri raspuknula kao balon od sa-punice zahvaljujući čašici viška (i to ne samo konotativnoj) i odličnoj ekipi. Večer je završila u Cadillacu gdje smo se u euforiji međusobno pobratimili, mada se s nekima poznajemo tek nekoliko sati.

Evocirat ću bogove ironije te kazati kako smo sljedećeg jutra ustali naspavani i spremni za nove radne pobjede, mirisni i svježiji, entuzija-stični i hiperaktivni. Drugi dan konferencije započeo je interdiscipli-narnim, živim i izričajnim, a neupitno i sebi svojstvenim izlaganjem kolege Ivana Miškulina o Vukovarcima u hrvatskoj ratnoj književnosti, a kolegica Jana Gočevska iz ISHA-e Skoplje na odličnom nam je hrvat-skom dočarala makedonsku perspektivu rata na području Hrvatske zaključivši time studentska predavanja. Za kraj, svojim su nas život-nim iskustvima i pričama iz rata počastili spisateljica Ivana Šojat i brigadir Marko Leko, nakon čega je slijedila dodjela poklon-paketa i priznanja. Za vrijeme dodjele bili smo na iglama jer nam je bus kretao za 15 minuta. Ipak, sve smo stigli te se napokon zajedno uputili Zagre-bu, odnosno Splitu. Organizatori su nas usput pozvali i na regionalni seminar koji će se održati u ožujku s temom „Yugoslavia revisited“ koji zasigurno nećemo propustiti. Neću pogriješiti ako kažem da nas je sve uhvatila postseminarska depresija koja nas je u kombinaciji s umorom već dostigla u Zagrebu. Vjerujem kako ovo nije zadnji put da sam u Osi-jeku po akademskoj dužnosti i kako će se veza između ove dvije sekcije produbiti i učvrstiti. Jel' tako lega?

*Konferencija: Život tijekom opsada
(izvor: ISHA Osijek, 12. i 13. prosinca 2017.)*

Filmska večer: A Royal Affair

Anamarija Bašić

Dok se u pozadini svijetlio crveni Peristil, filmski vremeplov ovaj put zaustavio se u 18. stoljeću u Danskoj, za vladavine kralja Kristijana VII. (1749. – 1808.). Povijesna drama o mladoj engleskoj princezi Katarini Matildi (1751. – 1772.) koja se sa šesnaest godina udaje za psihički nestabilnog danskog kralja Kristijana i zauvijek napušta ljubljenu zemlju okupanu pljuskovima, iznjedrila je priču o njezinoj ljubavnoj aferi s Johannom Friedrichom Strunseeom (1737. – 1772.), kraljevim liječnikom njemačkog podrijetla i prosvjetiteljskih pogleda.

Iako se od pomalo trivijalnog naziva *Kraljevska afera* nije mnogo očekivalo, baš suprotno, talentirana filmska postava u sastavu: Alicia Vikander (Šveđanka koja je savršeno ovladala danskim), Mads Mikkelsen i Mikkel Boe Følsgaard, vrlo je uvjerljivo uprizorila ne samo aferu, već i razdoblje „u kojem je Danska doživjela svoju svjetlost“.

Kao što je i sam doajen filmske večeri, naš kolega Ive Verić, rekao, iznenađuje koliko su se Bodil Steensen-Lenth, autor knjige po kojoj je nastao film, te scenarist Rasmus Heisterberg, držali povijesne istine i koje su sve moderne zakone Matilda i Strunsee donosili nauštrb plemića, a za boljitak naroda nakon što je Strunsee jedno vrijeme samostalno vladao Danskom, a Kristijanovo ludilo bivalo sve jače.

*Filmska večer: A Royal Affair
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 11. siječnja 2018.)*

Noć muzeja 2018.: Uvijek bolja!

Vana Jurković

Svakog zadnjeg petka u siječnju organizira se manifestacija po nazivom Noć muzeja čiji je cilj približiti galerije, muzeje i ostale kulturne ustanove što većem broju ljudi. Ovom manifestacijom nastoji se prezentirati tisućljetna kulturno-umjetnička baština i time potaknuti ljude na učestalije posjete kulturnim ustanovama. Tema Noći muzeja 2018. godine glasila je „Muzeji i sport“ čime se nastojalo popularizirati bogatu hrvatsku sportsku povijest. Veliki broj raznovrsnih sportova pružio je muzejima gotovo neograničene mogućnosti spajanja sporta i slavnih dostignuća iz prošlih stoljeća.

Iako se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika nije moglo mnogo govoriti o sportu, naši su volonteri nastojali posjetiteljima prezentirati glavne zvijezde muzeja, kao što su knez Branimir i fra Lujo Marun. Osim toga, volonteri su govorili o ostalim vrijednim nalazima, koji obuhvaćaju dijelove oltarne ograde, ciborije, tranzene, Višeslavovu krstionicu, sarkofage kneza Branimira i Jelene Slavne te ostale muzejske eksponate. Posjetitelji su najveću zainteresiranost iskazali za predmete koji su pronađeni unutar sarkofaga kneza Branimira. Konjske ostruge, novčići i privjesci uglavnom su bili izrađeni od zlata, a među nalazima bila je i raskošna odjeća, što je ukazivalo na to da se radi o osobi visokog statusa. Iako već pomalo umorni, naši su volonteri uspješno odgovarali na mnogobrojne znatiželjne upite do kasnih noćnih sati.

Noć muzeja 2018.

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 26. siječnja 2018.)

Predstavljen drugi broj časopisa *Pleter*

Blaž Ševo

U prepunoj dvorani na Peristilu, u prostorijama Filozofskog fakulteta, u organizaciji naše Udruge, održana je promocija drugog broja časopisa *Pleter* 28. veljače 2018. godine.

Kao što smo već i objavili, časopis je zapravo skup više radova i članaka iz polja povijesti i povijesti umjetnosti. Cilj je promoviranje hrvatske historiografije kao i popularizacija povijesti među širom publikom, posebice među mladima.

Nakon pozdravnih govora predsjednika Udruge Blaža Ševe i prodekana za nastavu Darka Hrena, časopis su predstavili glavni urednik Luka Ursić te pročelnica Odsjeka za povijest doc. dr. sc. Tonija Andrić.

Nakon predstavljanja i zahvale sponzorima i recenzentima te poziva na prijavu radova za novi broj, održana je i zakuska uz čašicu razgovora.

Predstavljanje drugog broja Pletera

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 28. veljače 2018.)

*Predstavljanje drugog broja Pletera
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 28. veljače 2018.)*

*Predstavljanje drugog broja Pletera
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 28. veljače 2018.)*

Održan povijesni kviz u kafiću Michel

Nikola Marunić

U kafiću Michel 6. ožujka 2018. godine u organizaciji naše Udruge održan je povijesni kviz. U zabavnoj atmosferi nagradu je odnijela ekipa LMNJ čiji su članovi za nagradu dobili primjerak Pletera.

*Povijesni kviz u kafiću Michel
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 6. ožujka 2018.)*

Goyini duhovi

Anamarija Bašić

U prostorima Filozofskog fakulteta u Splitu, na Peristilu, održana je još jedna filmska večer u organizaciji naše Udruge. Ovaj je put glasački prst od ponuđenih filmova odabrao film naziva *Goyini duhovi* (*Goya's Ghosts*) američkog redatelja češkog podrijetla Miloša Formana.

Forman tematizira kaotično razdoblje kraja 18. stoljeća u Španjolskoj, djelovanje španjolske inkvizicije, francusku vlast i povratak kraljevstva. Lik talentiranog slikara Francisca Goye (Stellan Skarsgard) kao promatrača tih nemilih događaja pomalo zasjenjuje lik prevrtljivog svećenika Lorenza (Javier Bardem) koji se najprije zalaže za ponovno uvođenje inkvizicije koja zatvara nedužnu djevojku Inès (Natalie Portman), kći bogatog trgovca, čija je nesretna sudbina primjer Lorenzove prevrtljivosti. Navedeni potom bježi u Francusku u kojoj postaje pristaša ideja Francuske revolucije te se kao takav vraća s Napoleonovom vojskom u Madrid. Napoleonov poraz ipak mu je došao glave u javnom pogubljenju dok nesretna Inès, nakon konačnog izlaska iz zatvora, ostaje bez svoje obitelji i djeteta.

Goya se izrazito oslanja na svoj likovni talent te nakon niza *Los Caprichos* koji tematizira zločine i mučenja španjolske inkvizicije, te nakon slikanja portreta uglednih osoba, u međuvremenu oglušuje i počinje slikati nasilje koje je nad Španjolcima vršila francuska vojska u ime Deklaracije o položaju čovjeka i građanina koja zasigurno nije uključivala silovanje žena, mučenja i ubijanja Španjolaca.

Filmu pretežno naturalističkog karaktera, tmurnih boja, ali prekrasnih kostima, s posebno zanimljivim prikazom nastajanja gravura ciklusa *Los Caprichos*, komentar iz povijesne perspektive dao je kolega Ivan Gilić.

Filmska večer: *Goyini duhovi*

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 8. ožujka 2018.)

Demonstracija: Izrada slike u kasnom srednjem vijeku

Nikola Marunić

Naša je Udruga na Filozofskom fakultetu u Splitu 21. ožujka 2018. godine organizirala demonstraciju izrade slike u kasnom srednjem vijeku u suradnji s doc. dr. sc. Ivanom Čapetom Rakić koja je uputila prisutne u to umijeće, s naglaskom na proces pozlaćivanja. Potom je stručno demonstrirala navedenu tehniku koju su posjetitelji imali priliku ponoviti nakon predavanja.

*Izrada slike u kasnom srednjem vijeku
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 21. ožujka 2018.)*

*Izrada slike u kasnom srednjem vijeku
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 21. ožujka 2018.)*

Nastanak hrvatskih grbova – članak

Mate Božić

U novom broju časopisa *Gordogan* (br. 35-36, zima-jesen 2017.) objavljena je studija Mate Božića i Stjepana Ćosića, „Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća“. U spomenutoj studiji, na temelju brojnih podataka što su tijekom protekloga desetljeća postali dostupni posredstvom interneta, osobito zahvaljujući istraživanjima inozemnih heraldičara (Steenaa Clemmensena i Briana Timmsa), autori su bitno dopunili i proširili dosadašnje heraldičke i historiografske spoznaje o nastanku, uporabi i simbolici grbova koji su tijekom srednjega vijeka i početkom novoga vijeka bili atribuirani Hrvatskoj/Dalmaciji/„Slovinju“, Slavoniji i Bosni. Studija „Nastanak hrvatskih grbova“ je, osim konačnog „zaokruživanja“ prvog cjelovitog koncepta heraldičkog razvoja najstarijih hrvatskih zemaljskih znamenja, ponudila znanstvenoj javnosti, a osobito svim ljubiteljima heraldike, prvenstveno iz historiografske perspektive potkrijepljene odgovore na često postavljana, ali nikada do sada na sustavan način odgovorena pitanja o simbolici i povijesnoj pozadini nastanka hrvatskog šahiranog grba, „prvenstvu“ crvenog/srebrnog početnog polja, značenju „leopardovih“ (zapravo lavljih) glava na grbu Dalmacije, iznenadnoj pojavi kune na grbu Kraljevine Slavonije krajem 15. stoljeća te srednjovjekovnim hrvatsko-dalmatinskim heraldičkim korijenima pojave ruke s mačem (ili sabljom) kao jednog od novovjekovnih znamenja, danas općepoznatog kao „bosanski grb“. Tematika članka početkom 2018. godine prezentirana je zagrebačkoj publici u okviru promocije novog broja kulturnog magazina *Gordogan* (br. 35-36), a 9. svibnja ove godine predstavljena je i u Splitu (kao dio programa *Kliofesta*, godišnje manifestacije posvećene popularizaciji povijesne znanosti i srodnih struka) u okviru izlaganja koje je organizirala Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ u suradnji s Odsjekom za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.

Grb Suzane
"Kroćoginje"
Hrvatske "oko
1498.

Štit sa
znamenjem iz
početku 1527.
Cetinjat

*Slijed formiranja hrvatskog grba sa šahiranim poljima u okviru
habsburške pretenzijske heraldike od 1493. do 1527. godine*

(izvor: Mate Božić i Stjepan Ćosić, „Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća“, Gordogan, br. 35-36, zima-jesen 2017., 66.)

Regionalni seminar „Yugoslavia revisited“

Blaž Ševo

S marčanom burom stigao je i Regionalni seminar ISHA-e Osijek „Yugoslavia revisited“ koji je u dravskom Essegu okupio oko četrdeset studenata spremnih da u pet radionica podijele svoje povijesno istraživanje o temama kao što su: „Jugoslavija na pozornici i iza zavjese“, „Od Vardara do Triglava“, „Stvaranje i razvitak Jugoslavije: Bratstvo i (ne)jedinstvo“, „Nitko nema pravo odlučivati u ime radnika“ i „Tito i ekipa protiv svijeta“. ISHA Split je i ovog puta imala četiri ratnika spremna za obranu dalmatinskih boja. Za razliku od konferencije u prosincu napravili smo malu rošadu u postavi te su Luku i Zvonimira zamijenili kolege Ivan Gilić i Marin Visković. Želeći ostati dosljedni sebi i ovog smo puta imali problema s prijevozom te smo poput osamnaestostoljetne Hrvatske razjedinjeni ušli u 19. stoljeće, odnosno u još jednu panonsku avanturu. Kolege Gilić i Pavela išli su s Gilićevom obitelji koja ima rodbinu u Osijeku, dok smo Visković i ja putovali s našim kolegom i ponositim Srijemcem Josipom Pančićem. Kada bih započeo priču o njegovu životu, trebalo bi nam desetak kartica teksta te ću samo spomenuti kako je čovjek uistinu herbarij kulturnih specifičnosti koji je u svom govoru, mentalitetu i vozačkim sposobnostima ujedinio Vukovar, Hvar, Split, Kaštela i, naravno, rodni kraj svojih roditelja, simpatični, a u isto vrijeme otužni Opatovac, bremenito selo koje ćete, ako pratite tiho šuljajući Dunav od Vukovara prema jugoistoku, a koji paralelno prati cestu D2, prepoznati po nepreglednim hektarima repice, pšenice i hmelja te prapornoj aleji iznad išaranog imena sela na prometnom znaku. Do te će se, pak, scene naša tročlana družina morati s gume na gumu gegati osam sati. Iako se kazaljka brzine u plavoj Mazdi rijetko kad spuštala ispod okruglih 100, uvjeti na cesti nisu nam bili naklonjeni. Lički se snijeg na gomilama smiješio raspjevanoj i brbljavoj družini, a usput se ista zaustavila na Plitvičkim jezerima i kontemplirala nad ledenom okovanošću našeg najstarijeg nacionalnog parka. Prolazeći starim cestama i provjerenim prečicama, Josip nam je svakih 20 kilometara prstom pokazivao u kojoj se od kuća pored ceste nalazi neki njegov daljnji rod ili prijatelj s kojim je radio sezonu. Upijajući geografska znanja posvjedočili smo i alarmantnoj situaciji s vodostajima karlovačkih rijeka. Dugi pravac slavonske autoceste odlučili

smo presjeći i prebaciti se na lokalne ceste koje vode do Vukovara dok su nam uši bile zalijepljene za radio na kojem se prenosila utakmica kupa Hajduk – Lokomotiva. Naše automobilsko slavlje zbog prolaska Hajduka u finale kupa odjekivalo je srpskim selima kroz koja smo prolazili te smo se oko devet navečer našli u vukovarskoj birtiji gdje smo nastavili dubokoumne razgovore uz Vukovarsko. Bilo je već vrijeme za spavanje te smo odjahali na Mazdi preko prištavih srijemskih cesta koje su me podsjetile na moje segetske iz vremena kad je cijela moja obitelj išla u posjete nekoliko kilometara udaljenoj majčinoj obitelji brundajućim Yugom, a ta su vremena već signalizirala koliko su mi mila putovanja. Malo se toga promijenilo, ceste su još uvijek prištave, automobil još uvijek brunda, a ja još uvijek volim putovati. U sličnim sam mislima stigao pred Ulicu Alojzija Stepinca 1 u kojoj se nalazila Josipova obiteljska kuća koju čuvaše visoka stabla, tihe sove, nestašne krtice i potok slivnih voda. Budući da smo krenuli dan ranije, prespavali smo u prohladnom Opatovcu te se sljedećeg jutra uputili Osijeku. Sunčane zrake su otkrile sinoć skrivene tužne priče, vedute i dvorišta slabo naseljenih punktova na potezu Opatovac – Osijek, ali i raspojasali entuzijazam svakim prijeđenim kilometrom koji nas je približavao glavnom osječkom kolodvoru. Na tom mjestu nas je dočekala uvažena potpredsjednica ISHA-e Osijek Dunja Tomić i kolegica Petra Dragun koje su nas u gostoljubivoj slavonskoj maniri dočekale zagrljajima i razdraganim pogledima. Nije trebalo dugo čekati na novu partiju grljenja budući da su uskoro klizna vrata osječkog kolodvora otkrila dobro mi poznata lica riječkih studenata povijesti. Uto nam se pridružiše i kolege Pavela i Gilić, a nabasaše na nas i stvorenje iz pustinjskih stepa ranog trijasa, mariborski ISHA dinosaur i basist grupe LASYE Domen Kodrič koji je prestao brojiti koliko je već ISHA događanja počastio svojim dolaskom. Podijelivši svima zagrljaje i seminarske akreditacije, predsjednica ISHA-e Osijek Sonja Erceg usmjerila nas je k obližnjem hostelu Bugarin u koji su uz mnogo negodovanja bili smješteni i sudionici iz Skoplja. Šalu na stranu, odmah valja pohvaliti neočekivano ukusne obroke i udobne krevete koji su nas čekali pri povratcima s naših dnevnih i noćnih aktivnosti. U hostelu smo naišli na još mnogo poznatih lica te sam s radošću promatrao kako se ISHA atmosfera i duh lijepi za moje Splitskane, a koja tjera ljude da nikad ne propuštaju ISHA seminare. Večer je bila rezervirana za razbijanje leda u Cadillacu. Nismo glumili eskime u američkom oldtimeru, već smo se našli u isto-

imenom klubu u kojem smo u zanimljivoj igri upoznavanja stekli nova poznanstva, a iznenađenje večeri bile su karaoke. Iako se toliko pjevalo da je mikrofon ostao bez glasa, to nas nije spriječilo da nastavimo živjeti renesansu u hostelu.

Osječke zore znaju biti hladne, zbog čega smo preskočili izlaženje iz kreveta na doručak te se nesigurno oko 9 i 30 uputili na ceremoniju otvaranja seminara. Uvodno predavanje o vesternizaciji i konzumerizmu u Jugoslaviji popraćeno je brojnim pitanjima i komentarima nakon kojeg je slijedio ručak. Oblizavši usne, ponovno smo se našli pod crjepovima FFOS-a gdje sam ovog puta bio u ulozi eskima koji probija led prezentiranjem svojeg seminara pod naslovom „Ekonomska kriza Jugoslavije 30-ih godina s posebnim naglaskom na Hrvatsku“ u sklopu radionice „Nitko nema pravo odlučivati u ime radnika“, prije čega je voditelj radionice Adam Tuković govorio o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Jugoslaviji. Nakon brojnih pitanja i komentara, pogotovo od strane drugog voditelja radionice Marka Pavelića, na red je došao kolega Tarik Puškar iz Maribora koji je govorio o TAM-u, popularnom „Tamiću“ i njegovim postrojenjima te kolega Ivan Bokšić iz Mostara koji je proveo sociološko-povijesno istraživanje o tome zašto većina ljudi kaže da se u Jugoslaviji živjelo bolje i kakvo je ekonomsko stanje uistinu bilo. Prekoračivši vremenske okvire otišli smo na zasluženi počinak u hostel prije kviza. Na kvizu održanom u klubu Cadillac pokazali smo svoje povijesno (ne)znanje, a kviz je bio uglavnom fokusiran na pitanja o Jugoslaviji. Nakon kviza sljedeća postaja bila je Tvrđa, odnosno Tufna gdje smo ocjenjivali kvalitetu noćnog života u Osijeku.

Sljedećeg dana na red su došle kolegice Petra Medvidović iz ISHA-e Zagreb koja je govorila o poratnim radnim akcijama u Jugoslaviji, Ana Rebić iz ISHA-e Pula koja nas je upoznala sa sinjskom tvornicom Dalmatinka te kolega Dario Ceranić iz ISHA-e Zadar koji je prezentirao ekonomski bankrot Jugoslavije. Na finalnom zaključku čuli smo i o čemu su govorili sudionici u ostalim radionicama te smo nakon zaključka akademskog dijela seminara otišli na diskusiju o revizionizmu u povijesti koja je protekla u uzavreloj atmosferi i brojnim komentarima. Nakon što su nam se dojmovi slegli i trbusi stišali zbog odlične večere u „Makedonki“, slijedila je kruna svakog ISHA događaja – NDP. Radi se o okupljanju tradicionalnih pića i jela iz pojedinih gradova i država kojih uz pjesmu, ples, dubokoumne razgovore i veselje vrlo brzo nestane. Na jednom su se mjestu našli dubrovački, dalmatinski,

slavonski, istarski, zagrebački, srpski, slovenski, njemački, poljski, makedonski, hercegovački i mađarski proizvodi koji su nas iznenadili i očarali svojom kvalitetom.

Ni prošle nam noći san nije dolazio na oči, a nadali smo se da će isto važiti i za proizvode od grožđa. Stoga ne čudi da smo se sablaznili kada smo čuli da idemo na izlet u jednu baranjsku vinariju. Neodobravanje je ubrzo splasnulo, već nakon prvih zvukova tamburice iz žica tamburaškog sastava Veritas. Znaju to dobro Baranjci, a evo i mi smo saznali, gdje to leži istina. Uz raznovrstan tamburaški repertoar, roštilj i sva blaga vinarije Aleksandar, odagnali smo jutarnju uspavanost i našli se u kolu. Uistinu prekrasno iskustvo upotpunjeno je historiografskim, glazbenim, ali i neformalnim razgovorima o stanju u pojedinim ISHA sekcijama. Teška srca ostavivši za sobom to kišom okupano baranjsko imanje stigli smo u hostel. Nakon kratke pauze i odmora slijedio je *pub crawl*. Dobili smo priliku lutati po dalmatinski prepunim lokalima i kafićima te se prisjećati obilja doživljaja proteklih dana. Neki su večer završili u hostelu, a neki do istog stigli tek u jutarnjim satima. Analogno tome su i tempirano gmizali iz svojih soba na doručak i usporeno parkirali svoje *kofere* znajući kako uskoro druženju dolazi kraj. Odlasci su ovog puta bili bolniji nego inače, no to znači da će ponovni sastanci biti utoliko radosniji. Iako se seminarska družina razdvojila, naša tročlana s početka priče se ponovno sjedinila i proširila za još jednog člana ISHA-e Split, zagriženog hajdukovca Duju. U tako pojačanom sastavu i po logici da su 4 glave pametnije od 3, odlučili smo zaraditi upalu pluća, prehladu i teški kašalj u Gradskom vrtu na utakmici Hajduka i Osijeka. Iako je utakmica obilovala dobrim akcijama, golovima, žutim kartonima i jednim crvenim, izazivali smo prikriveni podsmijeh starijih Osječana zbog našeg konstantnog zapomaganja: „Asti, šta je ledeno!“ Sretni što je utakmica napokon gotova (barem moja malenkost), ostavili smo Duju na kolodvoru budući da nije namjeravao riskirati ne daće ledenog vala koji je već ne samo mirisao u zraku, već gušio naše nježne južnjačke traheje te je otišao za Split. Njegova je odluka, naizgled izdajnička u onom najbanalnijem smislu adolescentskog slenga, ipak bila mudra i ispravna, što će se pokazati već navečer istog dana.

Naša su tri junaka ponovno udarila put Vukovara, a nostalgija se polako prelijevala iz naših čaša. Sve više tišine, sve manje „ej sićaš se ono kad smo“ te plebovski i antijunački, čak i kukavički naručeni voćni čaj obilježili su boravak Viskija i mene u kafiću 032 dok smo čekali

da Pane obavi obiteljske dužnosti te se pozdravi s prijateljima i rodbinom. Kada nam se pridružio, predložio je da potrošimo zadnje devize u poznatoj vukovarskoj ćevabdžinici. Našoj neraspoloženosti uz Panove priče i ukusne mesne proizvode lagano je dolazio kraj što je pospješio i lepršajući snježni roj pahuljica. Iako nas je na prvu taj prizor obradovao, naglo pretvaranje nevinog snijega u divlju mećavu, dok smo u Mazdi rezali kroz kišu bijelih padobranaca, natjeralo nas je na razmišljanje o našem povratku kući. Zaključismo kako nam vremenska prognoza nije naklonjena te bi putovanje automobilom kroz snježne okove bilo nerazborita odluka. Budući da smo i Viski i ja imali obveze na fakultetu, ostajanje u Opatovcu nije dolazilo u obzir. U krajnje ozbiljnoj raspravi o mogućim rješenjima, pomislili smo kako će nam volframove niti bolje raditi u opatovačkoj krčmi, koja je to bila u punom smislu riječi. Konsenzus je pronađen te smo odlučili ići sutradan autobusnom linijom do Splita te ostaviti i opet u onom prijašnjem smislu izdati našeg Pančića. Odluka s kojom smo se sva trojica teško mirila, ali koja je bila nužna, u tom trenutku zapečaćena je bratimljenjem uz homonim nadimka našeg Marina Viskovića i lake note poput aspirina šumećeg Radio Šida koje je, kao i rad za naš život esencijalnih grijaćih uređaja, prekinuo petnaestominutni nestanak struje koji je u mojoj glavi stisnuo okidač scena iz horora. Jutro smo, na sreću, dočekali živi i bolesni što se čulo iz naših promuklih glasova, kakofoničnog kašlja i reskog šmrcanja. Pojevši zadnje komade kulena i pancete napunili smo energetske ćelije za čišćenje snijega i leda s vjerne Mazde koja nas je dostavila u Osijek. Obavivši predradnje za put sjeli smo po zadnji put na kavu i međusobno si obećali kako ćemo se vratiti kad procvatu u proljeće jabuke, tad ćemo se sjetit' jedne divne pustolovine. Emocionalni rastanak na kolodvoru od Pančića i od naših deviza vratio nas je opet na staze nostalgije i čeznutljivosti za Slavonijom koju smo uskoro ostavili iza sebe, ali tek za neko vrijeme, jer nema sumnje da ćemo se, kao i jednog dana svi oni irski i njemački trbuhozborci, vratiti i sterati široke međuušne polumjesece s klasom žita među svojim i svežnjem Radića među tamburičnim zubima te uz vagonaško-bećarski mentalitet svjedočiti povijesnu obilježnost i pritrujenost tog kraja.

*Regionalni seminar „Yugoslavia revisited“
(izvor: ISHA Osijek, 14. – 18. ožujka 2018.)*

*Regionalni seminar „Yugoslavia revisited“
(izvor: ISHA Osijek, 14. – 18. ožujka 2018.)*

Konferencija u Mariboru

Anamarija Bašić

Ovogodišnjim proljetnim uskrsnim ponedjeljkom započela je ISHA konferencija u Mariboru glavne teme „Work in Progress – Modernization in History“ koju su zajedničkim snagama organizirali kolege iz Maribora s prekograničnom ISHA sekcijom iz Graza. Najvećem godišnjem ISHA događaju prisustvovali smo kolega Ive Verić i moja malenkost, inače autorica ovoga teksta. U Splitu prijateljski grad stigli smo okolnim putem, preko Budimpešte, s mađarskim kolegama jer smo tamo prethodno proveli nekoliko kišnih dana. Na mariborskom kolodvoru dočekaao nas je domaćin Domen Kodrič ukrcavši našu prtljagu u svoga četverokolnog ljubimca spriječivši tako potencijalnu upalu naših gornjih ekstremiteta. Stigavši u hostel MC Pekarna smješten uz željezničku prugu znakovite adrese Ob železnici 16, popodne smo proveli u neformalnom druženju s ostalim kolegama iz drugih zemalja. Program je započeo tradicionalnim *Ice Breaking Partyjem* uz nezaobilazne karaoke.

Sljedećeg dana službeno je započeo i akademski dio programa u Pokrajinskom muzeju Maribora (gradskom muzeju) predavanjima gradonačelnika, zanimljivih gostujućih predavača te pozdravnim riječima samih domaćina. Poslije ručka svaka je grupa odjezdila prema svojim voditeljima radionica, Ive u „Digital Art“ koju su vodile Doris Stadler i Ajda Goznik iz ISHA-e Graz, a ja u „Teaching History“ voditelja Borisa Cesara iz Ljubljane i Raphaela Tukovicsa iz Beča. Nakon dugotrajne rasprave o problemima s kojima se suočava učitelj povijesti te učitelji općenito u današnje doba uz prijedloge za motivaciju učenika, koja je potrajala i sljedeći dan, večer smo završili isprobavajući različite opojne tekućine koje nude mariborski kafići, dok je sutrašnja večer bila rasplesana (kao što je i naziv *Dancing Night* predvidio) u reggaetonskim ritmovima.

Jutro tog četvrtka proveli smo obilazeći Maribor, također po grupama. Dok su neki sudjelovali u putovima revolucije, drugi su koračali židovskim tragovima, a treći odabrali neka vođenja zanimljivih naziva. Popodne provedeno u pripremama za sutrašnju zaključnu riječ u večernjim satima zamijenili smo s *National Drinks and Food Partyjem* tijekom koje smo iskušavali specijalitete različitih zemalja, od kojih posebice moram istaknuti kolumbijske slatkiše od kokosa koje sam gotovo istrijebila.

Sutradan je zaključna riječ, u kojoj smo vidjeli o čemu su kolege iz drugih radionica razgovarale, prethodila ručku, dok smo Ive i ja odlučili preskočiti odlazak na Generalnu skupštinu staleža, hoću reći, Generalnu skupštinu ISHA-e te se uspeti na obližnji planinski vrh što smo dio autobusom, a dio pješice i žičarom i ostvarili. Na vrhu, koji je još prekrivao bijeli pamuk, zadržali smo se dovoljno dugo da iskušamo još koju šalu na račun veličine države domaćina oblika kokoši nagađajući pritom da se planine u okolici nalaze u Austriji. Pri povratku, gladni i umorni, ali ispunjeni svježim planinskim zrakom, odlučili smo skoknuti do trgovačkog centra s odličnim kineskim restoranom u kojem je nasmiješena simpatična konobarica pred našim očima zapalila pohani sladoled objašnjavajući našim preneraženim licima na svom slovensko-englesko-kineskom da moramo miješati pohanu kuglu kako bi se šećer rastopio. Dolaskom u hostel blizu kojega su se nalazile dvije-tri diskoteke, u obližnjoj nas je dočekalo iznenađenje: svirka Domenova metal-benda LASYE.

Posljednji dan seminara zaputili smo se preko granice u obližnji Graz i shvatili da je naša jučerašnja šala istinita te da smo zaista gledali austrijske Alpe. Izlet u grad u kojem na svakom koraku čuješ jezik roda svoga pa se zapitaš jesi li u Hrvatskoj započeli smo usponom na obližnji dvorac Gösting koji je predvodio Max Linser, a završili obilaskom ruskih stepenica u samom gradu te kušanjem tzv. *Nord Sea*. Pri povratku u deželu, večerali smo na jednom vinarskom imanju kušajući različite domaće suhomesnate proizvode. Nakon oproštajne zabave i slabo prospavane noći zbog trubača sa sinusnim problemima, po završetku konferencije, Ive i ja vratili smo se u Zagreb, odakle smo nastavili put za najlipši grad na svitu.

Svoju posljednju i Ivinu prvu ISHA-inu konferenciju, osim po dobrim akademskim raspravama, novim i starim prijateljima, pamtit ću i po još nekoliko sitnica: uganutom gležnju kolegice Valentine Cole iz Rima iz solidarnosti prema kojoj sam uganula i vlastiti dva dana kasnije, Ivinim nezaboravnim i inspirativnim šalama na račun sjeverozapadnih nam kopnenih susjeda, po tome da su me zamijenili za neku poznatu hip hop plesačicu te Ivin pronalazak nerođenoga brata bližanca (što 99 % ISHA ljudi nije propustilo istaknuti) – Borisa Cesara iz Ljubljane koji, osim vanjskog izgleda, imaju još nešto zajedničko: ljubav prema kuhanju. Hvala ISHA-i Maribor i Graz na nezaboravnim praznicima!

*ISHA konferencija u Mariboru
(izvor: ISHA Graz, ISHA Budimpešta, 2. – 8. travnja 2018.)*

*ISHA konferencija u Mariboru
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 2. – 8. travnja 2018.)*

NeuroSplit

Nikola Marunić

Dana 6. i 7. travnja naš član, Nikola Marunić, održao je turistički obilazak grada za članove NeuroSplita – sekcije za neuroznanost te polaznike konferencije Praktična znanja za studente koju oni organiziraju.

Uz polaznike konferencije, imao je čast kroz grad provesti i dobitnika Nobelove nagrade za fiziologiju ili medicinu – prof. dr. Erwina Nehera.

Prof. dr. Neher Nobelovu je nagradu dobio 1991. godine s Bertom Sakmannom zahvaljujući radu na „funkciji ionskih kanala stanice“ kao i otkrivanju „patch clamp-a“, odnosno posebne metode priljubljene elektrode. Ono što smo mi otkrili jest da je profesor ujedno i veliki zaljubljenik u povijest.

Velike zahvale NeuroSplitu na pružanju ove prilike i radujemo se budućim suradnjama!

NeuroSplit

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 6. travnja 2018.)

NeuroSplit

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 6. travnja 2018.)

Izabrano novo vodstvo Udruge

Na izbornoj sjednici Skupštine održanoj 9. travnja 2018. godine naša Udruga odabrala je novo vodstvo u sljedećem sastavu:

Blaž Ševo – predsjednik

Luka Marković – tajnik

Luka Marković, Marin Visković te Marko Ercegović – Upravni odbor

Anamarija Bašić i Nikola Marunić – Nadzorni odbor.

Želimo im puno uspjeha u budućem radu!

*Novo vodstvo Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 9. travnja 2018.)*

Radionica „Izrada srednjovjekovnih pečata“ i vikend u Splitu

Dario Ceranić

Udruga „Toma Arhiđakon“ bila je domaćin radionice pod nazivom „Izrada srednjovjekovnih pečata“. Na radionici je sudjelovalo točno 25 sudionika, 2 sudionika manje nego što je pohodilo utakmicu 1. lige HNL-a između Rudeša i Lokomotive u Kranjčevićevoj. Osim studenata Odsjeka za povijest i Odsjeka za povijest umjetnosti u Splitu, radionicu je pohodilo nekoliko starijih i mlađih osoba koji općenito vole povijest, te jedan gostujući student povijesti i geografije na Sveučilišta u Zadru. Upravo će vam on opisati svoj dojam s radionice, a osim radionice, opisat će ostatak aktivnosti koje su se zbile tijekom vikenda, gdje posebno valja istaknuti popodnevni boravak na Kliškoj tvrđavi i nedjeljni odlazak na najveći hrvatski derbi najvažnije sporedne stvari na svijetu.

Sunčano zadarsko jutro dvadesetog četvrtog dana travnja 2018. godine naznačilo je da bi vikend trećeg tjedna četvrtog mjeseca navedene godine mogao proći u odličnom raspoloženju. Stvarno je i bilo tako. Nakon odrađenog jutarnjeg predavanja spremanje za odlazak u bijelu prijestolnicu Dalmacije moglo je početi. U popodnevnim satima, po sunčanom i lijepom vremenu stigao sam u Split. Kako je do početka radionice ostalo dosta vremena, na splitskoj Rivi dočekao me je predsjednik ISHA-e Split Blaž Ševo. Zbog viška slobodnog vremena odlučili smo da ćemo napraviti jedan mini *city-tour* po drugom najvećem gradu domovine. Tako smo prošetali preko cijele Rive i Zapadne obale te prošli uži centar grada. Vrijeme je brzo prolazilo te se tako približavao i početak radionice. Kao što i sam naziv kaže, na radionici se govorilo o tome kako su se izrađivali pečati u prošlosti. Točnije, o tome nam je govorila voditeljica radionice Gabrijela. Ona nam je prije početka izrade pečata govorila o samoj povijesti pečata, sfragistici i svemu ostalome što se veže uz njihovo proučavanje. Nakon povijesti, uslijedila je demonstracija, odnosno objašnjavanje same izrade. Voditeljica Gabrijela to je odlično objasnila te je izrada mogla početi. Nekima je išlo od ruke, neki su morali potražiti pomoć voditeljice, a neki su samo promatrali. Atmosfera na radionici bila je vesela te se većina studenata stvarno uživala u izradu. Nakon završetka radionice, većina studenata uputila se kućama na spavanje. Lijepo i sunčano vrijeme obasjalo nas je i dru-

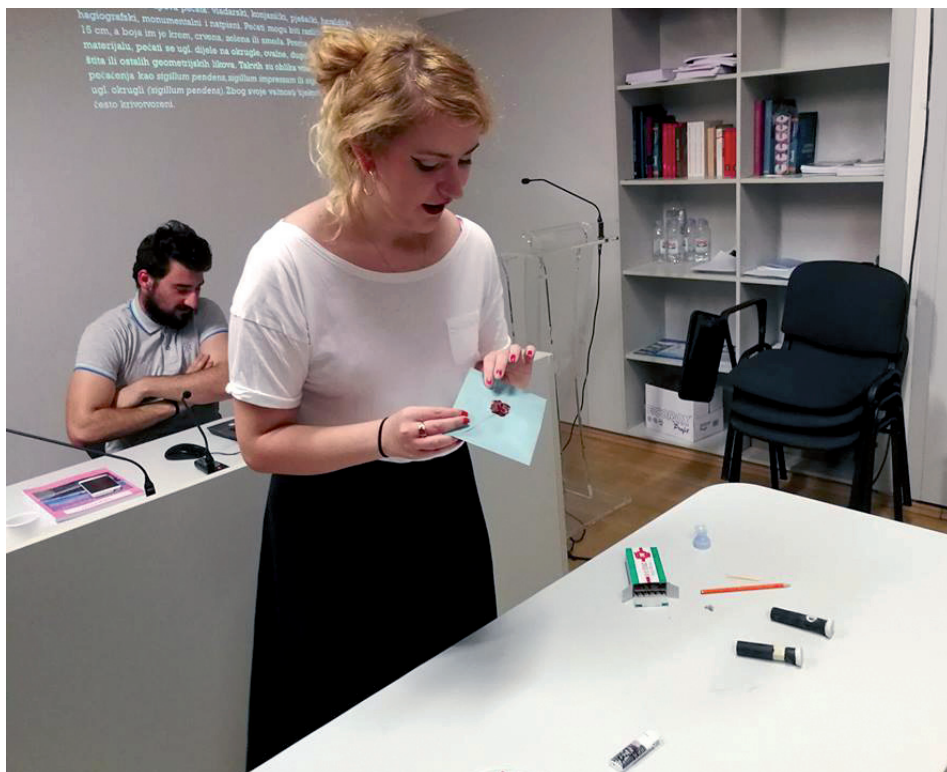

gog dana boravka u Splitu. Nakon odrađenog doručka, vrijeme je bilo za odrađivanje druge *city-ture*. U toj turi obišli smo zapravo sve što je u bijeloj prijestolnici Dalmacije vrijedno spomena: Poljud, menzu, Đardin, Peristil, Marmontovu ulicu, Marjan, te određene kafiće kako ne bismo dehidrirali. Popodneвно-večernji dio dana bio je rezerviran za Klišku tvrđavu. Tamo smo proveli tri vrlo zabavna i edukativna sata tijekom kojih su nas domaćini učili srednjovjekovnom streličarstvu i mačevanju. Treći dan bio je nedjelja, dan Gospodnji, dan kad se ništa ne radi i kad se ide samo na „Ajduka“, barem tako radi velik dio Dalmacije. S time sam vam sve rekao. No, valja nešto reći o vremenu provedenu prije početka utakmice. Prije same utakmice još jednom smo obišli najveće atrakcije drugog najvećeg hrvatskog grada i „opalili“ nekoliko *selfija* za Instagram *fanove*, a nakon toga se uputili prema stadionu Poljud, gdje se odigrala utakmica Hajduk – Dinamo. Nakon utakmice otišli smo na kolodvor odakle sam ubrzo oputovao prema najboljoj europskoj destinaciji.

Za kraj, želio bih pohvaliti sve koji su na bilo koji način sudjelovali u organizaciji navedene radionice, a posebno mog domaćina. Isto tako, očekujem da će se nakon ovog posjeta poboljšati suradnja i diplomatske veze zadarske i splitske ISHA-e.

*Radionica „Izrada srednjovjekovnih pečata“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 20. travnja 2018.)*

*Radionica „Izrada srednjovjekovnih pečata“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 20. travnja 2018.)*

*Radionica „Izrada srednjovjekovnih pečata“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 20. travnja 2018.)*

Kliofest: Čitajte povijest!

Anamarija Bašić

Od 8. do 11. svibnja 2018. godine održao se peti Kliofest sa sloganom „Čitajte povijest“. Riječ je o festivalu povijesti čiji je cilj popularizacija (čitanja) povijesti, kao i čitanja općenito.

U Splitu je program organizirao Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, a sudjelovala je i naša Udruga. U fakultetskoj knjižnici 9. svibnja otvorena je izložba pod nazivom „Povijest Splita i Dalmacije“. Sljedećeg su dana, 10. svibnja, održana predavanja u suorganizaciji naše Udruge, a u izvedbi Ante Brešića Mikulića i Mate Božića. Brešić Mikulić održao je predavanje o heraldici i veksilologiji naziva „Problematika razvitka heraldike, veksilologije i ostatka srodnih disciplina u okviru sadašnjeg obrazovnog sustava i institucija“, dok je Božić izložio svoj rad o razvoju hrvatskog grba: „Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do početka 16. stoljeća“.

Trećega dana Kliofesta predavanja su održali profesori s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i to: Tonija Andrić „O ustroju Studija povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu s posebnim naglaskom na njegov istraživački smjer diplomskog studija“ te Mladenko Domazet „Odnosi, kritičko mišljenje i razvijanje svijesti o očuvanju povijesno-kulturne baštine“. Posljednjega dana splitskoga Kliofesta održan je Dan otvorenih vrata Odsjeka za povijest u novoj fakultetskoj zgradi.

Predavanja tijekom Kliofesta

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 10. svibnja 2018.)

Stolačka tarča

Blaž Ševo

Broznik je, poslužimo li se neologizmom Izeta Fazlinovića, donio lijepo vrijeme i priliku da se „brozovi“ iz ISHA-e Split zapute na ekskurziju u Mostar kod kolega iz Kluba studenata povijesti „Filip Lastrić“. Naš Viski za volanom šoferirao je Blaža na kvadrat, i Huljeva i Ševu, a u Dicmu smo skupili Kristiana.

Uvijek dosljedni u kašnjenju, i ovoga puta natjerali smo kazaljke sata da se okreću brže nego što bismo željeli te primorali naše domaćine da preprave raspored aktivnosti. Srebrni lijes sa znakom lava oko 5 popodne parkirao se kraj džamije u Stocu gdje se održavala Stolačka tarča, srednjovjekovni sajam u blizini Mostara. Uspon na tvrđavu povoljno je djelovao na naše utrnule donje ekstremitete. Penjući se, razmišljao sam kako me ta vizura podsjeća na klišku te kako bi se Uskoci mogli naći na ovoj manifestaciji. I bio sam u pravu. Za šankom su osim piva, čevapa i gemišta bili laktovi Damira Žure bez čijeg „uskakanja“ prođe malo koja srednjovjekovna manifestacija. Odmjerivši našu delegaciju upoznao nas je s „Vitezovima Vranskim“ i usmjerio do uskočkog šatora. Krenuvši tim putem opazio sam široki raspon ruku našeg domaćina Ivana Bokšića koji nas je upoznao s ostatkom Kluba i s kojim smo se ponovno vratili za šank na piće dobrodošlice.

Obišavši kompleks manje ili više uništenih nakupina kamena našli smo se na vrhu tvrđave te opazili pogled koji nije pucao, već rešetao na Hercegovinu. Nakon metaforičke pucačke vježbe, okušali smo se u onoj streličarskoj gdje smo potvrdili svoja znanja stečena na Klisu s Uskoci-ma. Na tarči se diskutiralo, častilo i razmjenjivalo iskustva te povremeno gubilo sluh zbog pucnjave topova i kubura. Manifestacija je završila odbijanjem mletačkog napada i našim odbijanjem gemišta te smo se uputili ka gradu 9 mostova. Povrh nekadašnjeg stadiona Veleža, danas stadiona Zrinjskog, bilo je okupljalište nas povijesnih ratnika te smo na znakovitoj adresi Jebodrom b. b. razmijenili *Pletere* i obećanja za slanje radova za treći broj istog. Nakon lijepog druženja Ivan nas je odveo u Golden pub na muziku uživo gdje smo se uvjerali u minimalne razlike glazbenih preferenci u Splitu i Mostaru. Jutro smo dočekali u stanu u Splitskoj ulici te popili kavu u kafiću Split gdje nam se pridružio naš prijatelj Stjepan Ramljak s kojim smo se upoznali u Osijeku na seminaru „Yugoslavia Revisited“. Ramo nas je proveo kroz Mostar i na sebi svojstven način objašnjavao povijest znamenitosti. Kraj franjevačkog samostana našli smo se

s Mateom i Ivanom koji su nastavili tumačenje dok smo prelazili preko Starog mosta i ostalih puteva vrijednih kročenja. Nakon slasnih čeva-pa, nastavili smo do europskijeg dijela Mostara te sjeli na kavu. Također smo posjetili Filozofski fakultet u Mostaru, ali na način na koji je i jedan naš državnik posjetio Bijelu kuću te smo se samo slikali ispred zgrade. Neočekivani put na Hum nam je pružio uvid u okovanost Mostara brdskim zubalima čiju izoliranost jedino negira Neretva koja u njegov dah Mediterana i klik galeba.

Za kraj, ovaj smo specijalitet posolili pričama iz rata i popapirili projekcijama o budućnosti Mostara te smo se uz zahvale na gostoprimstvu i poziv za dolazak u Split oprostili od Stjepana i Ivana. Za kraj nam je jednosatna i mukotrpa promjena žarulje prednjih svjetala na Marinovu srebrnom lijesu dokazala da smo uistinu s Filozofskog i da je bolje da se držimo povijesnog istraživanja.

Stolačka tarča

(izvor: Klub studenata povijesti „Filip Lastrić“, 18. i 19. svibnja 2018.)

Terenska nastava: „Povijest Splita“

Nikola Marunić

Studenti 1. i 2. godine preddiplomskog studija povijesti pohodili su terensku nastavu iz kolegija „Povijest Splita“. Uz stručnu pratnju doc. dr. sc. Tonije Andrić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu te muzejske pedagoginje Marije Plazibat, studenti su iz prve ruke svjedočili bogatoj povijesti našega grada. Osim obilaska stalne postave Muzeja grada, studenti su imali priliku i prošetati po sjevernom zidu Dioklecijanove palače. U albumu ćete pronaći neke od slika s terenske nastave koje će vam dočarati osjećaj šetnje po zidu. Slike su poredane od početka šetnice koja započinje penjanjem kroz Kulu 3 do pogleda na Srebrena vrata.

*Terenska nastava iz kolegija „Povijest Splita“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 24. svibnja 2018.)*

*Terenska nastava iz kolegija „Povijest Splita“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 24. svibnja 2018.)*

Nastanak, uporaba i simbolika najstarijih hrvatskih zemaljskih grbova

Anamarija Bašić

U organizaciji naše Udruge i splitskog ogranka Hrvatskog plemićkog zbora, održano je predavanje pod nazivom „Nastanak i simbolika najstarijih hrvatskih zemaljskih grbova“ kolege Mate Božića.

Nakon uvodne riječi predsjednika naše Udruge Blaža Ševe, predsjednik splitskog ogranka Hrvatskog plemićkog zbora Nikša Kuščić predstavio je djelovanje svojeg udruženja. Potom je predavanje o grbovima održao kolega Mate Božić čime je predstavio svoju studiju napisanu u koautorstvu s prof. dr. sc. Stjepanom Ćosićem objavljenu u kulturnom magazinu *Gordogan* (br. 35-36) pod nazivom „Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća“ te najavio izlazak monografije o hrvatskim grbovima do kraja 16. stoljeća.

Predavanje nastanak i simbolika najstarijih hrvatskih zemaljskih grbova (izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 7. lipnja 2018.)

*Predavanje nastanak i simbolika najstarijih hrvatskih zemaljskih grbova
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 7. lipnja 2018.)*

Uskočki boj za Klis 2018.

Blaž Ševo

Uskočki boj za Klis je 27. i 28. srpnja 2018. godine privukao brojne posjetitelje koji su mogli svjedočiti oživljavanju duha kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka te doba osmanskih navala. Radi se o već tradicionalnoj manifestaciji u kojoj, osim hrvatskih, sudjeluju i brojne europske povijesne postrojbe, kao i volonteri među kojima su se našli i naši članovi koji su prodavali ulaznice i, kako bi rekao jedan od Uskoka, „figurali“. Posjetitelji su imali priliku vidjeti i kupiti srednjovjekovne alate, oružja, dekoracije i umjetnine iste tematike, pucati iz luka, slikati se s vitezovima i janjičarima, uživati u mirisima ne baš srednjovjekovnih specijaliteta i plesu trbušnih plesačica te promatrati kako su to janjičari pokušali zauzeti klišku utvrdu u spektaklu vatre, topova, kubura, turskih pokliča i kliškog junaštva.

Uskočki boj za Klis

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon, 28. srpnja 2018.)

*Uskočki boj za Klis
(izvor: Andrija Vrcan Photography, 28. srpnja 2018.)*

ISHA-in jesenski seminar u Skoplju

Blaž Ševo

Tranzit iz ljeta u jesen mnogima teško pada. Nostalgija i lagana sjeta izmjenjuju se s padom raspoloženja i određenih kolegija, a učenje za jesenske rokove guši tijekom ljeta stečeni elan. Ni oni nadobudniji koji su sve riješili prije jesenskih rokova nisu u mogućnosti izbjeći atmosfersko klizište i skori početak novih obveza. Takvo neselektivno rešetanje jesenskog AK-47 naišlo je na otpor upravo za vrijeme tog tranzita. Naime, od 20. do 26. listopada u glavnom gradu Makedonije održao se jesenski ISHA seminar s temom *History Through Music*. ISHA Split imala je jednog predstavnika koji je transportne muke odlučio dijeliti s kolegama iz ISHA-e Osijek. Putovanje je otpočelo već 18. listopada ujutro kada se bus izmigoljio iz vlažnog i neprimamljivog splitskog kolodvora i zakotrljao do Osijeka. U Osijeku je jednočlanu delegaciju ISHA-e Split dočekala, tada još uvijek potpredsjednica ISHA-e Osijek, Dunja Tomić, te se u obiteljskoj kući muziciranjem prikladno pripremalo za nadolazeći seminar. Bus je idućeg jutra zamijenjen vlakom u kojem se našlo brojno osječko izaslanstvo, njih čak osmero, koji su u svojim redovima imali predsjednika ISHA-e *International* – dokaz visokog stupnja studentskog aktivizma u Osijeku. Stari su se prijatelji izgrlili, a novi upoznali, a vizure se, unatoč državnoj granici, nisu mijenjale, za razliku od našeg raspoloženja koje je bilo malo poljuljano zbog dvosatnog kašnjenja vlaka za Beograd u koji smo trebali presjesti. Zahvaljujući Vinkovim izvrsnim komunikacijskim vještinama i susretljivom konduktoru, vlak Beograd – Skoplje čekao je hrvatsku družinu te nam je osiguran prijevoz do Topčidera gdje nas je isti čekao. U bezglavoj jurnjavi nismo stigli ni pošteno stisnuti ruku našem prijatelju iz Kosovske Mitrovice Đorđu Krivokapiću, koji nas je dočekao na kolodvoru i orijentirao prema cilju. S prozora vlaka su, poprilično austro-ugarski, Domen i Miriam (slovensko-njemački par koji je spojila upravo ISHA) ismijavali naše kašnjenje. Željezničke avanture intenzivirale su se ulaskom u vlak i spoznajom kako je snalažljivi Vinko izgubio novčanik sa svim dokumentima. Budući da nije dobra ideja ići preko granice bez istih, izletio je na sljedećoj stanici i s vojničkim ruksakom i lu(c)i d(n)im stavom krenuo u potragu dok se sumrak hvatao za beogradske vidike. S jednim čovjekom manje naš elan je malo splasnulo, svakako smo se mi puno više zabrinuli od onoga kome je novčanik nestao, ali su se u tim kupeima rađa-

la nova prijateljstva temeljena na deratizacijskim vještinama, budući da je otpočela sezona žohara u „vozovima“. Probudili smo pijetle, a i članove ISHA-e Skoplje stigavši u prijestolnicu kiča, rezultat projekta „Skoplje 2014“. Štere, Marko, Aca i Jana poranili su da nas prime u službeni ured ISHA-e Skoplje, a zatim u hostel gdje smo se smjestili i pozdravili s ostalim sudionicima seminara. Gotovo familijarna atmosfera bila je prisutna od prvog trenutka te smo se svako malo ustajali sa stolica da pozdravimo novopridošlice u hostel. Prikladno, u hostelu se nalazio mali pijanino koji je zvučao tako robusno kada bi za njega sjeo Anselm, predsjednik ISHA-e Ghent. Dobra stvar je bila što nam je sve bilo blizu tako da smo uglavnom hodali do planiranih punktova, osim do fakulteta i izleta ili prilikom pada nja s nogu od umora (brojač koraka je nekad išao i preko 20 000). Ledolomačka zabava (*Ice Breaking Party*) prve je večeri bila prilika da doznamo više o nepoznatim sudionicima, prisjetimo se lijepih uspomena sa starim znancima, ali i pročavrljamo sa Skopljanima koje smo upoznali na Filozofijadi ove godine u Crnoj Gori.

Dorući su nam uvijek bili u hostelu, stoga smo se u pravilu dizali pet minuta prije polaska, čemu je pridonijela i balkanska fleksibilnost naših domaćina. Prijedlozi uz satnice su uvijek bili „oko“, nikad „u“. Našminkani i namirisani nacrtali smo se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta svetog Ćirila i Metoda koji je i najstariji u državi. Uvodni govor održao je uvijek simpatični Stefan na još simpatičnijem engleskom, dok je njihov dekan Ratko Duev (također gospodin s kojim smo se imali prilike upoznati u Crnoj Gori) pohvalio inicijativu ISHA-e Skoplje i zaželio nam produktivan seminar i ugodan boravak. Nakon preraspodjele po učionicama rezultat je bio da se u radionici Kristijana Rizova i Maximiliana Eckerta pod nazivom „Sing for the laughter, for the tear, or for propaganda?“ našla jugoslavensko-ruska kombinacija sudionika budući da je Nijemac Hannes dolazio tek idućeg dana na seminar. U opuštenoj i atmosferi ispunjenoj hrvatsko-srpskim šalama nizale su se zanimljive prezentacije o političkim utilizacijama glazbe. Uglavnom su se svi držali nacionalnih primjera, dok je Moskovka Kristina govorila o slučaju kraljice Elizabete, probivši led. Jan je pričao o evoluciji ruske himne kroz stoljeća, a Denis o pionirskim pjesmama u SSSR-u, tema koja je neodoljivo podsjećala na situaciju u našoj bivšoj državi. Odradivši pola prezentacija otišli smo na ručak, a kasnije na jednu od mnogobrojnih kava. Nastavili smo s Ognjenom koji je govorio o tri skupine glazbenika za vrijeme postjugoslavenskih ratova i Oljom koja je govorila o utjecaju talijanskih pop zvijezda na

jugoslavensku glazbenu scenu. Hrvate, mene i Andreja iz Osijeka, ostavili su za sutra. U hostelu nas je dočekalo iznenađenje. To je bio Vinko koji se unatoč svim daćama i nedaćama, koje same po sebi predstavljaju potencijalni omanji roman, uspio dovući do Skoplja u jednom komadu. Obazrivo planiranje organizatora ostavilo nam je slobodno popodne za rekuperaciju i pripremu za odlazak na koncert Električnog orgazma na otvorenom. Odlična ekipa, zarazni ritmovi i nevjerojatno niske cijene točenog rezultirale su odličnim provodom.

Sljedećeg jutra uz određene poteškoće nastavili smo ciklus prezentacija. Andrej i ja smo imali sličnu temu te smo zajedno odgovarali na pitanja sudionika o proustaškim elementima u Thompsonovim pjesmama, odnosno, o utjecaju pjesme Bojna Čavoglave na ishod Domovinskog rata te zaključke prezentirali na neuobičajeno ranom Finalnom zaključku koji je sadržavao plesne točke, otkanjanje i gromoglasne aplauze nakon kojega je slijedilo istraživanje noćnog života u Skoplju koje je na kraju završilo u parku uz zvuke gitare koji su se nastavili u hostelu na opće nezadovoljstvo okolnih subjekata i objekata.

Nedjelja je bila rezervirana za cjelodnevni posjet tradicionalnom makedonskom selu u kojem smo imali prilike kušati tradicionalne makedonske mesne specijalitete i pokoju žesticu za dizanje raspoloženja na koje je malo tko ostao ravnodušan. Penjanje na Vodno žičarom pružilo nam je potpuno novu perspektivu na Skoplje koje se poput Petera Croucha na travnjaku steralo po dužini između planinskih masiva. Malo planinarenja i svježeg zraka odagnalo je mogući umor i pospanost tog dana te nam je ostalo dovoljno slobodnog vremena za NDP. Bogatstvo europskih specijaliteta, što krutih, što tekućih, muzika iz prošlog stoljeća, lelujuće zastave nepostojećih država i puš-hlađenje van zakupljenog prostora, uz raspojasali dijalog te konstantne zdravice razlozi su zbog kojih je skopski NDP položio s odličnim. Ponovo smo se veseli vratili u hostel, a seminar je bio tek napola gotov.

U ponedjeljak smo obišli Skoplje u četiri skupine, a naša je bila pod vodstvom Bobana i Nikole koji su zbog sastava naše grupe u komunikaciji koristili tzv. balkanski esperanto. Fantastičan obilazak pun zanimljivih priča o velikim individuama, ali i malim ljudima, o grandioznim građevinama i sitnim ruševinama tako bitnim za uvijek polemizirani makedonski identitet. Zahvaljujući dobrim akademskim vezama besplatno smo posjetili i Muzej VMRO-a čije su me suviše realne voštane figure u realnoj veličini dovele do toga da sam se nekoliko puta prenuo ekstenzivno buljeći

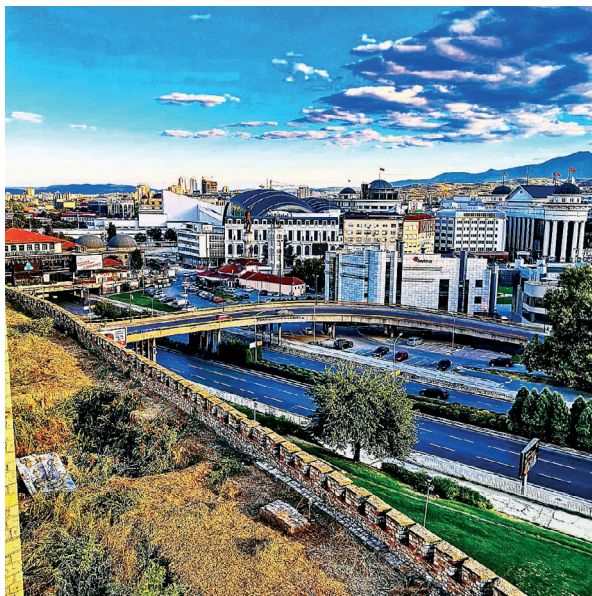

u kompleksiju njihova lica. Oživljena povijest na momente je preuzimala nadrealne definicije. Ako se išta može reći za Makedoniju, to je da se dobro jede, kruna čega je bila grupni posjet restoranu u centru grada, gdje smo po menijima tražili ima li još nešto makedonsko što nismo probali. Nakon što je svatko u desnici posjedovao kriglu Skopskog, osim makedonskog Britanca Adriana, koji nam je religiozno objasnio osnove rituala ispijanja čaja u točno određen sat te nakon što je jelo pristiglo na stol, značajno smo se pogledali i pomislili kako je taj trenutak jedan od onih životnih koji se urežu u pamćenje i koji prepričavaš unucima. Koga god pogledaš za tim dugačkim stolom ima neku svoju priču koju je podijelio s tobom kao da je zadnja cigareta ili žvakaća guma i koju cijeniš jer posjeduje pouku i emocionalnu identifikaciju koja briše granice jezika, sistema, kultura i država. Srećom, taj je trenutak zabilježen lećom pametnog telefona, oduzet iz ruku zaborava, spreman da za četrdeset godina uzrokuje načuljene uši ili kolutanje očima. To nas dovodi do sljedećeg punkta našeg „diravanja“ Skopljem: turske *shisha kafane*. Nismo dugo trebali čekati da nam se tu pridruži Ozge iz Carigrada koja nam je pojasnila kako se ispija turski čaj i pravilno uvlači dim iz tog misterioznog stroja za proizvodnju dobrog raspoloženja. Večer je bila stvorena za *pub crawl*, a mi za sabotazu. Peteročlana vojvođansko-hrvatska družina ostala je u hostelu, pravila koktele i penzionerski igrala igre za cuganje. Nakon što se većina vratila s *pub crawla* pridružili su nam se u penzioniranju do ranih jutarnjih sati gdje smo polemizirali teme od germanske točnosti do balkanske fleksibilnosti, od Orbana do Erdogana, od Vardara pa do Triglava.

Sunce je zatuklo zjenice nekoliko sati prerano, a GA sastanak je već kasnio. Nikakav problem za organizatore koji niti jednim svojim potezom nisu pravili *presing* ili plasirali loptu nervoze na sudionike, dapače strpljivo su se nosili sa svim našim prohtjevima. GA je uvijek stresna i dugotrajna Generalna skupština na kojoj se bira novo vodstvo ISHA-e *International*. Nakon višesatne rasprave, glasovanja i prebrojavanja objavljeno je da je predsjednik ISHA-e *International* za iduću godinu Anselm Logghe, a potpredsjednici Yordana Nikolova i Raphael Pabst. Predstavnik ISHA-e Split koji piše ove retke našao se u Odboru. Nakon čestitki i fotografiranja, pošli smo u hostel počiniti na trenutak i razmijeniti posljednje dojmove prije oproštajne zabave. Ona je, pak, prošla vrlo mirno, u osmjehivanju i pokojoj suzi što ujutro krećemo kući te trošenju zadnjih denara.

Osječko-splitska ekipa je svoj zadnji dan u Skoplju rastegla do maksimuma te smo obišli sve one znamenitosti za koje dotada nismo imali

vremena. Vlak za Beograd polazio je navečer i poprilično već kasnio te smo bili spremni na nove borbe s lopovom vremenom. Sa stanice su nam mahali ti divni ljudi, članovi ISHA-e Skoplje, kao da je posljednji ispraćaj pred rat. I mi smo mahali njima, s trupovima izvan prozorskih okana uz pjesme zajedništva i bratstva. Koliko je sreće bilo na dolasku, toliko je tuge bilo pri odlasku iz Skoplja.

Tješili smo se poslovicom: „Ne tuguj što je gotovo, budi sretan što se dogodilo“, koja pogotovo vrijedi za ovaj ISHA-in seminar. Tugaljivost smo zamijenili brigom jer našem putovanju još nije bio kraj. Koliko je sreće (one kartaške, djetelinske ili one kojom blagoslivljaju bogovi) bilo pri prvom dolasku u Beograd, toliko je bilo i pri povratku u jedini europski grad kroz koji prolazi autocesta. Naime, vlak kojim smo trebali stići u Beograd, a koji je nemilo kasnio orući ne poput traktora, već poput volova, pri kraju se smjene do stanice Topčider pokvario te smo negdje u Šumadiji dočekali brzi vlak koji nas je doveo na vrijeme na glavni kolodvor te smo ponovo u žurbi nagurali sebe i *kufere* u taj vlak i s osmijehom na licu i štekom cigareta u torbi dočekali granicu gdje su osmijesi postali lažni, a prtljaga pravedna samo ako ostane zatvorena. Carini smo opalili *štroc u baštune*, prošli smo *lišo*, nisu primijetili *mot*, vjerojatno zato što nitko od njih ne igra dalmatinske kartaške igre. To me podsjetilo na Split, do kojeg je put uglavljen za idući dan te je Dunja bila prva koja je mogla parafrazirano iskusiti ove retke.

Svaki odlazak je težak, a ja sam odlazio iz Splita, iz Skoplja te iz Osijeka dva puta. Pa ipak, nije mi bilo teško. Dozujao sam kući ponovno proživljavajući fantastičnu atmosferu, ljude i grad, a ljudi su lokusi, lokusi su ljudi, to dvoje ide pod ruku i kako da se ne vratim u taj rustikalni kič, simpatično zbunjeni grad i zemlju gdje vječno sunce sja.

*Predsjednik naše Udruge Blaž Ševo i doživljaji iz Makedonije
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 20. – 26. rujna 2018.)*

Regnum Croatorum: Krunom hrvatskih vladara 2018.

Anamarija Bašić

Povijesna postrojba „Kliški uskoci“ i Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ na Dan neovisnosti Republike Hrvatske, 8. listopada 2018. godine, po treći put (2014., 2016., 2018.) obilježile su dva datuma značajna za hrvatsku srednjovjekovnu povijest. Riječ je o obljetnici smrti kraljice Jelene (8. listopada 976.) i obljetnici krunidbe kralja Zvonimira (8. listopada 1075. ili 1076.).

U sklopu te manifestacije oživljene povijesti održan je prigodni program na tri značajna starohrvatska arheološka lokaliteta na području Solina i Klisa: uz ostatke crkve Blažene Djevice Marije i svetoga Stjepana na Gospinu otoku; u crkvi svetog Petra i Mojsija (Šupljoj crkvi) te na kliškoj tvrđavi.

Program je započeo svečanim mimohodom povijesnih postrojbi u čast kraljici Jeleni od Gospina otoka uz rijeku Jadro do ostataka crkve svetoga Petra i Mojsija (Šuplje crkve). U mimohodu su sudjelovale povijesne postrojbe: „Praetoriani Croatorum“ (Split – Klis), „Vitezovi Vranski“ (Pakoštane – Vrana) i „Vitezovi kralja Zvonimira“ (Knin). Potonji su u Šupljoj crkvi uz rijeku Jadro u prigodnom igrokazu uprizorili krunidbu kralja Dmitra Zvonimira. Nakon toga, program se nastavio na kliškoj tvrđavi uz škole i radionice oživljene povijesti: školu mačevanja i streličarstva održali su „Kliški uskoci“ s članovima naše Udruge, školu heraldike održao je Mate Božić uz predavanje: „Najstariji hrvatski zemaljski grbovi“, dok je školu glagoljice i likovnu radionicu održala Anamarija Bašić.

Ova manifestacija odvila se u sklopu projekta *Regnum Croatorum* čiji je cilj valorizacija starohrvatskih arheoloških lokaliteta na širem splitskom području i prezentacija srednjovjekovne oživljene povijesti iz perioda vladavine kneževske i kraljevske kuće Trpimirovića (od prve polovice IX. do kraja XI. stoljeća). Osim naše Udruge, ove su nam se godine u mimohodu pridružile i kolege iz ISHA-e Osijek i ISHA-e Rijeka. Manifestacija se održala pod pokroviteljstvom Splitsko-dalmatinske županije, Općine Klis, tvrtke „Clissa“ te Turističke zajednice grada Solina.

*Mimohod postrojbi od Gospe od Otoka do Šuplje crkve
(izvor: Miroslav Lelas, Dalmacija danas¹, 8. listopada 2018.)*

1 <https://www.dalmacijadanas.hr/sjecanje-na-slavnu-proslost-solina-i-klisa-pogledajte-kako-je-izgledalo-uprizorenje-kralja-zvonimira> (8. 10. 2018.)

*Krunidba kralja Zvonimira u Šupljoj crkvi
(izvor: Miroslav Lelas, Dalmacija danas², 8. listopada 2018.)*

2 <https://www.dalmacijadanas.hr/sjecanje-na-slavnu-proslost-solina-i-klisa-pogledajte-kako-je-izgledalo-uprizorenje-kralja-zvonimira> (8. 10. 2018.)

*Škola streličarstva na kliškoj tvrđavi
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 8. listopada 2018.)*

*Škola heraldike i škola glagoljice na kliškoj tvrđavi
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 8. listopada 2018.)*

Kliška tvrđava – predavanje Valtera Firića

Anamarija Bašić

U organizaciji Hrvatskog plemićkog zbora – Ogranak Split i naše Udruge, umirovljeni profesor likovne umjetnosti Valter Firić, 17. listopada 2018. godine održao je predavanje o povijesti kliške tvrđave. U jednosatnom izlaganju Firić je dao kronološki pregled razvoja kliške tvrđave te povijesnih okolnosti, počevši od ilirskih gradina u okolini, preko srednjovjekovne hrvatske dinastije Trpimirovića i događaja vezanih za obitelj Bele IV. koji je u ove krajeve izbjegao pred Mongolima, pa do uskoka te Kandijskog i Morejskog rata kada utvrde tj. fortifikacije počinju imati golemu ulogu u obrani gradova, a samim time opisao je i kako se tijekom stoljeća tvrđava širila i obnavljala. U konačnici, osvrnuo se i na to kako je posljednjih godina izgrađena replika providurova stana te dao kritiku njezina uklapanja u ostatak velebnog kliškog zdanja.

*Predavanje o kliškoj tvrđavi
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 17. listopada 2018.)*

5. Međunarodni festival arheološkog filma (MFAF)

Anamarija Bašić

Drugi put za redom naši su se volonteri priključili Međunarodnom festivalu arheološkog filma koji se svako dvije godine održava u muzeju organizatoru festivala, Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu na Mejama. Ovogodišnji festival održao se od 8. do 9. studenoga, a za nagradu publike i stručnoga žirija natjecalo se jedanaest filmova.

Prvu nagradu osvojio je film „Caveirac – ponovno pronađeni dvorac“ redatelja Henri-Louisa Poiriera, drugu nagradu: „Vino rimskog Lugdunuma“ redatelja: Davida Geoffroyja te treću: „Tajanstveni srednjovjekovni vulkan“ redatelja Pascala Guérina. Posebno priznanje žirija dobio je film „Oko i kamen: oftalmologija drevnog Rima“ redatelja Marcela Dalaisea.

Nagradu publike osvojio je film „Tajanstveni srednjovjekovni vulkan“ redatelja Pascala Guérina.

5. Međunarodni festival arheološkog filma
(izvor: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 8. – 9. studenoga 2018.)

Predavanje dr. sc. Fani Celio-Cege: „Palača obitelji Garagnin u Trogiru“

Blaž Ševo

Otvoreno predavanje dr. sc. Fani Celio-Cege u organizaciji naše Udruge i Hrvatskog plemićkog zbora privuklo je znatiželjne temom „Palača obitelji Garagnin u Trogiru“ 26. studenoga 2018. godine u prostorijama Poljičanke. Voditeljica Muzeja grada Trogira govorila je kako je njezino radno mjesto brodilo desetljećima: od vremena kada je palača Garagnin bila privatna stambena zgrada do vremena nakon Drugog svjetskog rata kada postaje spomenuti muzej. Također je bilo riječi o samoj obitelji Garagnin, njihovim ženidbenim vezama, plemićkom statusu i biografijama njezinih članova. Financijski moćna i gospodarski svestrana obitelj ostavila je dubok urbanistički, kulturni i hortikulturni otisak u pejzažu Trogira i okolice. Sama je Palača u svoje vrijeme bila najmodernija stambena jedinica u Trogiru s vlastitim nužnikom i pitkom vodom u sustavu kompleksa. Krajem Drugog svjetskog rata obitelj je pobjegla iz Trogira zbog afilijacije s Italijom, ostavivši za sobom pozamašnu zbirku knjiga koja je srećom ostala netaknuta, usprkos poslijeratnoj devastaciji. Nakon rata postala je muzej koji sve do početka ovog stoljeća nije mogao to biti u punom smislu riječi zbog stanara koji su živjeli u Palači, a neki njezini dijelovi su predmet spora s potomcima slavne obitelji koji žive u Italiji. Zadnje su renovacije dale Palači svjež izgled kakav doliči jednom muzeju grada. Danas se u Muzeju održavaju izložbe, koncerti, promocije knjiga i druge prigodne manifestacije.

Palača obitelji Garagnin u Trogiru

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 26. studenoga 2018.)

Nedovršeni milenij – Od II. splitskog crkvenog sabora do završetka Velikoga rata

Mate Božić

Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“ tijekom prve polovice prosinca 2018. godine organizirala je obilježavanje dviju obljetnica značajnih za lokalnu i nacionalnu povijest. Riječ je o održavanju II. splitskog crkvenog sabora (928.), odnosno kraju I. svjetskog rata (1918.). Program se održavao na više gradskih lokacija pod zajedničkim naslovom: „NEDOVRŠENI MILENIJ – OD II. SPLITSKOG CRKVENOG SABORA DO ZAVRŠETKA VELIKOGA RATA“, a spojio je raznovrsne teme: od povijesnog pub kviza, preko gradske ture s prezentacijom najznačajnijih lokaliteta vezanih uz ova dva značajna povijesna događaja, do posjeta vrlo zanimljivoj izložbi „Istočni Jadran i Bizant“ u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Osim toga, u Klubu Zoni je, zahvaljujući „Djevojka-ma koje čitaju“, održana i redovna Književna čajanka s temom „Zbogom oružje“ – nezaobilaznim antiratnim romanom Ernesta Hemingwayja.

Sam program predstavljao je nastavak već održanih manifestacija posvećenih obljetnicama održavanja I. splitskog crkvenog sabora odnosno početka I. svjetskog rata, a koje je Udruga organizirala 2014./2015. godine u okviru projekta „Povijesno sjećanje“. Za razliku od dosadašnjih obilježavanja u organizaciji ovog događaja sudjelovale su isključivo bivše studentice i studenti povijesti, ali i drugih humanističkih smjerova, koji su svojom aktivnošću nastojali dati doprinos aktualnom djelovanju Udruge, iako su već „miljama daleko“ od studentskih klupa. Manifestacija je započela 3. prosinca povijesnim kvizom, koji se održao u Marvls Library Jazz Baru, gdje je ljubaznošću domaćina gospodina Tina Bojanića (Agustin Elias Jijena Sanchez) Udruga već imala priliku organizirati dva povijesno-književna pub-kviza: o periodu i djelima Marka Marulića odnosno Luke Botića. Pitanja (koja su se odnosila na period I. svjetskog rata kao i na razdoblje vladavine Trpimirovića) sastavili su i ovom prilikom kviz vodili kolege Darko Pušeljić i Marin Stolica. Slijedila je gradska tura uz stručno vodstvo kolege Deana Mršića, autentično „obogaćena“ sudjelovanjem povijesne postrojbe „Praetoriani Croatorum“ – prigodno uniformirane u ranosrednjovjekovne odore staro-hrvatskog perioda. Za razliku od kišovite kvizaške večeri vođenje je započelo u sunčano jesensko jutro 5. prosinca, počevši od Grgura Ninskog i Zlatnih vrata, preko Peristila i krstionice sv. Ivana sve do Ulice kralja Tomislava, koja danas prolazi samim središtem splitske gradske jezgre. Prvi tjedan obilje-

žavanja uspješno je okončan 6. prosinca skupnim (i besplatnim) posjetom izložbi „Istočni Jadran i Bizant“, koju je inače moguće posjetiti u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika sve do kraja siječnja 2019. godine.

Sljedeći događaj u okviru ove manifestacije bila je Književna čajanka, koju već nekoliko godina (s „Djevojkama koje čitaju“) redovito organizira kolegica Ivana Bartulović. Uz dinamično moderiranje Lukrecije Perišić okupljeni „kružok“ je, uživajući u čaju i kolačićima, aktivno raspravljao o liku i djelu Ernesta Hemingwaya, osobito s obzirom na onaj dio njegova književnog (i životnog) opusa koji se odnosi na I. svjetski rat – roman „Zbogom oružje“, što je ujedno bila i glavna tema Književne čajanke održane u Klubu Zoni 11. prosinca – posljednje u nizu tijekom 2018. godine. Naposljetku, program obilježavanja je okončan nezaobilaznim ciklusom izlaganja, koji se ovom prilikom održao u prostorijama Sveučilišne knjižnice u Splitu 13. i 14. prosinca. U prvom dijelu ciklusa izložene su teme koje se odnose na period kraja Prvog svjetskog rata i poraća (Mate Božić: „Zemaljski grbovi i vojno znakovlje hrvatskih jedinica“; Dujo Boban: „Hrvatski vojnici na jugoistočnom bojištu u I. svjetskom ratu“; Marin Pelaić: „Glavna politička zbivanja u Splitu za vrijeme hrvatsko-talijanskih pregovora na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1918. – 1920.“; Josip Bodrožić-Selak: „Obilježavanje tisućgodišnjice Hrvatskog Kraljevstva u Splitu 1925.“), dok su se izlaganja drugog dijela ciklusa uglavnom odnosila na starohrvatsko razdoblje od početka IX. do kraja XI. stoljeća (Dean Mršić: „O naslovu primasa Dalmacije i Hrvatske“; Matea Mihaljević Jurković: „Svakodnevni život u vrijeme Trpimirovića“; Mate Božić: „Pojava, rasprostranjenost i značenje hrvatskog imena tijekom ranoga srednjeg vijeka“).

*Povijesni kviz u kafiću Marvlvs Library Jazz Baru
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 3. prosinca 2018.)*

*Gradska tura
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 5. prosinca 2018.)*

*Posjet izložbi „Istočni Jadran i Bizant“ u MHAS-u
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 6. prosinca 2018.)*

*Književna čajanka
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 11. prosinca 2018.)*

*Ciklus predavanja u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 13. i 14. prosinca 2018.)*

Humanitarna akcija: Humanitura

Vana Jurković

Dana 17. i 18. prosinca organizirana je humanitarna akcija pod nazivom *Humanitura*. Organizator je bio Studentski zbor Filozofskog fakulteta u Splitu u suradnji s našom Udrugom te Udrugom Itheom. Na našem veselom buvljaku prodavala se odjeća, obuća, knjige, božićni ukrasi i nakit koje su donirali studenti, profesori, djelatnici Filozofskog fakulteta u Splitu, ali i drugi ljudi velikog srca. Osim toga, prodavali su se i ukusni kolači koje su pekli vrijedni članovi već spomenutih udruga. Sav prikupljeni novac doniran je Udruzi Srce - udruga osoba s cerebralnom paralizom. Možemo reći da je akcija zaista bila uspješna jer smo prodali gotovo sve predmete. Također, moramo zahvaliti svima koji su nas na bilo koji način podržali u ovoj humanitarnoj akciji!

Humanitarna akcija: Humanitura

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, Studentski zbor Filozofskog fakulteta u Splitu, Udruga Itheom, 17. i 18. prosinca 2018.)

Jedno popodne u Udruzi Srce

Ivana Bošnjak

Dogovorili smo se s gospođom Dajanom Škrobicom, predsjednicom Udruge Srce, da ćemo 19. prosinca 2018. godine doći na njihovu glazbenu radionicu te pjesmom i druženjem na najljepši način zaključiti humanitarnu akciju *Humanitura*. Prostor Udruge nalazi se u Mosečkoj ulici 62 u Splitu, a u njemu nas je dočekalo veselo društvo koje nas je odlično ugostilo i, najvažnije, podsjetilo na prave životne vrijednosti. Predsjednica Studentskog zbora, Ivana Bošnjak, pozdravila je i obavijestila članove Udruge Srce da je prikupljeno 5 150 kuna. Sav prikupljeni novac uplaćen je na njihov račun. U znak zahvale poklonili su nam sliku koju su sami naslikali te kalendar s njihovim fotografijama, a nakon toga smo, u veselu raspoloženju, nastavili druženje.

Posjet Udruzi Srce

(izvor: Studentski zbor Filozofskog fakulteta u Splitu, Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, Udruga Itheom, 19. prosinca 2018. godine)

Posjet Udruzi Srce

(izvor: Studentski zbor Filozofskog fakulteta u Splitu, Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, Udruga Itheom, 19. prosinca 2018. godine

RADOVI

ZEMLJORADNJA U ANTIČKOJ GRČKOJ

Valentina Markasović
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
tina.markasovic@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 19. 5. 2018.
Prihvaćeno: 15. 10. 2018.

Zemljoradnja je jedna od temeljnih djelatnosti u razvoju ljudske civilizacije. U ovom se radu daje pregled zemljoradnje u staroj Grčkoj, jednoj od najrazvijenijih civilizacija staroga svijeta. Opisan je povijesni razvoj obrade zemlje te kulture biljnih vrsta – žitarica, voća, povrća, začina, cvijeća. Budući da je Grčka bila jedna od prvih kolonijalnih sila, ne smije se zanemariti ni agrarno stanje u naseobinama starih Grka izvan njihove matične države, a rad pokazuje i koliko je ta komunikacija s vlastitim kolonijama, ali i drugim narodima, bila važna za širenje poljoprivrednih spoznaja i uzgojenih biljnih kultura. Ukratko su opisani zemljoradnički uvjeti u Faru i Isi, s osvrtom na Lumbardsku psefizmu. Rad prikazuje i kako su se ratni uvjeti odražavali na poljoprivrednu djelatnost. Analizom znanstvene literature i književno-povijesnih izvora, rad ilustrira zanat zemljoposjednika u povijesnom kontekstu antičke Grčke. Naposljetku, nameće se i pitanje koliko je važnost zemljoradnja imala za državu i njezine stanovnike, a ta se važnost očituje u ekonomskim mjerama i mitologiji.

Ključne riječi: antika, Far, Grčka, Isa, zemljoradnja

Uvod

Zemljoradnja, kao jedna od osnovnih ljudskih djelatnosti, igra važnu ulogu u svakodnevnom životu. U antičkoj Grčkoj, razvoj zemljoradnje uvelike je bio određen njezinim geografskim položajem te klimatskim i reljefnim odlikama. Izrazito mediteranska zemlja, Grčka je okružena Egejskim morem na istoku, Jonskim na zapadu i Sredozemnim na jugu. Osim razvedene obale, Grčka ima i mnogo otoka; najvažnije skupine su Jonski otoci, Cikladi, Sporadi, Argo-saronski otoci, Dodekanezi i Sjevernoegejski otoci.¹ Ovakva otvorenost prema moru igrala je važnu ulogu u formiranju grčke trgovačke flote koja je služila za uvoz i izvoz poljoprivrednih proizvoda. Samo kopno Grčke pokriveno je planinama, čak 75-80 % ukupne površine današnje države, što čini samo petinu zemlje obradivom, iz čega se vidi da je taj prostor i u antičko doba

¹ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23212> (19. 5. 2018.)

bio pogodniji za stočarstvo nego za zemljoradnju.² Međutim, povoljna klima jednim dijelom nadoknađuje malen postotak obradivih površina te pogoduje uzgoju voća i povrća. Ljeta su topla, a zime u obalnim područjima i južnim predjelima blage.³ U radu je na početku dan pregled povijesnog razvoja agrarnih sustava, tj. opisan je sustav kultura na posjećenim šumama i sustav oranica na ugaru, a zatim su objašnjeni i zemljišni odnosi u antičkoj Grčkoj, kao i podjela zemljišta u grčkim kolonijama Faru i Isi, uz osvrt na Lumbardsku pšefizmu. Pobljiže su opisane i biljne vrste koje su se kultivirale te značaj koji su one imale u pogledu mitoloških objašnjenja i običajnih uporaba. Naposljetku je objašnjeno kako su se izbijanja ratova, tj. neprijateljski napadi, zbog ciljanog uništavanja usjeva i uroda, negativno odražavali na poljoprivrednu proizvodnju.

Slika 1. Karta antičke Grčke⁴

2 https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/print_gr.html (19. 5. 2018.)

3 *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, 202.

4 http://www.in2greece.com/english/maps/map_of_Ancient_Greece.jpg (19. 5. 2018.)

Razvoj agrarnih sustava Sustav kultura na posjećenim šumama

Budući da je obradivih površina u Grčkoj bilo malo, čovjek je na sebe preuzeo zadatak da sam stvori plodno tlo. Prva tehnika koju je koristio bilo je krčenje šuma. Posječena šuma bi se zapalila (panjevi se nisu vadili iz tla), a pepeo koji se taložio nakon požara služio je kao gnojivo. Novonastalo su područje obrađivali jednu do tri godine, a zatim bi proces ponovili s nekom drugom šumom. Staro područje ostavili su u nadi da će se dogoditi spontano pošumljavanje, ali obnova šume bila je dugotrajan proces (desetak godina), uz to je bila i otežana nizom čimbenika, uključujući spiranje zemlje tijekom kišnog razdoblja i bršćenje koza koje bi pojele mladice stabala.⁵

Od crnogoričnih šuma koje su preživjele razdoblje sustava kultura na posjećenim šumama najraširenija je bila borova jer to drvo uspijeva na pješčanom tlu kakvo je često u Grčkoj. Rašireno je bilo i stablo pinije, čije su jestive sjemenke pinjole bile cijenjena poslastica. Od bjelogoričnih šuma najznačajnije su šume hrasta.⁶

Sustav oranica na ugaru i povećanje proizvodnje

Sustav oranica na ugaru nastavlja se na sustav krčenja šuma, a razvio se upravo u sredozemnom području umjereno tople klime, oko 2500. godine pr. Kr., kada je deforestacija uznapredovala čak i u dotad šumom bogatim područjima Grčke. Novi agrarni sustav bio je konstituiran od četiriju elemenata. Prvi od njih je *saltus*, šuma svedena na makiju i garij, odnosno tlo izvrgnuto eroziji. *Ager* (lat. *ager* – polje) označava tlo na kojem su se uzgajale žitarice, a s travnatim ugarom čini dvogodišnji plodored žitarice – pašnjak. Već spomenute očuvane šume nazivale bi se *silvae* (lat. *silva* – šuma), a neposredno uz kuću ili zemljište nalazio se *hortus*, tj. vrt. Sustav oranica na ugaru se zbog svoje složenosti naziva i antičkom poljoprivrednom revolucijom. Složen je to sustav kojemu je trebao dugačak period da se ukorijeni u narodu. Trebalo je odvojiti *ager* od *saltusa* koji je služio za ispašu te osigurati dostatne izvore gnojiva za uzgoj prijeko potrebnih žitarica.⁷

Do intenzivnije zemljoradničke djelatnosti dolazi u posthomerskom razdoblju. Tada stočarstvo gubi status najraširenije djelatnosti. Potreba

5 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 19-20.

6 Friedell, *Povijest grčke kulture*, 22-23.

7 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 30-31.

za povećanjem poljoprivredne produktivnosti uzrokovana je i povećanjem broja stanovništva.⁸ Izgradnja kuća (krajem osmog stoljeća prije Krista) koje su se nalazile na samom poljoprivrednom posjedu ukazuje na povećanje produktivnosti poljoprivredne proizvodnje. Dotad uobičajen hod od mjesta stanovanja do posjeda koštao je obrađivače zemlje previše vremena koje se preseljenjem na posjed uštedjelo. Također, neposredna blizina usjevima pruža dodatnu sigurnost i obranu od moguće štete i krađe. Vrste drveća i loze zahtijevaju redovito održavanje u smislu gnojenja i zalijevanja pa je blizina zemljoradnika i zbog toga bila neophodna. Uz stanovanje na posjedu, uvođenje sustava navodnjavanja i raznolikost usjeva pridonijeli su povećanju zemljoradničke produktivnosti.⁹

U *Poslovima i danima* Heziod opisuje agrarni kalendar po kojemu se sjetva i žetva obavljaju za vrijeme dizanja i spuštanja Plejada, tj. u studenome (sjetva) i u svibnju (žetva): „Kada Atlanta kćeri Plejade izlazit počnu, / Onda započni žetvu, a oranje kad će već začići.“¹⁰ Nadalje opisuje: „Sproljeća ori, a ljeti preori, i neće te izdat. / Sij na ugaru dok je oranica lagana jošće. Ugar brani od jada i plač umiruje dječji.“¹¹ Opis se odnosi na dvopoljni tip zemljoradnje, u kojemu se polja naizmjenično siju, tj. ostaju na ugaru, kako se zemlja ne bi previše iscrpila.¹² Postojala je i tropoljna zemljoradnja, u kojoj su se na poljima izmjenjivali uzgoj žitarica, uzgoj mahunarki te odmaranje na ugaru. Ipak, tropoljna zemljoradnja nije u potpunosti zamijenila dvopoljnu, tj. Grci nisu, poput Rimljana kasnije, sistematski rotirali uzgoj navedenih vrsta. Umjesto da novija metoda kompletno zamijeni stariju, dva sistema su koegzistirala.¹³

Za uspješno implementiranje novih poljoprivrednih sustava bilo je neophodno prilagoditi nova i izumiti stara oruđa – u upotrebu ulaze

8 Po Starru, grčki način života u osmom stoljeću prije Krista vjerojatno je bio sličan životu u drugim preindustrijskim društvima: postojala je visoka stopa smrtnosti djece, žene su se udavale brzo nakon fizičkog sazrijevanja, a prosječan životni vijek bio je oko trideset godina. Zbog takvih uvjeta teško je objasniti zašto je došlo do porasta broja stanovništva. Stoga autor predlaže mogućnost da se stanovništvo uspjelo postupno oporaviti od invazija i migracija iz prethodnog razdoblja te da je zbog toga došlo do rasta (Starr, „Economic and Social Conditions in the Greek World“, 420).

9 Davis Hanson, *The Other Greeks, The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 53-55, 72.

10 Heziod, „Poslovi i dani“, 39.

11 Isto, 45.

12 Isager i Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 22.

13 Isto, 112-113

motika, lopata i ralo.¹⁴ Ralo je bilo simetrično i zemlju bi samo zagrebalo, tj. nije okretalo zemlju kao plug. Svrha je rala bila uništiti korov i unijeti zrak u gornji sloj zemlje kako bi se korijenje biljaka lakše prihvatilo.¹⁵ Heziod je opisao ralo u svojim *Poslovima i danima*: „Mnogo je svinuta drva pa raonik, kada ga nađeš, / Kući odnesi, po gori il po polju svuda ga tražeć, / Česvinov; najčvršći takav za oranje s volima jeste / Kada ga sluga Atenin za gredelj pričvrsti te ga / Čavlima pritegne potom i pričvrsti ga uz rudo.“¹⁶ Poznati opis oranja ralom nalazi se u Homerovoj *Ilijadi*: „Načini plodnu njivu i ornicu buhavnu zatim / Široku, trojačenu; orača bilo je mnoštvo / Tu i okretalo jarme te gonilo amo i tamo, / Kad bi okrenuli već i na kraj kada bi došli, / Onda bi k njima čovjek pristupo i medenog, slatkog / Vina im davao vrč, te okretali bi duž brazda / Opet hoteći na kraj da dođu prostrane njive; / Ona se crnjaše ostrag i nalik na oranu bješe, / Ako i bijaše zlatna, - divota doista bješe.“¹⁷

Trigej, protagonist djela *Mir* grčkog komediografa Aristofana (446. pr. Kr. – 386. pr. Kr.), već spominje i trnokop, vile i pijuk, a iz njegovih riječi iščitavamo i naklonjenost Grka poljoprivredi: „Što je sjao, Zeusa mi, trnokop radom uglačan! / Kako blistaju na žarkom suncu vile trozube! / S njima bi se svaka naša lijeha krasno provela. / I ja sam već živo želim vratiti se u polje, / Pijukom po svojoj zemlji napokon prekapati!“¹⁸

Grci – zemljoradnici i zemljoposjednici

Osim samog načina obrade zemlje, potrebno je opisati i zemljišne odnose. U Grčkoj je od najstarijih vremena postojalo privatno vlasništvo nad zemljom. Zemljišta su bila premjerena i razgraničena.¹⁹ Nisu svi posjedi bili jednake veličine, npr. u Tesaliji i Velikoj Grčkoj posjedi su bili veliki, dok su u urbanim područjima gradova i demokratski ustrojenim područjima posjedi bili manji. Površina zemljišnih posjeda kretala se između 5 i 50 ha. Bilo je slučajeva povećanja zemljišta, kao što su u Sparti mali posjedi okrupnjivali u velike. Tako su do 7. stoljeća prije Krista u nekim grčkim pokrajinama posjedi gotovo u potpunosti prešli u ruke

14 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 30.

15 Isager i Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 46.

16 Heziod, „Poslovi i dani“, 43.

17 Homer, *Ilijada*, 384.

18 Aristofan, „Mir“, 407.

19 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 548.

veleposjednika. Veleposjednikovu zemlju obrađivali su robovi ili unajmljeni slobodni seljaci, dok su mali posjednici svoju zemlju obrađivali sami. Seljak je bio osuđen na život na sitnom posjedu, a kako se zemlja crpila i vremenom više nije donosila urod dostatan za prehranu čitave obitelji, seljak je mogao postati sluga veleposjednika. U Ateni je u 7. stoljeću pr. Kr. velik broj seljaka pao u dužničko ropstvo. Osim ropstva, postojala je i mogućnost preseljenja. Grci su se vrlo rano počeli iseljavati iz prenapučene Grčke i odlaziti u potragu za plodnom zemljom. Specifično za grčku kolonizaciju je to što većinski nije provedena u djelo ratnim osvajanjima i velikim bitkama. Umjesto toga, naselio bi se jedan grad koji je zatim pod svojom kontrolom imao okolni poljoprivredni prostor potreban za autonomnu poljoprivrednu djelatnost i trgovinu. Stoga se grčke kolonije mogu nazivati i „agrarne“ kolonije.²⁰ Grčke kolonije bile su prijeko potrebne za opskrbu same Grčke. Grčka je u tom razdoblju bila pretežito uvoznik prehrambenih proizvoda – uvozili su ponajviše žitarice, a izvezili vino i maslinovo ulje. To se očituje na primjeru Atene. Autor Defilippis navodi da je građanima u Ateni bilo zabranjeno pozajmiti novac trgovačkim brodovima koji su nosili žito namijenjeno bilo kojem drugom gradu osim Atene. Glavna atenska luka bila je Pirej i jedino tamo se žito smjelo iskrcati. Uvedeno je i pravilo kojim se trebala zaštititi gradska sirotinja od još dubljeg zapadanja u siromaštvo: trgovcima je bilo zabranjeno odjednom kupiti više od 50 mjera žita, a isto tako to žito nisu smjeli prodavati po cijeni skupljoj od one „prave“, tj. određene.²¹ Trgovci žitom služili su se i prevarom kako bi ostvarili što veću dobit. Lizija opisuje da, ukoliko u grad pristigne neka loša vijest (npr. vijest o potonuću broda, blokada trgovačkih luka), trgovci povise cijene žita. Autor navodi da iz tog razloga trgovci čak izmišljaju nepovoljne vijesti kako bi imali razloga povisiti prodajnu cijenu svoje robe.²²

Tijekom grčke antike, unatoč veleposjednicima, naglasak ostaje na obiteljskim gospodarstvima, a glavnina proizvodnje funkcionirala je tako da je davala samo toliko uroda koliko je dovoljno za vlastite namjene. Međutim, u 7. stoljeću pr. Kr., seljaci su opterećeni dugovima te se nezadovoljna populacija buni i zahtijeva novu preraspodjelu zemlje. Početkom sljedećeg stoljeća Solon (640. pr. Kr. – 558. pr. Kr.) ukida duž-

20 Osim kolonija koje su nastale radi poljoprivrednog iskorištavanja, kolonizacija se provodila i radi proširenja trgovine, kao i radi traženja novog političkog okruženja (Davis Hanson, *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 38.).

21 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 53.

22 Lysias, *Lysias*, 499.

ničko ropstvo, oslobađa seljake dugova i ukida prodaju djece u roblje, na što su mnogi dotad bili primorani zbog teških financijskih okolnosti. Solon poduzima određene agrarne mjere kao što su raspodjela *saltusa* i pravednija raspodjela poreza,²³ ali tek Pizistrat (608. pr. Kr. – 527. pr. Kr.) provodi prvu pravu agrarnu reformu. Podupirao je uzgoj maslina i vinove loze te davao zajmove seljacima koji su ih trebali za oruđe i poljoprivrednu opremu. Iako je 560. godine prije Krista osigurao titulu tiranina u Ateni, Pizistrat nije bio omražen u narodu.²⁴ Uveo je porez na poljoprivrednu djelatnost, koji je, prema autorima Saksu, Murrayu i Brodyju, vjerojatno iznosio pet posto.²⁵ Pizistrat je implementirao sistem putujućih sudaca koji su rješavali sporove oko poljoprivrednih posjeda, a i sam je Pizistrat išao zemljom u takve inspekcije. Prema predaji, u jednoj ophodnji, Pizistrat je naišao na seljaka koji je obrađivao polje puno kamenja. Anegdota kaže da se tiranin stao raspitivati o ekonomskom stanju tog seljaka, a ovaj je, nesvjestan s kime govori, na pitanje koliko mu posjed donosi prihoda, odgovorio: „Donosi mi samo bol i patnju. Pizistrat bi trebao uzeti desetinu toga.“ Nakon te izjave, Pizistrat ga je navodno doživotno oslobodio plaćanja poreza.²⁶

Unatoč Pizistratovim reformama, seljak je nastavio živjeti teško, a poljoprivreda još uvijek nije davala dovoljno viškova koji bi omogućili smanjenje uvoza. Između 6. i 4. st. pr. Kr. situacija postaje još teža jer se stanovništvo Atene udvostručilo skokom s oko 100 000 na oko 200 000 stanovnika. Sredinom ovog razdoblja, u 5. st. pr. Kr., polovica žita koje je cirkuliralo Atenom bila je uvezena. Kada u 4. st. pr. Kr. Atena počinje gubiti prevlast na moru, čak je i uvoz iz prekomorskih zemalja dodatno otežan. Uz to, seoska obiteljska imanja još se više smanjuju zbog dijeljenja, dolazi do pojave gladi praćene epidemijama bolesti. Grčka će u antici imati još samo jedan trenutak slave, za vrijeme Aleksandra Makedonskog (356. pr. Kr. – 323. pr. Kr.), ali neće se uspjeti oporaviti dovoljno da smogne snage suprotstaviti se dolasku Rimljana u 2. stoljeću pr. Kr.²⁷

23 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-37.

24 Aristotel o tiraniji govori u negativnom kontekstu: „Samosilništvo opet, kao što je često rečeno, ne obazire se ni na što zajedničko, osim poradi vlastita probitka“ (Aristotel, *Politika*, 174). Ipak, tiranin je u grčkoj i rimskoj antici bio naziv za osobu s vrhovnim ovlastima. Danas se koristi u negativnom smislu, tj. za osobu čiji je položaj vrhovne vlasti nelegitiman. <https://www.britannica.com/topic/tyranny> (29. 10. 2018.).

25 Sacks i Murray, *Encyclopedia of the Ancient Greek World, Revised Edition*, 243.

26 <https://www.britannica.com/biography/Peisistratus> (19. 5. 2018.)

27 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 37.

Primjeri zemljoradnje u grčkim kolonijama u današnjoj Hrvatskoj Far i Starogradsko polje

Stanovnici stare Grčke iz egejskih su luka kretali na trgovačka putovanja koja su ih dovela i do istočne obale Jadrana. Otok Far, današnji Hvar, prvi put se spominje kod autora Efora iz Kime, u fragmentima njegova djela *Povijesti*, a u Pseudo-Skimnovom djelu *Periegeza* (udžbenik geografije) navodi se da su Far osnovali stanovnici otoka Para. Diodor Sicilski u svom djelu *Historijska biblioteka* opisuje da se kolonizacija Fara dogodila nakon što je sirakuški tiranin Dionizije odlučio osnovati kolonije na Jadrane. Parani su ga preduhitrili i naselili Far, dok je Dionizijeva posada pristigla na otok Isu, gdje su osnovali grad Lis.²⁸ Stanovnici Fara došli su u sukob sa starosjediocima, a u pomoć su im pritekli stanovnici Ise, čime je sukob okončan. Diodor kao godinu osnutka Fara navodi 385. pr. Kr.²⁹

Katastarsku podjelu polja kod Starog Grada na otoku Hvaru prvi je opisao Šime Ljubić. Zaninović opisuje čestice Starogradskog polja kao izdužene pravokutnike (položene u smjeru istok-zapad) u okviru većih kvadrata, u kojima su stranice većih četverokuta duge 1000 metara, tj. 5 grčkih stadija. Kako jedan stadium iznosi 600 stopa, a 100 stopa čini jedan plethron (Zaninović uzima jonsku stopu koja iznosi 0,295-0,297 m³⁰), stranice velikog četverokuta iznose 30 plethra, a mjere izduženih pravokutnika su 6 x 30 plethra.³¹ U smjeru istok-zapad ima sedam čestica, a u smjeru sjever-jug dvanaest čestica. Na Starogradskom polju je podjela zemljišta jasno vidljiva, ali o njoj, kao ni o podjeli na Visu, ne postoje pisani dokazi.³²

Isa

Dionizije Sirakuški živio je otprilike od 430. pr. Kr. do 367. pr. Kr.³³ pa se i osnutak Ise datira u to razdoblje.³⁴ Međutim, Mirjana Sanader

28 Već je Ivan Lučić utvrdio da se radi o Isi, a ne Lisu, o čemu su raspravljali i G. Novak, M. Nikolanci, D. Rendić Miočević (Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 276).

29 Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, 30-36, 140.

30 Božidar Slapšak navodi da su početna iščitavanja koja su obavili timovi splitskog Arheološkog muzeja i Odjeljenja za arheologiju Ljubljanskog univerziteta isključila mjeru od 0,297 m kao netočnu (Slapšak, „Nova opažanja o parcelaciji chore Farosa“, 197-198.).

31 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 28-30.

32 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 269, 285.

33 Po Zaninoviću, Dionizije Sirakuški živio je od 404. do 367. godine pr. Kr. (Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 272.).

34 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15302> (29. 10. 2018.).

navodi da je moguće da je grčko stanovništvo bilo prisutno na današnjem otoku Visu i prije osnutka kolonije, jer su na lokalitetu Ise pronađeni primjerci koroplastike koji su datirani u period između 450. i 350. godine pr. Kr., tj. jednim dijelom i prije osnutka kolonije. Zbog Isine uloge na transjadranskom putu kao pristaništa moreplovaca iz Grčke, nije isključena ni njihova organizirana prisutnost.³⁵

Na otoku Visu, za razliku od situacije na otoku Hvaru, ne postoje veće plodne površine. Manje plodne udoline nalaze se na južnoj strani otoka, protežući se od istoka prema zapadu. Polja su plodna zbog pjeskovitog tla, koje u nižim slojevima prelazi u ilovastu zemlju koja dobro čuva vlagu. Uvjeti plodnog tla, lake obradivosti i sredozemnih geografsko-klimatskih uvjeta omogućili su bogat uzgoj vinove loze i proizvodnju vina na otoku Visu u antici; ono je i u antici glasilo kao iznimno, što doznajemo iz djela *Gozba sofista* Ateneja iz Naukratisa.³⁶ Vino je, dakle, bilo važan izvozni proizvod Ise, ali i Fara.³⁷

Korkira Melaina i Lumbardska psefizma

Lumbardska „psephisma“ ili „narodna odluka“ – po Lorenzu Braccesiju najproučavaniji grčki dokument s istočnog Jadrana³⁸ – epigrafički je dokument o osnivanju naseobine na Korčuli, tj. Korkiri Melaini, dogovoru doseljenika s Ise i ilirskih vlasnika zemlje – Pila i njegova sina Daze – i o raspodjeli zemljišta.³⁹ Pronađena je 1877. godine na vrhu brežuljka Koludrta, u Lumbardi na otoku Korčuli. Ona donosi izravnu potvrdu o postojanju zemljišne podjele u grčkoj naseobini na lokaciji današnje Lumbarde.⁴⁰ Psefizma je najstariji pisani spomenik u Hrvatskoj, a potječe iz 4. stoljeća pr. Kr.^{41 42} Prvi su doseljenici na otoku dobili čestice veličine 1.5 plethrona – za kućište i dvor s vrtom, a izvan zidina su dobili čestice od 3 plethra bolje zemlje. Oni koji su pristigli kasnije dobivali su čestice veličine 4.5 plethra lošije zemlje. Čestice su bile u obliku četverokuta.⁴³ Raspored čestica na Korčuli oko Lumbarde

35 Sanader, „Issa prije Dionizija I Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi“, 25-27.

36 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 277.

37 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 389.

38 Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): Pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“, 122.

39 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 29.

40 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 263-265.

41 Marković, *Antička naselja*, 142.

42 Autor D. Rendić Miočević je dataciju prebacio u 3. st. pr. Kr. (Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 29).

43 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 283.

srodan je rasporedu čestica na Hvaru jer oba lokaliteta imaju izdužene pravokutne čestice.⁴⁴ Tekst psefizme govori i o zabrani preraspodjele zemlje te kaznama za prekršitelje te odredbe. M. Lombardo iznosi teoriju da kolonija na području Lumarde nije bila agrarnog karaktera. Autor navodi da dodijeljene čestice nisu bile dovoljne kako bi ekonomski zadovoljile potrebe stanovnika. Zbog toga dovodi u pitanje agrarnu svrhu naseobine te govori da je naseobina nastala kao primarno vojna. Naime, strateški položaj bi doseljenicima omogućio vojnu, a možda i ekonomsku kontrolu ilirske obale.⁴⁵

Poljoprivredne kulture Žitarice

Kao najvažniju poljoprivrednu kulturu u staroj Grčkoj treba istaknuti žitarice jer su one ljude opskrbljivale trima četvrtinama količine potrebnih kalorija.⁴⁶ Od žitarica se uzgajao najviše ječam i pšenica. Karbonizirani ostatci ovih kultura nađeni su Tesaliji i datirani u 3. tisućljeće prije Krista, a ukazuju i na to da su u to vrijeme već poznavali i proso.⁴⁷

Iz dijela poznatog mita o otmici Perzefone može se iščitati kako su Grci objašnjavali porijeklo žitarica. U mitu, Perzefonina ožalošćena majka Demetra pretvara se da je smrtnica te kao dadilja ulazi u službu Metanire, koja je upravo rodila sina. Metanirin sin nazvan je Triptolem ili Demofont, a Demetra ga je hranila hranom bogova, ambrozijom, i držala dječaka u vatri, u nadi da će dječak postati besmrtnan. Međutim, Metanira je vrisnula ugledavši sina na vatri, čime je proces bio prekinut, no Demetra je obećala da će Triptolem ipak imati važnu ulogu. Poklonila mu je leteću kočiju i snop žita te je tako Triptolem postao zadužen za širenje poljodjelstva po svijetu.⁴⁸

Dokaz važnosti položaja koji su žitarice zauzimale u grčkoj prehrani pronalazimo i u Homerovoj *Ilijadi*, točnije u osamnaestom pjevanju u koje je slavni pjesnik ukomponirao i opis obrade polja. Pjevanje govori o Hefestovoj izradi novog štita za Ahileja, a bog kovača i vatre je za ukras drugog prstena na štitu izabrao upravo prikaz života na selu:

44 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 31.

45 Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): Pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“, 122-127.

46 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 31.

47 Isto, 35.

48 Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, 142-143, 336.

„Onda načini polje i visoki usjev na njemu, / Tu su žetvari želi držeci srpove oštre...“⁴⁹

Unatoč gotovo idiličnoj Homerovoj prezentaciji, činjenica jest da grčka proizvodnja žitarica gotovo nikad nije bila samodostatna. Zbog toga je grčka ekspanzija otpočela baš u područjima koja su bila bogata žitom, tj. tamo gdje se žito moglo kultivirati. Može se zaključiti da je jedan od glavnih razloga grčke kolonizacije bio nedostatak poljoprivrednih proizvoda. Atika je razliku žita, koje je nedostajalo za prehranu njezinih stanovnika, uvozila pretežito sa Sicilije, iz Egipta, Trakije i crnomorskih obala te južne Italije, a žitom bogato bilo je i kolonizirano područje današnjeg Marseillea.⁵⁰

Vinova loza

Kolonija Massilia, tj. Marseille, važna je i zbog uloge koju je odigrala u širenju vinove loze. U nju su Grci donijeli znanje o uzgoju loze, koja potječe iz Anatolije, brzo se proširila Bliskim istokom, a u Grčku je stigla najkasnije u drugom tisućljeću pr. Kr.⁵¹ Prema inačici mita o Dionizu, bogu vina i vegetacije, vino je nastalo kad se Dioniz rasplakao nad mrtvim tijelom svog prijatelja Ampela, a njegove suze su se pretvorile u vino.⁵²

Grčkom kolonizacijom vinova se loza proširila po cijelom dotad poznatom svijetu – iz Massilije je uz rijeku Ronu prodrla do keltske središnje Europe. Vinogradi su bili smješteni između voćaka jer su stabla voćaka služila kao potpornji za penjanje loze, a u Homerovo doba već su poznavali i kolce: „Onda vinograd krasan i zlatan grozdova prepun / Načini Hefest, te sve se po njemu crnjahu grozdi, / A na srebrnom kolju uzvijale su se loze.“⁵³

Sa samom biljnom kulturom u uporabu dolazi i posuđe i sprave za pravljenje i čuvanje vina. Kako bi se od grožđa napravilo vino, voće se tiještilo u nagnutim posudama koje su imale otvor za izljev mošta. Razlikovale su se dvije namjene vina te su se stoga određene vrste i različito pohranjivale. Vino određeno za brzu konzumaciju čuvalo se u kožnim mješinama ili svinjskim želudcima,⁵⁴ dok se cjenjenije vino,

49 Homer, *Ilijada*, 384.

50 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 137.

51 Defillipis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35.

52 Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, 215.

53 Homer, *Ilijada*, 384.

54 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 237.

namijenjeno prodaji, pečatilo u amfore, s dodatkom aroma (npr. timijan, menta, cimet, med; rijetki luksuz bio je dodatak šećerne trske, uvezene iz Male Azije).⁵⁵ Na pečatu je bio upisan datum proizvodnje, ime proizvođača i područje uzgoja grožđa. Najcjenjenija su vina bila ona s egejskih otoka. Grčka su se vina izvozila po cijelom Sredozemlju te se vinogradarstvo u prvoj polovici 1. tisućljeća prije Krista razvija u najvažniju gospodarsku granu Grčke. Važnost vina očituje se u tome što se bogatstvo vodećih obitelji temeljilo na posjedovanju vinograda. Vino, dakle, predstavlja temelj grčkog gospodarstva. Grci su ga pili samo pomiješano s vodom jer se pijenje čistog vina smatralo barbar-skim običajem.⁵⁶

Slika 2. Rekonstrukcija amfora posloženih za transport⁵⁷

Maslina

Stari su Grci smatrali da maslina potječe od Palade Atene te da ih je ona naučila kako iskoristiti plodove; prema poznatom mitu o natjecanju oko naselja u Atici, Posejdonovi konji nisu bili dovoljno dobri da u očima Grka prevagnu nasuprot maslini. Prema predaji, stabla masline koja danas rastu na Akropoli potječu iz sjemenki plodova prvog stabla koje je posadila Atena.⁵⁸

55 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 236.

56 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-36.

57 <http://www.ancient.eu/image/5525/> (19. 5. 2018.)

58 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 191.

Maslina se u Grčkoj pojavila oko 2500. godine pr. Kr.,⁵⁹ a dok se uzgoj maslina i proizvodnja ulja nisu raširili po cijelom Sredozemlju, cijena ulja je bila osjetno viša od cijene vina. Ulje se pretežito koristilo kao melem – današnju ulogu začina tada je imala životinjska mast.⁶⁰ Do 8. stoljeća pr. Kr. u Grčkoj je prevladavala divlja maslina, a to je drveće donosilo skroman urod te su plodovi imali malen udio ulja.⁶¹ Tek u 5. stoljeću pr. Kr. masline dobivaju na važnosti.⁶² Brale su se ručno ili uz pomoć dugačkih trstika pogodnih zbog svoje savitljivosti. Masline se tiještilo u stupama s rupom na dnu, kuda je istjecao kom. Taj se ostatak koristio kao gnojivo ili za impregnaciju drva i kože. Za obradu maslina koristila se i drobilica. Ona se sastojala od dva uglavljena okrugla kamena, od kojih je samo jedan bio pokretan.⁶³

Slika 3. Prikaz sakupljača maslina na grčkoj vazi, o. 520. pr. Kr.⁶⁴

59 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 82.

60 Isto, 35.

61 Davis Hanson, *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 33.

62 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

63 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 137-138.

64 https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_ancient_Greece#/media/File:Amphora_olive-gathering_BM_B226.jpg (19. 5. 2018.)

Ostalo voće

Kao ni maslinarstvo, ni voćarstvo nije bilo osobito razvijeno sve do 5. st. pr. Kr. Grci su poznavali šipak i smokvu, koje je bilo u izobilju, a jela se sušena ili svježa. U svim antičkim indoeuropskim kultovima, smokva se smatrala svetim drvom, povezanim s ritualima plodnosti i inicijacije.⁶⁵ Smokve se nikad nisu brale prije nego što bi svećenici sikofanti obznanili da su smokve zrele i da ih se smije obrati.⁶⁶ Nakon što je Solon proglasio izvoz smokvi iz Atike zabranjenim, naziv sikofant se počeo odnositi na ljude koji su vlastima prokazivali one koji su „oštećivali svete smokve“, tj. ilegalno izvozili smokve,⁶⁷ a naziv se ustalio za profesionalne prokazivače, doušnike.⁶⁸

Tek nakon 5. st. pr. Kr. počinju se uzgajati sorte datulja,⁶⁹ dinja i lubenica,⁷⁰ kao i jabuka, pistacija, šljiva i krušaka, kao što saznajemo iz Homerove *Odiseje* kada u sedmom pjevanju Odisej pristiže kod Alkinoja, kralja mitološke regije Faekije: „Kruške, sladuni uz njih i jabuke sa krasnim plodom, / I smokve slatke cvatu i masline brsnate k tome.⁷¹ / (...) Kruška za kruškom zori, za jabukom jabuka zori, / Jedan za drugim grozd i jedna za drugom smokva.“⁷² U Tesaliji su nađeni i karbonizirani ostatci badema iz trećeg tisućljeća pr. Kr. koji ukazuju na to da su Grci već onda poznavali i ovo orašasto voće.⁷³ Poznavali su i malinu, koja se koristila pretežito u medicinske svrhe.⁷⁴

Povrće

Nasadi povrća nalazili su se u blizini gradova, a najviše su se uzgajale mahunarke bob i slanutak, koje su služile kao izvor bjelančevina. Kultivirana je i cvjetača, mrkva, leća (zbog široko raširene kultivacije

65 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 27.

66 Isto, 603.

67 Isto, 28.

68 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55923> (19. 5. 2018.)

69 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 607.

70 Isto, 591.

71 Navedeni stihovi (115-116) pojavljuju se i u jedanaestom poglavlju (stihovi 589-590) u opisu Tantalovih muka (Homer, *Odiseja*, 186), tj. to su formulaični stihovi (Isager i Skysgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 41).

72 Homer, *Odiseja*, 106-107.

73 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-36.

74 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 135.

i konzumacije, leća je glasila kao hrana siromašnih⁷⁵), luk, češnjak⁷⁶ i grašak⁷⁷ te poriluk i peršin, koji se često koristio zbog ljekovitog djelovanja.⁷⁸ Od boba se pravio pire, kao i od graška, a taj je pire bio gurmanski specijalitet onoga vremena. Tako i junak Heraklo, u komedijama često travestiran i prikazan kao proždrljivac, na Dionizovo pitanje u Aristofanovim *Žabama* („Pire od graška jesi l' kad poželio?“) bogu vina odgovara: „Od graška? Ohoho! Milijun puta već!“⁷⁹

Kupus i cvjetača bili su popularni u Grčkoj, a i Grci i Rimljani su savjetovali gostima na banketima i proslavama da jedu kupus, za koji su smatrali da sprječava pretjeran utjecaj alkohola.⁸⁰

Osim navedenih vrsta, antički Grci konzumirali su i šparoge, potočarku te zelenu salatu, iako je ona veću popularnost stekla tek dolaškom Rimljana.⁸¹

Cvijeće i začini

Pri nabranju kultiviranog bilja ne smije se zaboraviti spomenuti ni cvijeće. Grci su uzgajali razne sorte ruža, ljiljan, ljubičicu, šafran⁸² i zumbul. U uporabi je bilo i ružino ulje, što vidimo iz dvadeset trećeg pjevanja *Ilijade*, kada Afrodita premazuje Hektorovo mrtvo tijelo kako bi ga zaštitila od Ahilejeva mrcvarenja: „Jer ga čuvaše Zeusova kći Afrodita od pasa / Obdan i obnoć mažuć ambrosijskim ružinim uljem...“⁸³ Osim za ulja, cvijeće se koristilo i za vijence i cvjetne ukrase, koji su bili ukras svih državnih i privatnih svečanosti.⁸⁴ Za te su vijence rabili i lišće omorike, mirte, masline i bršljana pa čak i vrstu celera jako mirisnog lišća te začine kao što je lovor.⁸⁵ Po uzgoju cvijeća osobito je bio poznat otok Rhodos.⁸⁶

75 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 38.

76 Luk i češnjak su, zbog visoke razine vitamina C, bili važan dio prehrane pomorskih naroda – tako i Grka – jer su mornari bili osobito podložni skorbutu, koji je izazvan upravo nedostatkom toga vitamina (Toussaint-Samat, *A History of Food*, 62).

77 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

78 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 121, 503.

79 Aristofan, „Žabe“, 631-632.

80 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 622.

81 Isto, 628-631.

82 Koliko je šafran bio cijenjen vidi se po tome što je Zeusova postelja po mitologiji bila napravljena upravo od tog cvijeta (Toussaint-Samat, *A History of Food*, 467.).

83 Homer, *Ilijada*, 458.

84 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 138.

85 Friedell, *Povijest grčke kulture*, 21-22.

86 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

Bosiljak je začín čije ime potječe od grčke riječi za vladara (bazilej, grč. *βασιλεύς*; bosiljak, eng. *basil*) te ga se često naziva „kraljem začina“. U staroj se Grčkoj kraj godine označavao tako da se Najadama davala žrtva u bosiljku, kako bi ta božanstva izvora osigurala dostatne zalihe vode i u sljedećoj godini.⁸⁷

Osim navedenih vrsta od kojih su se pleli vijenci, Grci su za tu svrhu koristili i lišće mente. U mitologiji, Menta je bila najada rijeke Kokita koja se zaljubila u Hada, zbog čega ju je Hadova žena Perzefona pretvorila u biljku. Grci su nosili vijence ispletene od mente nakon određenih noći kada bi pretjerali s konzumacijom alkohola, jer su smatrali da im miris mente pomaže protiv simptoma mamurluka.⁸⁸

Od origana su se također pleli vijenci jer se za tu biljku smatralo da ju je stvorila Afrodita te da donosi sreću. Takve bi vijence nosili mladenci na vjenčanju. Osim toga, kao dijametralna suprotnost obredu vjenčanja, origano se sadio i na grobovima, kako bi preminulima donio sreću na njihovu posljednjem putovanju.⁸⁹

Začinske biljke bile su korisne i za medicinske svrhe; koristila se kadulja, protiv gotovo svih bolesti, te komorač kao lijek za barem dvadeset različitih bolesti.⁹⁰

Osim navedenih, Grci su uzgajali još i ljupčac, ružmarin (u koji je Afrodita, prema mitologiji, bila zamotana pri izranjanju iz mora) mirisnu čehulju,⁹¹ klinčice, korijander, od kojeg su se plele krune nošene na banketima te tamjan, kod kojeg su Grci primijetili da ima povoljan efekt na mentalno zdravlje starijih osoba te ga stoga smatrali simbolom jedrine.⁹²

Poljoprivreda i rat

U ratnim okolnostima, poljoprivreda se, kao ključna djelatnost svakodnevnog života, nalazila na udaru napadača. Za uništavanje protivničkih pohoda služile su lako naoružane trupe koje su pratile hoplite.⁹³

87 Hann, *Herbs*, 20-21.

88 Isto, 57.

89 Isto, 65.

90 Isto, 39, 151.

91 Hann, *Herbs*, 49, 205, 229.

92 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 478-480.

93 Kao ni hopliti, u uništavanju usjeva nisu sudjelovali strijelci, vojnici s pračkama te ostale specijalizirane postrojbe, zbog svoje neophodnosti u bitci (Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 23.).

Tijekom napada te bi se postrojbe raširile po terenu, dok su hopliti ostajali u napadačkoj formaciji, tj. liniji. Pomoćne trupe zadužene za uništavanje usjeva bile su vrlo mobilne, ali su isto tako, zbog relativne nezaštićenosti te slabe organizacije i discipline, bile izložene i opasnosti od učinkovitih protunapada.⁹⁴

Napadačka bi vojska često izgradila i privremeni utvrđeni vojni kamp, koji nije služio samo za zaštitu na neprijateljskom teritoriju, već i za dugotrajno nanošenje štete neprijateljskoj poljoprivrednoj djelatnosti. Za izgradnju kampa posjeklo bi se drvo i grmlje od kojih bi se zatim gradio zid. Stoga su obližnje voćke bile na meti napadača. Na primjer, Ksenofont piše o tome kako su Tebanci 369. godine pr. Kr. u Lakedemonu posjekli što je više moguće voćki kako bi si osigurali zaštitu: „Tebanci su, gdje god bi se utaborili, odmah bacali što su više mogli posječenog drveća pred svoje brojne redove i na taj se način branili.“⁹⁵ Još jedan oblik kampa bio je *epiteichisma* ili *epiteichismos* – stalni, utvrđeni garnizon čiji je cilj onesposobiti neprijatelja tijekom cijele godine, ne samo uništavanjem usjeva, već i poticanjem političke nestabilnosti, jer su takvi garnizoni pružali utočište odbjelim robovima i prognanicima.⁹⁶

Taktike uništavanja

Pri uništavanju protivničkih usjeva, vojnici su ponekad mogli jednostavno izgaziti žitarice pri marširanju kroz teritorij, a ponekad su se žitarice i gospodarski objekti mogli i zapaliti. Ipak, bili su potrebni i specijalizirani alati jer je uobičajeno oružje – koplje – bilo od male koristi pri pokušaju uništavanja loze, drveća i žitarica. Prema autoru Davisu Hansonu, vojnici su vjerojatno bili opremljeni sjekirama, motikama, lopatama, srpovima i ostalim alatima, koje su ionako nosili na ratni pohod kako bi ih koristili za izgradnju kampova.⁹⁷

Kako je već navedeno, usjevi su se mogli spaliti. O tome piše Herodot – u ratu Lidijaca i Milećana Lidijci su rutinski palili protivničke žitarice, a jednom prilikom se vatra raširila i preko granice usjeva: „Kada je dvanaeste godine vojska palila usjeve, dogodilo se ovo: čim je vatra zahvatila usjeve, raspirivana vatrom zahvatila je i hram Atene, koja ovdje

94 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 20-25.

95 Ksenofont, *Grčka povijest*, 229.

96 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 25-29.

97 Isto, 30.

ima nadimak Asesija, a hram je, zahvaćen plamenom, posve izgorio.“⁹⁸ Ipak, da bi taktiku paljenja uopće bilo moguće uspješno upotrijebiti, vojska bi morala u neprijateljska polja stići u uskom periodu u kojem su žitarice zrele (u svibnju ili lipnju) jer se mlade, još zelene žitarice ne mogu zapaliti, a tijekom ljeta ili krajem godine za takve je napade već prekasno, jer je žetva već prošla. Mlade su se žitarice mogle, dakle, uništiti gaženjem ili sječom. Ako bi neprijateljska vojska pristigla na odredište u kasnu jesen ili ranu zimu, mogla je okupacijom spriječiti sjetvu te i na taj način utjecati na poljoprivrednu produktivnost.⁹⁹

Što se tiče drveća masline, jedini učinkovit način za uništavanje toga drveta bio je da ga se iz zemlje izvadi s korijenom, što je bio dugotrajan i zahtjevan zadatak. Naime, korijenje masline ne dopire preduboko, ali se širi horizontalno te je maslinu stoga vrlo teško srušiti. Još jedna metoda bilo je paljenje masline, ali za to je bilo potrebno uložiti dodatan trud u rezanje grana koje bi služile kao potpala, a samo paljenje nije nužno ubijalo maslinu.¹⁰⁰ O tome govori i Plinije: „*olivia in totem ambusta revixit*“, tj. maslina se, nakon potpunog spaljivanja, oporavlja.¹⁰¹ Najučinkovitija metoda uništavanja maslina bila je sječa, ali zbog nevjerojatne mogućnosti regeneracije masline, ni ta metoda nije uvijek osiguravala potpuno uništenje. Ukoliko vojnici ne bi uklonili i panj, iz njega bi uskoro izbile mladice te sadnja potpuno novog drveta ne bi bila neophodna.¹⁰²

Neprijateljski vojnici uništavali bi i vinovu lozu. O tome svjedoči npr. zbor seljaka u Aristofanovu djelu *Aharnjani*: „Mir je s dušmanom potpisao / Kojeg mrzim, s kojim rat sve žešći vodim, / Jer mi je polja poharao. / Neću odustati dok se ko otrovna strelica / Ne zabodem dušmaninu u tijelo, tako da mi / Nikad više ne poželi pustošiti vinograd!“¹⁰³ Loza često nije bila podignuta na kolce nego bi rasla po zemlji pa ju je bilo lako zgaziti. Međutim, kako su se napadi većinom odvijali između proljeća i rane jeseni, loza je još bila zelena i nije lako pucala te samo gaženje ponekad ne bi bilo dovoljno da se biljka slomi. Češća i učinkovitija metoda bilo je rezanje loze. Aristofan, u istoj komediji, spominje i tu metodu u citatu, u kojem se zbor žali što Afitej pregovara s neprijateljem koji je porezao njihovu lozu: „Ništarijo, / Ti

98 Herodot, *Povijest*, 53.

99 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 50-55.

100 Isto, 56-58.

101 Pliny, *Natural History With an English Translation in Ten Volumes, Volume V, Libri XVII-XXIX*, 166.

102 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 60, 65.

103 Aristofan, „*Aharnjani*“, 26.

nosiš mir, dok nama sijeku vinograd!“¹⁰⁴ No, kao i u slučaju masline, ako se biljka ne bi iščupala iz zemlje, loza bi se jednostavno oporavila već sljedećeg proljeća.¹⁰⁵

I napadi na kuće koje su se nalazile na poljoprivrednim posjedima bili su dio taktike usmjerene na uništavanje agrarne djelatnosti. Kuće, iako većinski građene od nezapaljivog materijala kao što je kamen i blato, mogle su se zapaliti zbog drvene konstrukcije koja je podupirala zidove i krov. Spaljivanje kuća uvjetovalo je privremeno preseljenje, tj. izbjeglištvo agrarne populacije. Stanovništvo koje je bježalo pred neprijateljem ponekad je samo upotrebljavalo tzv. taktiku spaljene zemlje, paleći usjeve i građevinske objekte kako bi neprijatelju onemogućili obnovu zaliha.¹⁰⁶

Šteta u ratu nije nanošena samo uništavanjem usjeva, već i spomenutom dislokacijom stanovništva (i zemljoposjednika i njihovih robova) i stoke. Premda Ksenofont navodi da su najbolji vojnici upravo oni iskusni u obavljanju poljoprivrednih poslova – „Zatim, ako želiš braniti svoju domovinu na konju, poljodjelstvo daje najviše mogućnosti držati konja; ako želiš vršiti službu u pješaštvu – ono čini tijelo snažnim“¹⁰⁷ – i pogibija vojnika, tj. stanovništva koje u uvjetima mira vodi zemljoradničke poslove, negativno se odražava na produktivnost.¹⁰⁸

Zaključak

Razvoj zemljoradnje, usavršavanje agrarnih sustava i oruđa pogodnih za obradu tla proces je koji je u Grčkoj, kao i u ostalim dijelovima antičkog svijeta, bio dugotrajan. Najuspjelije grane proizvodnje bile su maslinarstvo i vinogradarstvo, a upravo je vino bilo najveće bogatstvo Grčke. Uz te glavne kulture, osnovna su namirnica bile i žitarice, ali one količinski nikad nisu mogle zadovoljiti brzorastući broj stanovnika Grčke te su tijekom cijele antike ostale kultura koju se moralo uvoziti ili iz grčkih kolonija ili iz stranih zemalja. Osim uvoza, Grci su kolonizacijom vršili i izvoz, kako kultura, tako i zemljoradničkih principa, kao što se vidi iz grčke podjele zemljišta na lokalitetima Fara i Ise, a o čemu najbolje svjedoči tzv. Lumbardska psefizma.

104 Aristofan, „Aharnjani“, 23.

105 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 68-70.

106 Isto, 76, 117.

107 Ksenofont, „O gospodarstvu“, 21.

108 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 15.

Čitanje grčkih mitova omogućava bolje razumijevanje svjetonazora tog starog naroda, a osobito je važno uočiti kako su mitovi služili kao objašnjenje svakodnevnih pojava i potreba, kao što je uzgoj žitarica ili vinove loze. Zbog iznimnog značaja žitarica i prirodnog bogatstva općenito, ne čudi da je u mitu o Perzefoninoj otmici istovremeno objašnjena pojava žitarica, širenje zemljoradnje i sam ciklus plodnosti, tj. izmjene godišnjih doba. Biljne vrste su u grčkoj kulturi našle i praktičnu i obrednu uporabu, čega su najbolji primjeri vijenci ispleteni od mente ili origana. Važnost zemljoradnje kao djelatnosti iščitava se i iz činjenice da je ona, kada bi došlo do izbijanja sukoba ili rata, bila na udaru neprijatelja koji je, uništavanjem usjeva te protjerivanjem i ubijanjem ljudi, osujećivao uzgoj i proizvodnju potrepština neophodnih za život.

Osim u mitologiji, zemljoradnja se i u povijesnim izvorima ističe kao vrlo bitna i hvalevrijedna, što vidimo iz mnogobrojnih spomena agrikulturnih pojmova u Homerovim djelima, a grčki je povjesničar, filozof i ekonomist Ksenofont to možda najbolje izrazio napisavši: „Kako je prekrasna izjava da je poljodjelstvo – majka i njegovateljica svih zanata! Ako poljodjelstvo procvjeta, to i svi ostali poslovi teku uspješno; a onda gdje je zemlja pusta, tamo i na kopnu i na moru slabe skoro svi zanati.“¹⁰⁹ Stoga nije neobično što su Rimljani uspjeli osvojiti Grčku ubrzo nakon što je ona upala u ekonomsku krizu dijelom uzrokovanu upravo padom poljoprivredne djelatnosti. No, prije pada pod Rimljanu, Grci su svojom teritorijalnom ekspanzijom pridonijeli bržem širenju biljnih kultura, šireći spoznaje u svojim agrarnim kolonijama.

109 Ksenofont, „O gospodarstvu“, 23.

Bibliografija

- Aristofan. „Aharnjani“. U *Izabrane komedije*, 7-110. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristofan. „Mir“. U *Izabrane komedije*, 365-476. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristofan. „Žabe“. U *Izabrane komedije*, 623-775. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristotel. *Politika*. Prijevod na hrvatski jezik i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki) Tomislav Ladan. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992.
- Davis Hanson, Victor. *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Davis Hanson, Victor. *Warfare and Agriculture in Classical Greece*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Defilippis, Josip. *Poljoprivreda i razvoj*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Flacelière, Robert. *Grčka u doba Perikla*. Zagreb: Naprijed, 1979.
- Friedell, Egon. *Povijest grčke kulture*. Zagreb: Antibarbarus, 2001.
- Hann, Judith. *Herbs: A Seasonal Guide to Cooking and Growing*. London: Nourish, 2017.
- Hathaway, Nancy. *Vodič kroz mitologiju: Čudesni svijet bogova, čudovišta i heroja*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2006.
- Herodot. *Povijest*. Prijevod na hrvatski jezik Dubravko Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Heziod. „Poslovi i dani“. U *Poslovi i dani; Postanak bogova; Homerove himne*, 10-73. Prijevod na hrvatski jezik Branimir Glavičić. Zagreb: Demetra, 2005.
- Homer. *Ilijada*. Prijevod na hrvatski jezik Tomo Maretić. Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- Homer. *Odiseja*. Prijevod na hrvatski jezik Tomo Maretić. Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- Isager, Signe, Jens Erik Skydsgaard. *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*. London: Routledge, 1995.
- Ksenofont. „O gospodarstvu“. U *Ogledi o ekonomiji*, ur. Đuro Njavro, Mato Njavro, 1-85. Predgovor Đuro Njavro. Prijevod na hrvatski jezik Edin Muftić, Diana Šinjori. *O Ksenofontu i ekonomiji* Emil Heršak i Edin Muftić. Zagreb: Mate, 2016.
- Ksenofont. *Grčka povijest*. Prijevod na hrvatski jezik i *Ksenofontova* Grčka povijest Ana Galjanić. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.
- Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“. U *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 121-140. Split: Književni krug, 2002.
- Lysias. *Lysias*. Prijevod na engleski jezik W.R.M. Lamb. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Marković, Mirko. *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.
- Pliny. *Natural History; Books 17-19*. Prijevod na engleski jezik Harris Rackman. Cambridge: Harvard University Press, 1950.
- Poljoprivredna enciklopedija 2*. Glavni redaktor Mladen Josifović. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, MCMLXX.
- Povijest 2: Egipat i antička Grčka*. Glavni urednik hrvatskog izdanja Ivo Goldstein. Zagreb: Europapress holding, 2007.

- Sacks, David, Oswyn Murray, Lisa R. Brody. *Encyclopedia of the Ancient Greek World, Revised Edition*. New York: Facts on File, 2005.
- Sanader, Mirjana. „Issa prije Dionizija I Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi“. U *Arheološke studije i ogledi*, 24-27. Zagreb: CERES, 2002.
- Slapšak, Božidar. „Nova opažanja o parcelaciji chore Farosa“. U: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 195-220. Split: Književni krug, 2002.
- Starr, Chester G. „Economic and Social Conditions in the Greek World“. U *The Cambridge Ancient History, Volume III, Part 3, The Expansion of the Greek World, Eight to Sixt Centuries B.C.*, ur. John Boardman, N.G.L. Hammond, 417-441. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Toussaint-Samar, Maguelonne. *A History of Food*. New Jersey: Wilney Blackwell, 2009.
- Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“. U *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 261-287. Split: Književni krug, 2002.
- Zaninović, Marin. *Od Helena do Hrvata*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Internetski izvori

- <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23212> (19. 5. 2018.)
- https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/print_gr.html (19. 5. 2018.)
- <https://www.britannica.com/topic/tyranny> (29. 10. 2018.)
- <https://www.britannica.com/biography/Peisistratus> (19. 5. 2018.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15302> (29. 10. 2018.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55923> (19. 5. 2018.)

Ilustracije

- Prilog 1. Karta antičke Grčke (http://www.in2greece.com/english/maps/map_of_Ancient_Greece.jpg) (19. 5. 2018.)
- Prilog 2. Rekonstrukcija amfora posloženih za transport (<http://www.ancient.eu/image/5525/>) (19. 5. 2018.)
- Prilog 3. Prikaz sakupljača maslina na grčkoj vazi, o. 520. pr. Kr. (https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_ancient_Greece#/media/File:Amphora_olive-gathering_BM_B226.jpg) (19. 5. 2018.)

SUMMARY

Agriculture is one of the founding disciplines of the development of human civilizations. This paper gives an overview of agriculture in ancient Greece, one of the most developed civilizations of antiquity. The historical development of land- and plant (grain, fruit, vegetables, herbs, flowers) cultivation is given, along with the descriptions of the Greek colonial expansion and its role in the spreading of plant cultures. A brief overview of the agricultural conditions in Pharos and Issa is given. The paper also describes how war circumstances could influence the agricultural production. Through the analysis of scientific bibliography and literary and historical sources, the paper illustrates the agrarian trade in the context of ancient Greece. Finally, the question of the importance of agriculture and the influence it had on the Greeks is taken into consideration, this importance being evident both in the mythology and the economic measures of the period.

POSTANAK „HELENISTIČKOG EGIPTA“: UTJECAJ RATOVA DIJADOHA I VLADAVINA PTOLEMEJA I. SOTERA I PTOLEMEJA II. FILADELFA

Petra Sršić
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
petrasrsic134@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 19. 5. 2018.
Prihvaćeno: 12. 10. 2018.

Egipatska se civilizacija i kultura, uz kraće prekide karakterizirane nestabilnom ili stranom vlašću, kontinuirano razvijala oko 5000 godina. Posljedično, postala je prepoznatljiva po određenim značajkama koje se znatnije mijenjaju dolaskom Aleksandra Velikog i utemeljenjem dinastije Ptolemejevića. Nakon Aleksandrove smrti njegovi su se nasljednici dugi niz godina borili za prevlast nad određenim teritorijima. Aleksandrov kraljevski tjelohranitelj Ptolemej uspio je osigurati svoju vlast u bogatoj satrapiji Egiptu. Kasnije se proglasio kraljem te je okrunjen za faraona Gornjeg i Donjeg Egipta stvorivši tako samostalnu monarhiju. Vodio se Aleksandrovim primjerom te je učio na njegovim pogreškama. Ptolemej I. Soter i njegov sin Ptolemej II. Filadelf svojom su borbom, trudom i zalaganjem Egipat učinili jakom silom, a način vladavine i kultura koja je iz toga proizašla obilježila je razdoblje helenizma.

Ključne riječi: Aleksandar Veliki, dijadosi, helenizam, Ptolemej I. Soter, Ptolemej II. Filadelf, religija, Aleksandrija

Uvod

Egipat, danas poznat po piramidama, faraonima te dugoj i zanimljivoj povijesti, doživio je mnogo uspona i padova, odnosno razdoblja procvata i krize. Od vladara Arhajskog perioda do graditelja piramida Staroga kraljevstva, osvajanja okolnih područja i razdoblja stranih vladara, Egipat je karakterizirala kultura koja se uglavnom neometano razvijala. Faktor koji je na nju značajnije utjecao strani su vladari od kojih se ističe dinastija Ptolemejevića koja se na vlast uspinje krajem 4. st. pr. Kr. Njihova vladavina obilježila je razdoblje koje je pruski povjesničar J. G. Droysen nazvao *Hellenismus*,¹ a današnje značenje pojma, koji hrvatska historiografija pre-

1 Pojam *hellenismus* koja označava grčki jezik, pisani i govoreni, kojim su govorili negrički narodi istočnog Mediterana u razdoblju nakon vladavine Aleksandra Velikog (Bugh, *The Cambridge Companion*, 9.).

vodi kao helenizam, podrazumijeva prodiranje i miješanje grčke kulture s postojećim kulturnim i političkim karakteristikama teritorija koje je Aleksandar Veliki osvojio. Time je stvoreno prostorno zajedništvo takozvanih „helenističkih kraljevstava“ koje obilježavaju zajedničke karakteristike poput koncepta vlasti, odnosa prema religiji, načina ratovanja te uporabe grčkog jezika od strane vladajućeg sloja. Većina autora kao početak razdoblja helenizma uzima 323. g. pr. Kr., odnosno, smrt Aleksandra Velikog i promjene koje ona donosi.² Konsenzus autora nije postignut ni po pitanju završetka razdoblja helenizma za koji se, ipak, najčešće uzima 30. g. pr. Kr., kada umire zadnja egipatska vladarica dinastije Ptolemejevića, Kleopatra VII. te Egipat postaje rimska provincija.³ Na svojem putu kroz Perzijsko Carstvo, Aleksandar Veliki je 332. godine osvojio Egipat u kojem je vladao perzijski kralj Darije III. Aleksandar je postavio temelje za pretvaranje Egipta u jednu od najvažnijih helenističkih država na Mediteranu. Egipatsko prirodno i kulturno bogatstvo prepoznao je jedan od pripadnika njegova dvora, Ptolemej, koji je nakon Aleksandrove smrti preuzeo vlast u Egiptu i osnovao dinastiju koja je Egipat učinila važnim trgovačkim i kulturnim središtem Sredozemlja. Tema ovoga rada jest utjecaj i posljedice vladavine Aleksandra Velikog i važnost Ptolemeja I. Sotera i Ptolemeja II. Filadelfa za razvoj i razvitak helenističkog Egipta. Rad će se fokusirati na političku i kulturnu povijest u kronološkom prikazu Aleksandrovih osvajanja, ratova dijadoha te vladavine prvih Ptolemejevića. Promjene u egipatskoj religiji te razvoj i značaj Aleksandrije će, također, biti prikazani.

Aleksandrov pohod

Istodobno s drugom perzijskom vladavinom⁴ u Egiptu koja traje od 343. godine, u Europi su stvoreni temelji nove sile koja će uskoro promijeniti političku sliku starog Istoka.⁵ U 4. st. pr. Kr. Filipa II. (359. — 336.), koji je ujedinio makedonska plemena i proširio državu na prostor Helade, naslijedio je na prijestolju njegov dvadesetogodišnji sin Aleksandar III. (336. — 323.). Otac mu je na upravljanje ostavio sređenu državu i discipliniranu vojsku koja je bila temelj daljnje ekspanzije.⁶ Obračunavši se na početku svoje vladavine s brojnim pobunama, od

2 Austin, *The Hellenistic World*, 18.

3 Bugh, *The Cambridge Companion*, 2.

4 Prva perzijska vladavina trajala je od Kambizova osvojenja Egipta 525. do 404. godine kada je Amirta proglasio egipatsku neovisnost (Shaw, *The Oxford History*, 377.).

5 Tomorad, *Staroegipatska civilizacija*, 127.

6 Roisman i Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 183.

kojih valja istaknuti pobunu grada Tebe koju je uništio,⁷ Aleksandar se mogao posvetiti ostvarenju očeva sna osvajanja istočnih područja. U proljeće 334. krenuo je s oko 30 000 pješaka i 5 000 konjanika u pohod protiv perzijskog kralja Darija III. (336. – 332.).⁸ Na azijskom je tlu pobijedio u dvije značajne bitke; godine 334. kod rijeke Granik i 333. u dolini Isa.

Nakon tih pobjeda nad perzijskom vojskom, Aleksandar je odlučio osigurati bok te je krenuo s osvajanjem feničkih gradova od kojih su se neki poput Biblosa i Sidona predali, dok je osvajanje Tira zahtijevalo opsadu koja je trajala šest mjeseci.⁹ Na Aleksandrovu putu idući se našao sirijski grad Gaza koji je opsjedao dva mjeseca.

Aleksandrov boravak u Egiptu

Nakon uspješne opsade Gaze, Aleksandar se 332. godine našao na granicama Egipta. Diodor Sicilski prenosi okolnosti pod kojima je Aleksandar ušao u Egipat. Navodi da je perzijski satrap predao Egipat bez borbe, a Egipćani su ga dočekali kao osloboditelja jer je perzijska vladavina bila oštra.¹⁰ Kada se opisuje Aleksandrov boravak u Egiptu, ističe se da je bio naklonjen Egipćanima i da je poštovao njihovu tradiciju više nego prijašnji vladari, Perzijanci.¹¹ Poseban je naglasak stavljen na opservaciju egipatskih vjerovanja te se navodi da se Aleksandar nakon posjeta Memfisu u oazi Siwa poklonio bogu Zeusu-Amunu. Tamošnje svećenstvo proglasilo ga je Zeusovim sinom i nasljednikom faraona. Nije sigurno je li Aleksandar okrunjen za faraona Gornjeg i Donjeg Egipta. Worthington i Ellis navode slične teze, odnosno, vjeruju da se Aleksandar nije formalno okrunio, već je samo preuzeo atribute i titulu faraona.¹² Tijekom kratkotrajnog boravka u Egiptu Aleksandar je prinosiso žrtve egipatskim bogovima te je započeo s obnovom hramova u Karnaku i Luksoru čime je pridobio naklonost naroda. U delti Nila započeo je s izgradnjom Aleksandrije koja je tijekom vladavine Ptolemejevića postala središte Egipta. Sam je odredio položaj granica

7 Roisman and Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 192.

8 Worthington prenosi ovdje navedeno brojučano stanje vojske dok Roisman i Worthington spominju 48 100 pješaka i 6 100 konjanika (Worthington, *Ptolemy I*, 26. i Roisman i Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 192.).

9 Worthington, *Ptolemy I*, 32.

10 *Diod. Sic.* 49, 1.

11 Worthington, *Ptolemy I: King and Pharaoh of Egypt*, 33.

12 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 5. i Worthington, *Ptolemy I*, 33.

tog grada.¹³ Stolovao je u Memfisu, a prije odlaska iz Egipta podijelio je upravu nad njim. Administrativna uprava povjerena je Egipćaninu Doloaspisu, skupljanje poreza Kleomenu iz Naukratisa, nadzor nad vojskom preuzeli su Peukest i Balakros, a nad mornaricom Polemon. Kleomen je kasnije postao upravitelj cijelog Egipta.¹⁴ Pretpostavlja se da je Ptolemej, sin Laga, kao jedan od Aleksandrovih bliskih prijatelja bio u pratnji koja je putovala Egiptom te je moguće da je to utjecalo na njegov kasniji izbor Egipta kao svoje satrapije.¹⁵

Aleksandrova daljnja osvajanja i smrt

Aleksandar je 331. godine napustio Egipat radi daljnjih osvajanja i nikada se više nije vratio. Nakon što je pobijedio Darija III. u završnoj Bitci kod Gaugamele i osvojio važan dio Perzijskog Carstva, Aleksandar se proglasio kraljem Azije. Darije III. pobjegao je na teritorij današnjeg Afganistana gdje su ga zatočili njegovi satrapi. Jedan od njih, Bes, „preuzeo je njegovu titulu Velikog kralja i prozvao se Artakserksom V“.¹⁶ Aleksandar je s vojskom krenuo prema njima te su oni iz straha ubili Darija III. i pobjegli. Bes je pobjegao u Baktriju te je za Aleksandra, koji je također preuzeo titulu Velikog kralja, Bes predstavljao faktor nestabilnosti koji se morao riješiti. Tijekom potrage za Besom Aleksandar je spriječio urotu smaknuvši krivce odgovorne za nju. Tek tada se počinje isticati Ptolemej kojemu je time otvoren put do napredovanja te je postao *somatophylax*- član Kraljevskih tjelohranitelja.¹⁷ Ovako kasno napredovanje (Ptolemej je tada imao 37 godina) pripisuje se činjenici da se Ptolemej nije istaknuo kao vojnik pokraj velikog broja zaslužnih generala.¹⁸ No to ne znači da se kasnije neće istaknuti kao državnik. U međuvremenu, Aleksandar je pronašao i pogubio Besa. Nastavio je osvajanja i stigao do rijeke Hyphasis (Beas) u današnjem Punjabu gdje se njegova vojska, umorna od rata po Indiji, pobunila i odbila daljnje napredovanje.¹⁹ Završivši vojne pohode, Aleksandar je prijestolnicu preselio u Babilon i posvetio se uređenju državne vlasti. Najvažnije dužnosti u Aleksandrovoj državi vršili su Makedonci i Grci što je rezul-

13 Vrettos, *Aleksandrija, grad zapadne misli*, 7.

14 Shaw, *The Oxford History*, 389.

15 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 3.

16 Worthington, *Ptolemy I*, 40.

17 Isto, 44.

18 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 8.

19 Worthington, *Ptolemy I*, 60.

tiralo prodiranjem grčke kulture, jezika i običaja u osvojene pokrajine, no proces akulturacije djelovao je i u suprotnom smjeru te su neki od primjera Aleksandrov pokušaj uvođenja proskineze i masovno vjenčanje njegovih časnika s Perzijankama održano u Suzi 324. godine.²⁰

Sredinom 323. godine Aleksandar je obolio i ubrzo je i preminuo. Počele su dugotrajne pripreme prijenosa tijela do mjesta pogreba,²¹ no Ptolemej, tada egipatski satrap, ukrao je tijelo i premjestio ga u Memfis, a zatim u Aleksandriju gdje je izgradio veličanstvenu grobnicu.²²

Podjela vlasti nakon Aleksandrove smrti

Nakon Aleksandrove smrti došlo je do nesuglasica oko podjele države. Nije imenovao službenog nasljednika, no ostavio je svoj prsten pečatnjak – oznaku autoriteta – Perdiki koji je u zapovjednom lancu bio odmah ispod Aleksandra. Perdika je, djelomično zbog te činjenice, kasnije imao važnu poziciju u obnašanju vlasti. Pripadnici Aleksandrova dvora koji su se nalazili u Babilonu održali su vijeće na kojem su raspravljali o budućnosti države. Krajnji rezultat pregovora i intervencije vojske bilo je ustoličenje Aleksandrova brata Arhideja kao kralja Filipa III. koji će svoju titulu dijeliti s djetetom Aleksandrove žene Roksanane ako ono bude muško.²³ Roksanana je ubrzo rodila sina, Aleksandra IV., koji će cijeli život provesti kao pijun u borbi za vlast ostalih dijadoha. Perdika je postavljen za regenta te je imao stvarnu moć u Carstvu. Upravljanje satrapijama na koje je Carstvo bilo podijeljeno tada je predano Aleksandrovim nasljednicima. Antipater i Krater dobili su na upravu europski dio Carstva, Antigona Jednooki dobio je Frigiju, Likiju i Pamfiliju, Ptolemej Egipat, Libiju i dio Arabije, Lizimah Trakiju, Leonat Helespontinsku Frigiju, Eumenej Kapadokiju i Paflagoniju.²⁴ Seleuku je dodijeljeno zapovjedništvo nad konjicom, no kasnije je postao vladar Babilonije i velikog dijela Aleksandrova azijskog teritorija gdje je osnovao svoju dinastiju. Ove su generale i članove dvora prozvali dijadosima, što je grčki izraz za nasljednike (misli se na nasljednike Aleksandra Velikog),²⁵ a njihove česte sukobe oko teritorija ratovima

20 Roisman and Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 195.

21 Najvjerojatnije u Aigai (Aegae) gdje su pokapani makedonski kraljevi (Worthington, *Ptolemy I*, 94.).

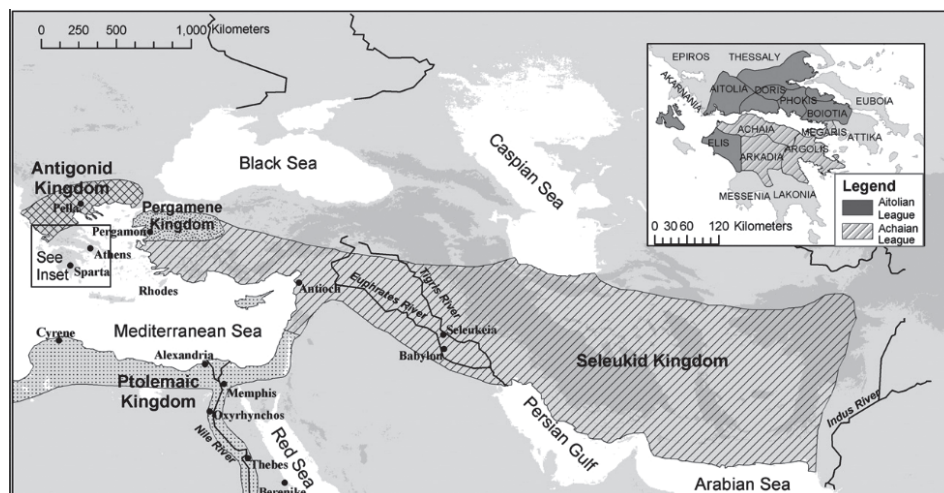
22 Erskine, „Culture and Power”, 41.

23 Bugh, *The Cambridge Companion*, 30.

24 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 24.

25 Astin i Walbank, *The Cambridge Ancient History*, 29.

dijadoha. Prilikom opisivanja Ptolemejeva sudjelovanja u ratovima di-
jadoha članak se bazira na Worthingtonovoj podijeli ratova u dvije eta-
pe: period od 323. do 320. godine kada su dijadosi ratovali protiv Per-
dike te period od 320. do 301. godine kada im je glavni protivnik bio
Antigon Jednooki i njegov sin Demetrije Poliorket.²⁶ Dugotrajne borbe
za vlast završile su, prema Worthingtonovoj podjeli, Bitkom kod Ipsa
301. godine kada su Lizimah i Seleuk pobijedili Antigona Jednookog
i Demetrija Poliorketa i nakon koje se carstvo raspalo na četiri velike
države i nekoliko manjih. Ovaj članak će se nadalje bazirati na proma-
tranju djelovanja Ptolemeja I. Sotera i Ptolemeja II. Filadelfa.

Slika 1. Prikaz helenističkih kraljevstava i grčkih liga²⁷

Ptolemejev dolazak u Egipat i njegova uloga u ratovima dijadoha

Kada je Ptolemej, kojemu je tada bilo otprilike 44 godine,²⁸ 323. go-
dine stigao u Memfis,²⁹ ondje ga je dočekaao Kleomen koji je od skuplja-
ča poreza napredovao do satrapa Egipta te je trebao pomoći Ptoleme-
ju vladati Egiptom. U stvarnosti je on djelovao kao Perdikin špijun koji
je zahvaljujući svome položaju u društvu uspio nagomilati ogromno
bogatstvo na ilegalan način.³⁰ Ptolemej ga je ubrzo pogubio i preuzeo

26 Worthington, *Ptolemy I*, 83.

27 Bugh, *The Cambridge Companion*, xxvi-xxvii.

28 Worthington, *Ptolemy I*, 3.

29 Postoje indicacije da je stigao u Egipat 322. godine (Worthington, *Ptolemy I*, 89.).

30 Iznuđivanje novca od hramova i visoki porezi na trgovinu žitom samo su neki od raznih načina Kleomenova obogaćivanja (Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 28.).

njegovo bogatstvo te se posvetio izgradnji Aleksandrije koju je želio osigurati sklapanjem saveza s vladarima Cipra. Otprilike tada su ga oligarsi iz Kirene zamolili za pomoć protiv tiranina Tibrona. Ptolemej je poslao generala Ofelasa koji je pobijedio Tibrona i predao cijelu Kirenaiku Ptolemeju na upravu.³¹ Kleomenovo ubojstvo i preuzimanje vlasti nad Kirenaikom izazvali su Perdikino nezadovoljstvo i sumnjičavost, no na pravu akciju Ptolemej ga je natjerao kada je 321. godine ukrao tijelo Aleksandra Velikog i donio ga u Egipat. Perdika, koji se spremao za osvajanje Grčke i Makedonije umjesto toga je skrenuo s puta i odlučio osigurati Egipat.³² Eumeneja, svog jedinog saveznika u ratu, ostavio je u Aziji kao stražu. Krenuvši u pohod, Perdika je nakon neuspješne opsade „Tvrđave deva“ pokušao blizu Memfisa s vojskom prijeći Nil.³³ Veliki broj vojnika se utopio, a ostali su se pobunili i ubili Perdiku te ponudili Ptolemeju regentstvo nad dvojicom kraljeva. Ptolemej je to odbio i 320. godine sazvan je novi sastanak dijadoha u Triparadisu u Siriji. Ovdje će se spomenuti samo tri odredbe novog sporazuma. Antipater je prihvatio regentstvo nad kraljevima, Seleuk je dobio Babiloniju, a Antigoni ostatak Perdikine vojske i zadatak da pobijedi Eumeneja.³⁴ Nakon što je izvršio zadatak pobijedivši Eumeneja u Bitci kod Gabijene, Antigoni je bio najmoćniji general u Aziji.³⁵ Ptolemej je shvatio da su Antigoni-ve ambicije vjerojatno slične onima Perdike te je sklopio savez s Antipatom. Stupio je u brak s njegovom kćeri Euridikom koja je u Egipat dovela svoju nećakinju Bereniku koja će imati važnu ulogu u Ptolemejevu životu. Zatim je osvojio Fenikiju i Siriju, područja ključna za obranu Egipta. Worthington tvrdi da je Ptolemej tada poticao doseljavanje Židova u Aleksandriju te su oni kasnije postali najbrojnija manjina u gradu.³⁶ Sirija i Fenikija često su prelazile od jednog vladara drugome.³⁷ Dokaz tome je činjenica da je Antigoni ubrzo ponovno osvojio ta područja, a 315. godine napao je Babiloniju te prisilio Seleuka da napusti provinciju i pomoć potraži u Egiptu. Seleuk se tim činom priključio koaliciji protiv Antigona. Nadalje, Lizimah, Ptolemej i Kasander postavili su Antigoni ultimatum da im vrati teritorij i podijeli Eumenejevo blago, no Antigoni

31 Worthington, *Ptolemy I*, 93.

32 Roisman and Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 211.

33 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 36.

34 Bosworth, *The Legacy of Alexander*, 16.

35 Isto, 18.

36 Worthington, *Ptolemy I*, 103.

37 Njihova je važnost, između ostalog, ležala u strateški dobro smještenim lukama i floti koju su posjedovali te vrijednim sirovinama poput kvalitetnog drva (Isto, 103, 195.).

je to odbio te okupirao daljnja područja u južnoj Siriji.³⁸ Prilikom opsade egipatskog Tira 315. godine Antigon je izdao proglas kojim osuđuje Kasandra kao neprijatelja i proglašava grčke gradove slobodnima. Ptolemej je, potaknut tim proglasom, izdao sličan u kojem izražava brigu za autonomiju grčkih gradova čime, između ostalog, pokušava pridobiti njihovu naklonost.³⁹ Idućih nekoliko godina Ptolemej jača svoj utjecaj na Cipru, guši pobune u Kireni i Cipru i osvaja gradove u sjevernoj Siriji. Tek je 312. godine na Seleukov poticaj Ptolemej vratio osvojen teritorij u Siriji i Palestini kada je pobijedio Demetrija Poliorketa u Bitci kod Gaze, ujedno omogućavajući Seleuku da se vrati u Babiloniju.⁴⁰ Ptolemejeva vojska tada se sastojala od makedonskih jedinica, plaćenika i određenog postotka (iako relativno malog) Egipćana, koji se u egipatskoj vojsci Ptolemejevića opet spominju tek 217. godine i otad se njihov udio u vojsci nastavio povećavati s godinama.⁴¹ Poraz u Bitci kod Gaze nagnao je 311. godine Antigona na sklapanje sporazuma prema kojem je Ptolemej zadržao sav osvojeni teritorij.

Završnica ratova i uspostavljanje ravnoteže moći

Iduće godine Ptolemej je za guvernera i stratega Cipra postavio svoga brata Menelaja.⁴² Također je optužio Antigona da krši slobode grčkih gradova postavljajući u njih garnizone. Koristeći to kao izliku Ptolemej je upao s vojskom u Kilikiju, a zatim i u Likiju i Kariju.⁴³ Budući da je situacija s dijadosima vrlo zamršena i detaljnije objašnjavanje prešlo bi okvire ovoga rada, potrebno je reći da Ptolemej šalje neuspjelu ekspediciju na Peloponez 308. godine.⁴⁴ Iako povlači vojsku iz Grčke, ostavlja garnizone u nekim gradovima (Korint, Megara, Sikion...) koje održava do 302. godine kada ih Demetrije istjeruje.⁴⁵ Neprijateljstvo između Antigona i Ptolemeja ponovno je buknuo 306. godine kada je Ptolemej doživio najveći poraz u karijeri - poraz u pomorskoj bitci

38 Astin i Walbank, *The Cambridge Ancient History*, 46.

39 Isto, 47.

40 Bosworth, *The Legacy of Alexander*, 217.

41 Shaw, *The Oxford History*, 395.

42 Astin i Walbank, *The Cambridge Ancient History*, 53.

43 Worthington, *Ptolemy I*, 148.

44 Astin i Walbank spominju dogovor između Demetrija Poliorketa i Ptolemeja, no Worthington i Ellis navode Ptolemejev angažman u Grčkoj kao moguću želju za Aleksandrovom univerzalnom krunom (Astin i Walbank, *The Cambridge Ancient History*, 55., Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 43., Worthington, *Ptolemy I*, 150).

45 Worthington, *Ptolemy I*, 170.

protiv Demetrija Poliorketa kod Salamine 306. godine. Kada je vijest o pobjedi stigla do Antigona, on i Demetrije nazvali su se kraljevima. Uskoro su to učinili i Lizimah, Seleuk, Kasander i Ptolemej.⁴⁶ Potaknuti pobjedom, Antigon i Demetrije napali su Egipat, no loši vremenski i terenski uvjeti pokazali su se previše za njih te je invazija propala.⁴⁷ Pretpostavlja se da je tada Ptolemej dobio nadimak Soter, što prevedeno s grčkog znači „Spasitelj“.⁴⁸ Ubrzo i Demetrije, zahvaljujući dugotrajnoj i neuspješnoj opsadi otoka Roda, dobiva svoj nadimak Poliorket, što znači „Opsjedač gradova“.⁴⁹ Demetrije i Antigon sada su pod kontrolom držali i Siriju i Cipar te su se uskoro morali suočiti s Lizimahom, Seleukom i Kasanderom. Lizimah i Seleuk pobijedili su Antigona, koji je tada izgubio život, u bitci koja se odigrala u Frigiji kod Ipsa 301. godine. Podjelom teritorija nakon bitke uspostavljena je nova ravnoteža sila koja će u svojoj srži ostati jednaka sve do rimskog osvajanja ovih područja. Lizimah je zauzeo Malu Aziju do Taurusa dok je Seleuk polagao pravo na Siriju. Ptolemej je obojici uskratio neke dijelove teritorija, Lizimahu u Likiji, Pamfiliji i Pisidiji, a Seleuku južnu Siriju, odnosno Kelesiriju.⁵⁰ Seleuk je prepustio Ptolemeju teritorij, ali nije se odrekao prava na njega što će biti povod kasnijim sirijskim ratovima koje će te dvije dinastije voditi. Iako je ravnoteža među dijadosima sada bila uspostavljena, neprijateljstva među protagonistima nisu prestala.⁵¹

Vladavina Ptolemeja I. Sotera

Dok su se ostali dijadosi borili protiv Antigona, Ptolemej je iskoristio njihovu zaokupljenost da ponovno osvoji teritorij u Palestini i Kelesiriji (južna Sirija) sve do rijeke Eleuteros.⁵² Time je polako počeo zaokruživati teritorij na kojem će se država Ptolemejevića prostirati i koji će njegovi nasljednici morati braniti i pokušati proširiti. Postoji nekoliko činjenica koje je potrebno spomenuti prije opisivanja daljnjeg razvoja događaja, a povezane su s razdobljem do 301. godine. Stanovnici Egipta, čiji se broj na početku Ptolemejeve vladavine ne zna, živjeli su u malim gradovima i selima Gornjeg i Donjeg Egipta te u Faju-

46 Bosworth, *The Legacy of Alexander*, 246.

47 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 45.

48 Worthington, *Ptolemy I*, 162.

49 Bugh, *The Cambridge Companion*, 33.

50 Astin i Walbank, *The Cambridge Ancient History*, 60.

51 Bugh, *The Cambridge Companion*, 33.

52 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 47.

mu. Budući da je Ptolemej poticao doseljavanje grčkih i makedonskih vojnika, u Egiptu ih je tada bilo mnogo.⁵³ Dobili su kvalitetnu zemlju za obrađivanje, ponajviše u Fajumu koji je u tu svrhu proširen, tako da su bili samodostatni.⁵⁴ Ptolemejeva ekonomska politika bila je vrlo uspješna, o čemu svjedoči činjenica da je Egipat pretvorio u zemlju „zatvorene valute“, odnosno, zabranio je upotrebu svih stranih valuta unutar egipatskih granica. Time je egipatskim pokrajinama otežao trgovinu s ostalim državama i pospješio priljev novca u Egipat putem potrebe ponovnog kovanja stranih valuta u egipatsku.⁵⁵ Osim brige za ekonomsku stabilnost države, Ptolemej I. shvaćao je važnost uspostave stabilne vladajuće dinastije. Worthington je zaključio da se Ptolemej ženio četiri puta.⁵⁶ Njegova je prva žena atenska hetera Tais koju je vjerojatno upoznao nakon Bitke kod Heroneje.⁵⁷ Zatim se spominje Artakama, iranska princeza koju je oženio na vjenčanju u Suzi 324. godine te se pretpostavlja da je brak poništio ubrzo nakon Aleksandrove smrti.⁵⁸ Oko 320. godine Antipater mu je za ženu poslao svoju kćer Euridiku koja mu je rodila najmanje četvero djece.⁵⁹ No, Ptolemejeva najdraža žena zasigurno je bila Euridikina nećakinja Berenika koju je oženio 317. godine. Ptolemej II. Filadelf i njegova sestra i žena Arsinoja II. Berenikina su djeca.⁶⁰ Stupanj Ptolemejeve privrženosti Bereniki vidljiv je u činjenici da je u njezinu čast posvećen hram te da je Ptolemej nazvao grad po njoj.⁶¹ Berenika je imala dvoje djece iz prvoga braka, od kojih je sin Mag 301. godine postao guverner Kirenaike.⁶² Ptolemej je za stanovnike pokrajine Kirenaike, nakon što je Ofelas pobijedio Tibrona, sastavio ustav kojim je uveo umjerenu oligarhiju, a Ptolemej je vršio funkciju doživotnog generala koji je birao vladajuće službenike. Ptolemejevići su u Kirenaici, osim kratkog razdoblja njezine neovisnosti koje će biti opisano u daljnjem tekstu, održavali jaku

53 Worthington, *Ptolemy I*, 188.

54 Takozvani klerusi bili su vojnici koji su dobivali zemlju u zamjenu za vojnu službu (Manning, *The Last Pharaohs*, 6.).

55 Worthington, *Ptolemy I*, 196.

56 Isto, 112.

57 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 22.

58 Isto, 12.

59 Worthington, *Ptolemy I*, 113.

60 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 40.

61 Berenikino ime nosio je još jedan grad koji se nalazio u Epiru, a tako ga je nazvao Pir II., kralj Epira. Pir II. je nakon boravka u Egiptu ostao zadivljen Berenikom (Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 40., Worthington, *Ptolemy I*, 115.).

62 Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, 107.

vojnu prisutnost te je ona ostala dio Egipta dok nije prešla pod vlast Rima 96. godine.⁶³

Slika 2. Ptolemej I. Soter i njegova žena Berenika⁶⁴

Koncept kraljevske vlasti

Potrebno je istaknuti još dvije verzije priče o tome kako je Ptolemej preuzeo titulu kralja i kako je dobio nadimak Soter. Uz verziju navedenu ranije u članku, kako se proglasio kraljem sljedeći primjer Antigona i Demetrija, pretpostavlja se da ga je 306. godine vojska proglasila kraljem nakon obrane države od Antigonove invazije.⁶⁵ Tada je navodno od Egipćana dobio i nadimak Soter, no postoji teorija da su Ptolemeju taj nadimak nadjenuli stanovnici otoka Roda kojima je tijekom opsade od strane Demetrija Poliorketa slao pomoć. Ova je verzija manje prihvaćena jer je spominje samo Pauzanija, ali vjeruje se da su Rođani Ptolemeju u Rodu podigli oltar koji su nazvali Ptolemaeion.⁶⁶ Ptolemeju je još jedan kult koji ga je štovao kao spasitelja podignut oko 288. godine nakon oslobođenja Lige Kikladskih otoka.⁶⁷ Ubrzo (305. godine) su Ptolemeja i egipatski

63 Worthington, *Ptolemy I*, 93.

64 https://en.wikipedia.org/wiki/Berenice_I_of_Egypt#/media/File:Ptolemy_I_and_Berenike_I.jpg (1. 11. 2019.).

65 Worthington, *Ptolemy I*, 161.

66 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 46.

67 Worthington, *Ptolemy*, 179.

svećenici prozvali faraonom te im štovanje Ptolemeja kao boga nije bilo strano jer je titula faraona podrazumijevala božansku prirodu. Može se pretpostaviti da je neegipatske uspostavljene kultove vjerojatno shvatio kao način jačanja kraljevske titule kod svojih grčkih podanika budući da je ona osvojena ratnim putem, a ne kako to inače biva naslijeđena. S ovim su se problemom susreli svi Aleksandrovi nasljednici koji su sami sebe prozvali kraljevima na temelju vojne supremacije.⁶⁸ Njihovu je vlast trebalo legitimizirati, a kao najbolje sredstvo za postizanje cilja nasljednici su odlučili propagirati povezanost s Aleksandrom Velikim. Jedan od načina bio je kovanje novčića s Aleksandrovim likom.⁶⁹ Ptolemej je krađom Aleksandrova tijela otišao korak dalje i potvrdio Egipat kao zemlju koja čuva grob Aleksandra Velikog. U toj su grobnici kasnije pokapani i sami Ptolemejevići. Nakon što je izgradio Aleksandrovu grobnicu u Aleksandriji, Ptolemej je svog bivšeg kralja deificirao i uspostavio njegov kult.⁷⁰ Kraljevska vlast prilikom upravljanja zemljom oslanjala se na sustav civilnih administratora zvanih Prijatelji (philoí).⁷¹ Ptolemeju je pomagala i egipatska elita kojoj je dozvolio da ostane na svojim administrativnim položajima.⁷² Unatoč prisutnosti egipatskih službenika, jezik uprave i dvora bio je grčki te je on postao rasprostranjeniji u samome Egiptu zahvaljujući doseljavanju mnogobrojnog grčkog stanovništva.⁷³ Zanimljiva je činjenica da je od svih Ptolemejevića jedino Kleopatra VII. znala egipatski jezik.⁷⁴ To nipošto nije značilo da je došlo do zamiranja egipatske pismene tradicije. Stare su forme, poput grobnih biografija i ritualnih i mudrosnih tekstova, održale svoj kontinuitet.⁷⁵ I sami su Grci pisali mnoge spise o Egiptu i Egipćanima te su prihvatili egipatske umjetničke forme (pogotovo u izradi portreta),⁷⁶ a Ptolemejevići su, primjerice, na hramovima i zgradama prikazivani u tradicionalnom egipatskom stilu.⁷⁷ Može se, prema tome, zaključiti da je akulturacija bila dvosmjerna, odnosno da se u Egiptu oblikovala jedinstvena kultura sa značajkama obiju dominantnih naroda, Egipćana i Grka.

68 Worthington, *Ptolemy I*, 163.

69 Bosworth, *The Legacy of Alexander*, 277.

70 Worthington, *Ptolemy I*, 132.

71 Isto, 163.

72 Isto, 188.

73 Isto, 189.

74 Bowman, *Egypt After The Pharaohs*, 25.

75 Shaw, *The Oxford History*, 408.

76 Worthington, *Ptolemy I*, 191.

77 Bugh, *The Cambridge Companion*, 39.

Ptolemejeva daljnja politika

Ptolemej je vrlo vjerojatno bio svjestan prijetnje koju Seleuk, čija je država sada obuhvaćala Siriju, dio Male Azije, Mezopotamiju, Armeniju i dijelove Irana i Afganistana, predstavljala njegovim teritorijima u Siriji i Fenikiji.⁷⁸ Sirija je, kao i Kirenaika i Cipar, osim sirovina koje nudi, važna i zbog položaja. Potonje interesne zone Ptolemejevića služile su kao predstraža Egipta, polukrug s kojeg se onaj tko kontrolira to područje može braniti, ali i napadati. Na osnovi toga, Ptolemej je odlučio sklopiti saveze koje je učvrstio brakovima. Svoju i Euridikinu kći Lisandru oženio je za Lizimahova sina Agatokla, a Lizimah je oženio Berenikinu kći Arsinoju (kasnije žena Ptolemeja II. Filadelfa, Arsinoja II).⁷⁹ Nakon sporazuma između Seleuka i Demetrija Poliorketa kojim je Demetriju priznat status ravnopravnog monarha, Demetrije je oženio Ptolemejevu i Euridikinu kći Ptolemais. Kao zalag dobre volje, Demetrije je u Egipat poslao Pira, prognanog kralja Epira, koji je ondje za ženu uzeo Berenikinu kći Antigonu te mu je Ptolemej 297. godine pomogao ponovno osvojiti Epir.⁸⁰ Dvije godine poslije, kada je Demetrije Poliorket ponovno osvajao Atiku, potekao je u pomoć Atenjanima sa 150 brodova. Tim činom nije Atenjanima puno pomogao, no uspio je povratiti kontrolu nad Ciprom. Demetrije Poliorket nastavio je biti prijetnja te je do 288. godine oformljena je nova koalicija protiv njega. Demetrije je istjeran iz Makedonije, a pretpostavlja se da je tom prigodom Ptolemej Demetriju preoteo Ligu Kikladskih otoka⁸¹ te imenovao zapovjednika otoka.⁸² Također je osvojio Sidon, Tir, cijelu Likiju i možda Pamfiliju što je značilo da je uz kontrolu Cipra i Lige Kikladskih otoka Ptolemej sada dominirao Sredozemljem.⁸³ Za nasljednika svoje stečevine odabrao je Berenikina sina Ptolemeja te su u razdoblju od 285. do 283. godine, kada Ptolemej I umire, bili suvladari.

78 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 49.

79 Isto, 49.

80 Isto, 50.

81 Andrew Meadows iznio je 2013. teoriju da je Ligu Kikladskih otoka ili samo Ligu otoka (Nesiotic League) osnovao Ptolemej II. Filadelf (Meadows, „The Ptolemaic League of Islanders“, 19-38.).

82 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 54. i Worthington, *Ptolemy I*, 179.

83 Fischer-Bovet, *Army and Society*, 54.

Vjerska politika Ptolemeja I. Sotera

Ptolemejeva vjerska politika bila je usklađena s interesima Egipćana. Poštovao je egipatsku religiju te plaćao poreze Amunovim svećenicima u Tebi i žrtvovao Apisu.⁸⁴ Može se ustvrditi da je jedna od najvažnijih novina koju je Ptolemej unio u egipatsku religiju kult Serapisa i Izide. „Postoji teorija da kult vuče porijeklo iz štovanja svetog bika Apisa koji je nakon smrti povezan s Ozirisom kao Osor-Hapi, odnosno, Serapis na grčkom“.⁸⁵ Prema Tacitu i Plutarhu Ptolemej je sanjao mladoga muškarca (zapravo boga) koji mu je naložio da donese njegovu sliku u Egipat.⁸⁶ Ptolemej se odlučio posavjetovati s Timotejem Atenskim koji je bio povezan s Eleuzijanskim misterijama, a doveo ga je u Egipat da nadzire rituale.⁸⁷ Timotej ga je uputio u Hadov hram u Sinopi na Crnom moru po kip boga. Ptolemej je, zaokupljen ostalim događajima, zaboravio na Timotejeve upute dok mu se bog nije javio u snu i prijetio da kraljevstvo neće prosperirati ako Ptolemej ne donese kip. Ptolemejevi predstavnici morali su, zbog neodobravanja vladara regije, kip čekati tri godine. Navodno se bog, kojemu je bilo dosta čekanja, sam ukrcao na brod te je po dolasku u Egipat stajao u centru Serapeja, svojeg hrama.⁸⁸ U stvarnosti, Serapisov kult postojao je u Aleksandrovo vrijeme,⁸⁹ no Ptolemej ga je dodatno „poboljšao“ i proširio pri čemu mu je pomogao i jedan egipatski svećenik, Maneto, pisac kasnije kronike Egipta.⁹⁰ Na temelju ovih informacija može se donijeti zaključak da je Ptolemejeva namjera bila učiniti novi kult pristupačnim i Egipćanima i Grcima te je zbog istoga razloga izabrao Timoteja koji je u kult unio neke elemente popularnih Eleuzinskih misterija.⁹¹ Kako je Serapis u svojoj biti sličio Ozirisu te tako bio prihvatljiv Egipćanima, kipar Brijaksis načinio je kip Serapisa karakteristika sličnih onima Zeusa i Hada da bi ga i Grci lakše prihvatili.⁹² Serapisova povezanost s Izidom uvjetovana je činjenicom da je Izidin kult duboko ukorijenjen u egipatsku religiju te je to bio valjan način da se njegov kult učini prominentnijim. Izida je u ovom kontekstu predstavljena kao Serapisova

84 Worthington, *Ptolemy I*, 197.

85 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 29.

86 Tacit prenosi još jednu verziju priče prema kojoj je Serapis porijeklom iz Memfisa (Isto).

87 Isto

88 Isto

89 Worthington, *Ptolemy I*, 199.

90 Manetova *Aegyptiaca* važan je izvor za opis vladavine faraona (Isto, 143).

91 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 30.

92 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 392.

žena i sestra te je se nije moralo mnogo mijenjati s obzirom na to da su njezine karakteristike obuhvaćale sve aspekte ženstvenosti (žena i majka, djevojka, bludnica, djeвица, sveznajuća i praštajuća) i kao takve bile privlačne Grcima. Njezin se kult, uspješnije nego Serapisov, proširio po cijelom Mediteranu.⁹³

Vladavina Ptolemeja II. Filadelfa

Ptolemejev nadimak Filadelf u prijevodu znači „Onaj koji voli svoju sestru“, a zaradio ga je oženivši Arsinoju (II.)⁹⁴ čime je započeo ptolemejsku tradiciju brakova braće i sestara.⁹⁵ Tradiciju su održavali da bi osigurali liniju nasljeđivanja i stabilizirali dinastiju.⁹⁶ Ptolemej I. u nasljeđe mu je ostavio politiku širenja egipatskog područja na prostor Sirije. Tijekom 281. godine umire Seleuk te dolazi do kratke epizode pobune sirijskih i maloazijskih gradova koja se u literaturi naziva Sirijskim ratom za nasljedstvo.⁹⁷ Godine 280./279. Ptolemej je iskoristio taj period zbunjenosti te ojačao kontrolu nad nekim gradovima i podvlastio dio Anatolije.⁹⁸ Time su zaoštreni odnosi dviju dinastija koje je čitavo vrijeme pratila napetost zbog kontrole Sirije. Jaz među njima produbljen je kada se oko 275. godine guverner Kirenaike Mag (275. — 250.) povezao s Antiohom I., oženivši njegovu kći Apamu, te se proglasio kraljem i odlučio napasti Egipat. Krenuo je 274., no pobuna (ili invazija) libijskih plemena ga je zaustavila. Filadelfa je u rješavanju situacije omela pobuna keltskih plaćenika te nije slijedio Maga,⁹⁹ a slično je i Antioh, koji je svu pomutnju mogao dobro iskoristiti, bio zauzet rješavanjem problema u Babiloniji.¹⁰⁰ Te iste 274. godine Ptolemej II. upao je u Siriju te tako započeo Prvi sirijski rat protiv Antioha I. Filadelf se vjerojatno osjećao ugroženo jer je Antioh sklopio dogovor s Antigonom II. Gonatom i Magom te je Ptolemej bio prostorno okružen s tri strane. Budući da je borba bila neodlučena i obje su strane ubrzo

93 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 31.

94 Prva žena Ptolemeja II. Filadelfa vladala je pod titulom Arsinoja I. (Grainger, *The Syrian Wars*, 91.).

95 Worthington, *Ptolemy I*, 114.

96 Bowman, *Egypt After The Pharaohs*, 24.

97 Ako je uopće bilo borbe, kratko je trajala budući da je njegov sin Antioh u Malu Aziju stigao 280. godine (Grainger, *The Syrian Wars*, 77.).

98 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 46.

99 Fischer-Bovet, *Army and Society*, 56.

100 Isto, 59.

povratile oduzet teritorij,¹⁰¹ Antioh i Filadelf sklopili su 271. godine mir koji je uspostavio *status quo*. Ptolemej se zatim posvetio jačanju Fenikije i Palestine uređenjem lokalnih vlasti te gradnjom i utvrđivanjem gradova.¹⁰²

Ptolemejeva ekonomska i vanjska politika

Budući da je Ptolemej II. shvatio koliku su nadmoć Seleuku u ratu donijeli slonovi, poduzeo je 275. godine ekspediciju u Nubiju, važan izvor slonova.¹⁰³ U Nubiji je osigurao područje južno od prvog katarakta i možda veći dio Kušitskog Kraljevstva te ga pretvorio u tributarnu državu.¹⁰⁴ Ptolemej II. također je osnovao dva grada da bi olakšao prijevoz i nabavu slonova: luku Filoteru na Crvenom moru i Ptolemais Theron u centru današnjeg Sudana.¹⁰⁵ Iz istog je razloga ponovno propkopao kanal koji je povezivao Aleksandriju i Crveno more.¹⁰⁶ Također je, poučen iskustvom Prvog sirijskog rata i vrlo vjerojatno svjestan da će doći do idućeg, Ptolemej II. prionuo organizaciji ekonomije i uprave države da bi ona bila što uređenija i pružila najveći mogući profit. Održavanje vojske i mornarice, kao i nedavno pokrenuta ekspedicija u Nubiju, iziskivali su velika novčana sredstva. Da bi osigurao punu državnu blagajnu, Filadelf je donio nove poreze i zakone.¹⁰⁷ Porez su zajedno skupljali kraljevski službenici i privatne osobe koji bi zakupile pravo skupljanja poreza. Uloga kraljevskih službenika tada je bila dostavljanje popisa poreznih obveznika i evidentiranje obavljenog posla.¹⁰⁸ Nubija je, uz veliki trošak, značila i veliki izvor prihoda u obliku zlata i bjelokosti, no Ptolemej je ponešto od tih sredstava koristio kao darove u svrhu uspostavljanja dobrih odnosa. Oko 279. godine sklopio je savez s Bizantom, grčkim gradom na Crnom moru.¹⁰⁹ Kasnije je u Crnom moru poduzeo još jednu ekspediciju. Za vrijeme Prvog sirijskog rata 273. godine poslao je izaslanstvo u Rim. Dok Erskine smatra da ga je možda diplomatska izolacija nagnala na taj potez,¹¹⁰ Grainger ga

101 Grainger, *The Syrian Wars*, 86.

102 Isto, 97.

103 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 142.

104 Fischer-Bovet, *Army and Society*, 59.

105 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 142.

106 Isto, 50.

107 Worthington, *Ptolemy I*, 192.

108 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 32.

109 Isto, 63.

110 Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, 38.

tumači kao uspostavljanje dobrih odnosa sa zapadnim silama tijekom Ptolemejeve pomorske ekspedicije po Mediteranu.¹¹¹

Odnosi s Grčkom i Drugi sirijski rat

Aktivnom vanjskom politikom Ptolemej II. je uspio proširiti egipatski utjecaj na Levantu i Sredozemnom moru. Ptolemejevo uplitanje u stanje u Ateni, koju je Antigon II. Gonat (277. — 239.),¹¹² sin Demetrija Poliorketa, podvlastio do 272. godine, rezultiralo je 268. godine pokušajem Atenjana da oslobode grad.¹¹³ Čovjek zaslužan za pobunu zvao se Hremonid te je rat koji je uslijedio nazvan Hremonidski rat (267. — 261.).¹¹⁴ Antigon II. pobijedio je, 265. godine kod Korinta, ujedinjenu vojske Atene i peloponeške Ahejske lige koja se odupirala makedonskoj prevlasti. Zatim je izvršio opsadu Atene i 261. godine pobijedio Filadelfovu flotu kod otoka Kosa.¹¹⁵ Antigonova je pobjeda označila kraj rata. Iako je bio na gubitničkoj strani, Filadelf je tada ostvario kontrolu nad Terom, Keosom i Metanom na kopnu i Itanosom na Kreti.

Godinu prije kraja Hremonidskog rata Ptolemej II. postavio je svog sina Ptolemeja Epigona kao guvernera u Efezu. Kombinacija njegove prisutnosti tako blizu seleukidskog teritorija i nedavno osamostaljenje Pergamskog Kraljevstva pod Eumenejom od seleukidske vlasti dovelo je do povećane napetosti u Maloj Aziji.¹¹⁶ Godine 259. Ptolemej Epigon pobunio se protiv Filadelfa, ali su ga uskoro ubili njegovi vojnici. Njegova je pobuna značajna jer je omogućila Antiohu II. da oslobodi grad Milet tiranije i zauzme dio obale.¹¹⁷ Budući da je Milet bio grad pod upravom Ptolemejevića, Antiohovo se miješanje protumačilo kao napad na Filadelfov teritorij. Kombinacija potonjeg i činjenice da je po smrti Antioha I. 261. godine mirovni ugovor kojim je zaključen Prvi sirijski rat postao ništavan, uzrokovala je početak Drugog sirijskog rata.¹¹⁸ Budući da su izvori koji govore o ovome ratu oskudni, moguće je pretpostaviti da je Filadelf isprva napredovao u Siriji i Kilikiji, ali ga je

111 Grainger, *The Syrian Wars*, 94.

112 Makedonski kralj (Bugh, *The Cambridge Companion*, 34.).

113 Više o stanju u Grčkoj i Makedoniji vidi u: Roisman, Joseph i Ian Worthington, ur. *A Companion to Ancient Macedonia*. Oxford: Wiley- Blackwell, 2010.

114 Roisman and Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 221.

115 Isto

116 Grainger, *The Syrian Wars*, 120.

117 Etolski plaćenik Timarh koji je upravljao Miletom bio je u dosluhu s Ptolemejem Epigonom te se proglasio tiraninom nakon njegove pobune (Isto, 121.).

118 Isto, 122.

Antioh II. ubrzo istjerao. Filadelf zatim gubi pomorsku bitku kod Efeza od roskog admirala Agatostrata,¹¹⁹ a Antioh II. osvaja Efez.¹²⁰ Uz gubitak Mileta i Efeza, Ptolemej gubi kontrolu nad Ligom Kikladskih otoka koja je odsad pod roskom ili makedonskom upravom. Daljnji sukobi nisu zabilježeni te je poznato da su 253. godine Antioh II. i Ptolemej II. sklopili mir.¹²¹ Da bi ojačali mirovne uvjete, dogovorili su brak između Antioha II. i Ptolemejeve kćeri Berenike.¹²²

Zadnje godine vladavine

Ptolemej II. Filadelf nastavio je provoditi učinkovitu fiskalnu politiku i poslije Drugog sirijskog rata te je nastojao povećati poljoprivrednu proizvodnju u Fajumu, koji je preimenovao u Asinoitsku nomu,¹²³ pospješivši je izgradnjom brojnih kanala za navodnjavanje. Budući da je Berenika, kći Maga, kralja Kirenaike, bila zaručena za Filadelfova sina Ptolemeja (III. Euerget), Filadelf je uspio, nakon Magove smrti 250. godine i razdoblja nestabilnosti u Kirenaici, vratiti Kirenaiku u sastav svog kraljevstva.¹²⁴ Za Egipat je tada uslijedilo razdoblje relativnog mira tijekom kojeg se Ptolemej II. ponovno upleo u situaciju u Grčkoj,¹²⁵ no njegova smrt 246. u 62. godini života, značila je dolazak novog vladara na prijestolje čija politika nije obuhvaćena opsegom ovoga članka. Ptolemej II. Filadelf ostavio je Ptolemeju III. Euergetu ekonomski stabilnu državu i određene vanjskopolitičke ciljeve koji su obilježili vladavinu idućih nekoliko Ptolemejevića.

Vjerska politika Ptolemeja II. Filadelfa

Ptolemej II. Filadelf uzdigao je, nakon smrti Ptolemeja I., oca na razinu božanstva kao boga Spasitelja te ustanovio dinastijski kult Ptolemejevića. Kasnije je uzdignuo i majku. Ptolemeja I. i Bereniku su nazivali bogovima Spasiteljima.¹²⁶ Filadelf je, također, oko 280. godine

119 Pretpostavlja se da je otok Rod odbio poslušnost Ptolemeju II. neposredno prije rata, no kasnije ponovno priznaju Ptolemejevu prevlast (Isto, 126-132.).

120 Shaw, *The Oxford History*, 398.

121 Grainger, *The Syrian Wars*, 132.

122 Isto, 134.

123 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 30.

124 Grainger, *The Syrian Wars*, 149.

125 Više o situaciji u Grčkoj vidi u: Grainger, D. John. *The Syrian Wars*. Lieden: Brill, 2010.

126 Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, 436.

ustanovio festival u čast Ptolemeja I. Sotera nazvan Ptolemaieia.¹²⁷ Festival se održavao svake četiri godine u Aleksandriji, a njegova je glavna svrha bila pokazati bogatstvo i moć dinastije. Da bi ojačao svoju vlast, Filadelf je 272. godine pokrenuo kult u svoju čast i čast svoje žene Arsinoje II. Kult *Theoi Adelphoi* (brat/sestra bogovi), ime pod kojim su zajedno štovani, Filadelf je povezoao s kultovima Aleksandra i svoga oca te ga učinio dinastijskim kultom.¹²⁸ Nakon smrti Arsinoje II. 270. godine, Filadelf je oformio i njezin zasebni kult. O stupnju štovanja Arsinoje II. svjedoče gradovi istočnog Mediterana koji su po njoj nazvani.¹²⁹ Uz dinastijski i razne gradske kultove, Ptolemejevići su, također, štovani u egipatskim hramovima koje su dijelili s egipatskim bogovima te su primali žrtve ljevanice i darove.¹³⁰ Štoviše, Ptolemej II. Filadelf i Arsinoja II. podigli su u Serapeumu u Aleksandriji svoj oltar te tako povezali dinastijski kult sa štovanjem Serapisa.¹³¹ Vjerska politika Ptolemeja II. Filadelfa bila je izvrstan potez u političkom smislu. Uspostavljanjem dinastijskog kulta i povezivanjem potonjeg sa štovanjem Aleksandra Velikog i Serapisa učvrstio je legitimitet vladavine Ptolemeja I. i osigurao dinastiji čvrst oslonac i ugled.

Aleksandrija

Prijestolnica novog ptolemejskog kraljevstva i žarište grčkog kulturnog i intelektualnog života u Egiptu, smjestila se u delti Nila između Sredozemnog mora, u čijem se zaljevu nalazio otočić Far, i Mareotskog jezera. Izgrađena je na mjestu nekadašnjeg egipatskog ribarskog naselja Rhakotisa koje je kasnije, u sklopu Aleksandrije, postalo okrug Gamma gdje je živjelo egipatsko stanovništvo.¹³² Oko 59. godine pr. Kr. grad je brojio oko 300 000 stanovnika, a u njemu su živjeli brojni Grci, Židovi i trgovci različitog porijekla. S izgradnjom je 331. pr. Kr. započeto prema nacrtima Dinokrata Rodskog¹³³ te je grad bio podijeljen na mnoge upravne okruge. U vladarskoj četvrti zvanoj Bruheion podignute su brojne palače Ptolemejevića, a ondje se vjerojatno nalazila Aleksandrova grobnica

127 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 56.

128 Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, 437.

129 Isto, 186.

130 Isto, 437.

131 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 401.

132 Bugh, *The Cambridge Companion*, 41.

133 Vrettos, *Aleksandrija*, 8.

Sema koja je privlačila brojne posjetitelje.¹³⁴ Ostatci grobnice dosad nisu otkriveni.¹³⁵ Posjetitelji su ostajali zadivljeni i svjetionikom podignutim na otoku Faru između 297. i 283. godine. Najpoznatiji svjetionik starog svijeta spominje se kao jedno od sedam svjetskih čuda.¹³⁶ Konstrukcija svjetionika pridaje se Sostratu iz Knida, no Sostrat vjerojatno nije projektirao svjetionik već je omogućio njegovo dovršavanje.¹³⁷ Svjetionik je uništen u potresu 1323. godine.¹³⁸

Po uzoru na Olimpijske igre u gradu se svake četiri godine održavao festival Ptolemeiaia u čast dinastijskom kultu i Dionizu, a okupljao je u procesiji do 80 000 članova uključujući slonove i žirafe.¹³⁹ Izgrađeni su i brojni hramovi, a najveći i najglasovitiji bio je Serapej posvećen bogu Serapisu. U njemu su se štovali brojni grčki i egipatski kultovi (Oziris, Serapis, Zeus, Pluton, Apis i dr.), a u njemu je bila i knjižnica.¹⁴⁰ U gradu je izgrađen i hram Izej posvećen božici Izidi. Zahvaljujući svojim dvjema lukama, Aleksandrija je nad ostalim mediteranskim gradovima prednjačila po trgovini, a znanstvene su umove privlačili Muzej i Knjižnica.¹⁴¹ Podignuti tijekom vladavine Ptolemeja I. Sotera i njegova nasljednika Ptolemeja II. Filadelfa, Muzej i Knjižnica razvili su se pod vodstvom Demetrija Faleronskog.¹⁴² Iako je Demetrijev doprinos ovim ustanovama bio od iznimne važnosti, za prvoga je knjižničara 284. godine postavljen Zenodot iz Efeza.¹⁴³ Muzej je činila zajednica učenjaka koje je predvodio svećenik, a on je u osnovi bio hram muza, zaštitnica kulture.¹⁴⁴ Glavni knjižničar i upravitelj Muzeja često su podučavali kraljevu djecu.¹⁴⁵ Knjižnica je bila otvorena samo za znanstvenike i studente. Specijalizirane osobe obilazile su gradove u potrazi za rukopisima te ih kupovale ili prepisivale. Za Ptolemeja III. Euergeta pričalo se da je bio strastveni sakupljač knjiga te su knjige za njegove vladavine prepisivali od putnika koji su onuda prolazili; ponekad su kopije bile toliko vjerne da ih se nije moglo razlikovati i da su u nekim sluča-

134 Ondje su pokapani i Ptolemejevići (Shaw, *The Oxford History*, 400.).

135 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 51.

136 Isto, 53.

137 Worthington, *Ptolemy I*, 145

138 Isto, 145.

139 McKechnie i Guillaume, *Ptolemy II Philadelphus*, 53.

140 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 52.

141 Worthington, *Ptolemy I*, 138.

142 Erskine, „Culture and Power”, 38.

143 Worthington, *Ptolemy I*, 142.

144 Ellis, *Ptolemy of Egypt*, 52.

145 Worthington, *Ptolemy I*, 143.

jevima doista originali zadržani.¹⁴⁶ Djela uključena u zbirku knjižnice morala su biti prevedena na grčki jezik.¹⁴⁷ Na taj je način stvorena golema zbirka znanja antičkog svijeta koja je brojila između 400 000 i 700 000 rukopisa.¹⁴⁸ Aleksandrija je bila središte znanosti antičkog svijeta koje je okupljalo brojne znanstvenike i filozofe među kojima su imena poput znanstvenika i matematičara Euklida, izumitelja Herona, astronoma Aristarha sa Samosa, matematičara Eratostena i Apolonija Rođanina (napisao *Argonautiku*).¹⁴⁹ Ovaj dragulj krune Ptolemejevića, može se zasigurno smatrati njihovim najvećim postignućem.

Zaključak

Iako otprije povezani trgovinom i migracijama stanovništva koje je sa sobom nosilo kulturne značajke, osvajanja Aleksandra Velikog i njegova prerana smrt još više su otvorili Aziju i Afriku grčkom svijetu. Teritoriji koje je Aleksandar osvojio tvorili su carstvo slabe unutrašnje organizacije povezano osobom vladara. Nakon Aleksandrove smrti i razdoblja u kojem su se nasljednici borili za prevlast, njegovo se carstvo raspalo na manje države. Ptolemej I. Soter izabrao je Egipat i ondje uspostavio vlast. Budući da je vlast bila osvojena vojnim putem, morao ju je legitimizirati. U tu je svrhu propagirao povezanost s Aleksandrom Velikim te je, da vlast dodatno ojača, proširio kult Serapisa i Izide. Soterov sin, Ptolemej II. Filadelf, slijedio je očev primjer te ustanovio dinastijski kult. Oženivši sestru, osigurao je unutarnju stabilnost dinastije, a ekonomsku stabilnost postigao je uvođenjem novih poreza i zakona. Problemi naslijeđeni iz vremena dijadoških ratova, primjerice vlast nad Sirijom, doveli su do sukoba s dinastijom Seleukida i obilježili Filadelfovu, kasnije i dinastijsku politiku. U pozadini svega toga nalaze se doseljeni grčki i makedonski vojnici i egipatsko stanovništvo koje se uči zajedno živjeti i funkcionirati. Njihove se religijske i kulturne značajke isprepliću i obilježavaju takozvano helenističko doba. Razdoblje u kojem su vladari novih država na slične načine težili održati svoju vlast te su se iz istoga razloga često i sukobljavali. Ptolemej I. Soter i Ptolemej II. Filadelf uspješno su se suočili s mnogobrojnim izazovima i postavili temelje daljnjem razvoju države. Od Egipta su,

146 Erskine, „Culture and Power”, 39. i Worthington, *Ptolemy I*, 144.

147 Worthington, *Ptolemy I*, 143.

148 Tomorađ, *Staroegipatska civilizacija*, 234.

149 Worthington, *Ptolemy I*, 142.

ulaganjem u razvoj Aleksandrije, načinili kulturni i znanstveni centar i svojim nasljednicima ostavili bogatu i politički utjecajnu državu.

Bibliografija

- Astin, A. E., F. W. Walbank. *The Cambridge Ancient History, Volume VII, Part I: The Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Austin, Michel, ur. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A selection of ancient sources in translation*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Bosworth, A. B. *The Legacy of Alexander: Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Bowman, K. Alan. *Egypt After The Pharaohs: 332 BC-AD 642: From Alexander To The Arab Conquest*. Los Angeles: University of California Press, 1986.
- Bugh, R. Glen, ur. *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Diodor Sicilski, *Bibliotheca Historica*, knjiga XVII.
- Ellis, M., Walter. *Ptolemy of Egypt*. Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Erskine, Andrew, ur. *A Companion to the Hellenistic World*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- Erskine, Andrew. „Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria“. *Greece & Rome* 42 (1995), br. 1: 38–48.
- Fischer-Bovet, Christelle. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Grainger, D. John. *The Syrian Wars*. Lieden: Brill, 2010.
- Guillaume, Philippe i Paul McKechnie, ur. *Ptolemy II Philadelphus and his World*. Lieden: Brill, 2008.
- Manning, J. G. *The Last Pharaohs: Egypt Under the Ptolemies, 305-30 BC*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Meadows, Andrew. „The Ptolemaic League of Islanders“. U: *The Ptolemies, the Sea and the Nile*, ur. Kostas Buraselis, 19–38. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Roisman, Joseph i Ian Worthington, ur. *A Companion to Ancient Macedonia*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Shaw, Ian. *The Oxford history of ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Tomorad, Mladen. *Staroegipatska civilizacija, Sv.1: Povijest i kultura starog Egipta*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu — Hrvatski studiji, 2016.
- Vrettos, Theodore. *Aleksandrija, grad zapadne misli*. Zagreb: Izvori, 2003.
- Worthington, Ian. *Ptolemy I: King and Pharaoh of Egypt*. New York: Oxford University Press, 2016.

Popis priloga

- Prilog 1. Prikaz helenističkih kraljevstava i grčkih liga (Bugh, R. Glen. *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*. New York: Cambridge University Press, 2006. xxvi-xxvii)
- Prilog 2. Ptolemej I. Soter i njegova žena Berenika (https://en.wikipedia.org/wiki/Berenice_I_of_Egypt#/media/File:Ptolemy_I_and_Berenike_I.jpg) (1. 11. 2018.)

SUMMARY

Egyptian civilization and culture has evolved, with some disruption, continuously for around 5000 years and became recognizable by certain features that changed significantly with the coming of Alexander the Great and the establishment of the Ptolemaic dynasty. After the death of Alexander, his successors spent many years fighting for supremacy over certain territories. A member of Alexander's Royal Bodyguards, Ptolemy, managed to secure his government in the rich satrapy of Egypt. Later he declared himself King and was crowned Pharaoh of Upper and Lower Egypt thus creating an independent monarchy. He followed Alexander's example and learnt from Alexander's mistakes. With their fight, effort, and commitment, Ptolemy I Soter and his son Ptolemy II Philadelphus made Egypt a strong monarchy and the manner of government and the culture that arose from that marked the Hellenistic age.

Keywords: *Alexander the Great, the Diadochi, the Hellenistic period, Ptolemy I Soter, Ptolemy II Philadelphus, religion, Alexandria*

SPARTAK (STANLEY KUBRICK, 1960)

- HISTORIJSKA ANALIZA FILMA

Ivan Šarić
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
isaric3@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 12. 5. 2018.
Prihvaćeno: 23. 10. 2018.

U mnoštvu povijesnih filmova smještenih u rimski period, Spartacus, projekt producenta i glavnog glumca Kirka Douglasa, uz originalan narativ ističe se u pogledu tematskih i političkih kontroverzi. Priča je bazirana na djelu Howarda Fasta, autora lijeve političke orijentacije koji je zbog svojih uvjerenja šikaniran, pa čak i zatvoren 1950. godine. Scenarij je napisao Dalton Trumbo, autor koji je iz istih razloga stavljen na tzv. crnu listu autora kojima je zabranjen rad u profesiji, te je svoj kruh zarađivao skrivajući svoj rad pod pseudonimima. Film se bavi kratkom epizodom rimske povijesti o kojoj danas nemamo puno podataka, no koja je uvelike ostala u europskom kolektivnom sjećanju te s vremenom postala legenda kojoj su između redaka dodane mnoge teme i detalji, ponajviše u 17. stoljeću. Ipak, definitivna potvrda mita dolazi tek 1960. godine ovim filmom Stanleja Kubricka, koji se u redateljskoj stolici našao tek nakon što ju je napustio prvotni režiser; Anthony Mann, nakon utvrđenih nesuglasica s Kirkom Douglasom oko prirode i poruke filma. Ironija je htjela da i Kubrick s vremenom razvije popriličnu dozu repulzivnosti prema svom djelu: Spartacus je jedini njegov film koji mu se nije sviđao, te ga se de facto odrekao. Uzrok tomu isti je kamen smutnje koji je otjerao njegova prethodnika, nedostatak kreativne kontrole nad cijelim projektom.

Ključne riječi: *Spartak, Kubrick, film, Rim*

Uvod

Gledajući sami period antike, Spartak je zbog svojeg protudržavnog djelovanja ozloglašena figura za bilo kakav opsežniji opis i proučavanje rimskih kroničara. Zato najveći dio historijskih podataka o njemu dobivamo od kasnijih grčkih autora Apijana i Plutarha.¹ Usto što je njegov mit kroz vjekove gledan s povećom dozom simpatije, film naglašava njegovu osobu kao vječni podsjetnik inferiornosti moći pred snagom ideje. Spartakova priča nije odveć glamurozna: on je tek

¹ Ahl, *Exodus and Dalton Trumbo: Managing Ideologies of War*, 77.

rob i samim time neprikladan je za prikaz junaka jer pruža poruku o mogućnosti nasilnog prevrata i uzburkavanja društvene hijerarhije. Svjetovi teatra i rane kinematografije su, stoga, poprilično rezervirani prema zamisli prikazivanja Spartakove sudbine. Takva je umjetnost ukorijenjena u društvu aristokracije i bogatijih slojeva, a Spartak je simbol suprotnog pola društvenog spektra. Usto su i same postavke vremena u kojem je njegova priča smještena manje privlačne od konteksta u kojem je smješten uobičajen rimski *ep*. Osmo desetljeće prije Krista je period kojem nedostaju dva faktora koja ga u filmskoj sferi interesno bacaju u drugi plan: prvi se ogleda u činjenici da je Rim tada još uvijek *tek* oligarhijska republika, a ne autokracija, što će postati tek afirmacijom Cezarove diktature četrdeset godina poslije.

Publika je u tom slučaju „zakinuta“ za stereotipnu grandioznost i megalomaniju prosječnog rimskog imperatora s velikog ekrana i arhetip razboritog/dekadentnog vladara kao glavnog protagonista/antagonista, koji je nerazdvojan od pojma rimskog spektakla holivudske radinosti. Drugi je nedostatak malo očitiji, navedeno je vrijeme smješteno dvije generacije prije pojave kršćanstva. Progon kršćana je također čest motiv narativa smještenih u rimsko razdoblje te je publika, naročito ona s izraženim vjerskim osjećajima navikla suosjećati s patnjom i mučeništvom prvih kršćana. Još tada bila je uobičajena praksa da su rimske postavke tu zbog kršćanskih motiva, a ne radi sebe same. U mikrožanru historijskog filma koji obiluje ludim carevima i progona kršćana riskantno je snimiti projekt koji se kosi s uobičajenom dramskom predodžbom tog vremena te ne sadrži ništa od navedenog.

Osim zbog svojih intrinzičnih kurioziteta, film *Spartacus* znamenit je jer je prouzročio široke i dalekosežne posljedice u vremenu svog nastanka. On označava povratak određenih tema i motiva u filmsku umjetnost nakon desetljeća represije i cenzure u režiji Josepha McCarthyja – republikanskog političara koji je vodio žestoku protukomunističku kampanju pod izgovorom da su najveći američki državnici i intelektualci pod tobožnjim utjecajem komunista i njihovih agenata. Pojam slobode koji je prisutan u ovom ostvarenju dobiva dodatno na težini kad se u obzir uzme pokušaj ograničavanja iste pri samom procesu izrade filma. Nedugo nakon testnog prikazivanja novinarima studio Universal je, ohrabren stavovima udruženja scenarista javno obznanio Trumbovu ulogu u filmskom projektu. Javnost je to i prije mogla naslutiti budući da se njegova povezanost s tekućom produkcijom

jom smatrala „najlošije čuvanom holivudskom tajnom“.² Ipak, priznanje studija Universal čini prvu provokaciju statusa crne liste i pokazat će se kao veliki iskorak u anuliranju McCarthyjeve politike ideološkog jednoumlja i diskriminacije. Uslijedio je pokušaj bojkota filma orkestriran od Hedde Hopper, utjecajne kolumnistice u službi McCarthyjeve politike i Komiteta za ne-američke aktivnosti (HUAC), no propao je zbog najzad stečene svijesti o neutemeljenosti cjelokupne prakse sprječavanja pluralizma misli i osjećaja te srčane preporuke tadašnjeg predsjednika Sjedinjenih Država, Johna F. Kennedyja. Unatoč nebrojnim teškoćama, film je polučio veliki uspjeh: podjednako je oduševio kritiku i publiku te je osvojio velik broj međunarodnih priznanja. John Wayne i Hedda Hopper pomno su se angažirali u zajedničkom cilju da utjecajem na Akademiju spriječe nominaciju *Spartacusa* za nagradu Akademije u kategoriji najboljeg filma i u tome su uspjeli. No to je krajnji doseg njihove antikampanje. Usprkos velikom otporu, film je nominiran u čak šest drugih kategorija i na koncu je odnio četiri Oscara.³

Temeljna poruka i značenje narativa

Povijesni izvori koji se bave Spartakovom vojnom čine jedan mikrokozmos prepun nepoznanica i neodređenosti. U tom vakuumu povijesnih dokaza jako zgodno je retroaktivno ubaciti motive društvene nepravde te opće borbe za slobodu koji će cijeloj priči dati dimenziju više. Vezano za ovu povijesnu epizodu, sv. Augustin priča o pobuni tek nekolicine desetaka gladijatora koja je prerasla u pobunjeničku vojsku koja se redovito borila s rimskom vojskom (Augustin, *O državi Božjoj*, 3.26), no nije mu jasno kako je takav izoliran slučaj prerastao u vojnu koja je ugrozila dobrobit čitave države. Marksistički povjesničari skloni su stavu da je Spartakova pobuna prava društvena revolucija antičkog doba,⁴ no takva izjava je nategnuta i u velikoj mjeri netočna. Nigdje se u izvorima ne spominju opće-društvene tendencije o promjeni stanja robova u Rimskom Carstvu ni o ukidanju robovlasništva. Štoviše, pobunjenici nisu imali nikakve ambicije za svrgavanje vlasti ni sudjelovanju u državnom poretku, sve njihove akcije upućuju na samoočuvanje i bijeg s Apeninskog poluotoka.⁵

2 Cooper, *Who Killed the Legend of Spartacus?*, 34.

3 Isto, 41.

4 Winkler, *Gladiator and the Traditions of Historical Cinema*, 11.

5 Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, 406.

Niti Trumbo niti Kubrick nisu imali cilj od Spartaka stvoriti klišeji koji udovoljava njegovoj romantičnoj, no prenapuhanoj legendi. Njihove zamisli su od početka vidjele glavnog junaka filma kao odgovornog i staloženog vođu demokratskog duha, no s vremenom su uvidjeli da bi u takvom slučaju njegov rival Kras činio interesantniju ličnost. On bi oduzeo svu pažnju u svom smjeru i kao antagonist umanjio upečatljivost centralne ličnosti cijelog narativa. Shodno tomu, o poimanju mita u fazi pisanja scenarija javila su se dva viđenja Spartaka kao povijesne osobe: Trumbo ih naziva „Velikim Spartakom“ i „Malim Spartakom“.⁶ Prvi se referira na njegovo viđenje kao vođe jednog pravičnog pokreta koji je uzdrmao rimsku državu do njezina temelja i velikog vojskovođu koji je zbog svojih plemenitih namjera kažnjen nadljudskim naporima višestruko brojnijeg protivnika, a drugi je zaključak motrišta o Spartaku kao osobi koja se našla na čelu ropske pobune koja želi umaknuti odmazdi, izbjegava otvorene bitke s rimskom vojskom i želi se dočepati mora, no u tome na koncu ne uspijeva. Iako je scenarij zbog dramskog efekta u najvećoj mjeri skrojen po ideji „Velikog Spartaka“, istina je po svemu sudeći negdje između. Sam je Trumbo to priznao,⁷ a relativiziranje povijesnih događaja opravdao mišlju da film narativno ne bi funkcionirao nalaženjem nekog srednjeg pristupa. Drugim riječima, težnja za korektnošću dovela bi do razvodnjavanja tematike i atmosfere. Usprkos tomu, filmska kuća Universal imala je posljednju riječ: ublažila je koncept „Velikog Spartaka“ izbacivanjem većeg broja borbi i akcijskih sekvenci zbog svojevrzne prenaplašenosti razboritosti i junaštva glavnog lika te izlaska iz okvira ideološki prihvatljivog u okolnostima nepovoljne političke klime.

Nemogućnost fizičke prisutnosti scenarista koji zbog zabrane djelovanja nisu mogli pristupiti setu rezultirale su blagim preinakama scenarija od strane redatelja. Te promjene su za posljedicu imale primicanje ekvilibrija narativa u smjeru vizije o „Malom Spartaku“. Također, Kubrick je nastojao eksplicitno prikazati brutalnost i nasilje obiju sukobljenih strana, čime je htio stvoriti svijest o beskrajnoj žrtvi i nemjerljivoj cijeni slobode. Osmislio je sedamnaest kadrova koji prikazuju surovo nasilje od kojih je Kirk Douglas odobrio tek nekolicinu, no na kraju su svi cenzurirani.⁸ Kubrick je predložio još jednu promjenu, no ova je trebala imati daleko veći utjecaj na tijek radnje. Po njegovu

6 Cooper, *Who Killed the Legend of Spartacus?*, 26.

7 Trumbo, *Report on Spartacus*, 6-7.

8 Cooper, *Who Killed the Legend of Spartacus?*, 57.

viđenju, do efektivnije završnice filma došlo bi se potencijalnim razdrom među Spartakovim snagama, pri čemu bi presudan utjecaj imala svojeglavost Kriksa, jednog od njegovih najužih suradnika. On bi, zbog nepremostivih nesuglasica sa Spartakom, odvojio trupe pod svojim zapovjedništvom od glavnice, čime bi na koncu direktno odgovarao za smrt nekoliko desetaka tisuća ljudi. Takav tijek događaja Kubrick je htio zaključiti kompleksnom emotivnom scenom u kojoj je Spartak primoran kazniti Kriksa, jednog od najzaslužnijih ustanika zato što je postao opasan za sam pokret.⁹ Ta se opasnost očituje u njegovoj spremnosti da kompromitira časne motive ustanka odlukom da ostane na Apeninima u želji za daljnjom pljačkom srca rimske države.

Narativ i simbolika filma nije uzaludnost Spartakove borbe ni glorificiranje tragedije njegove žrtve. *Spartacus* u svojoj vizualno-narativnoj suštini ima idealističko-utopijsku pouku da nikakva sila ne može zaustaviti snagu ljudskog duha. Svaka je opresija osuđena na propast ukoliko joj se dovoljan broj ljudi usprotivi, a motiv slobode sigurno je jedan od najprikladnijih za takvo zajedništvo u sklopu kompletnog ljudskog iskustva. Epilog filma ne donosi sretan kraj, pobuna je ugušena u krvi i Spartak je pribijen na križ. Poput Isusa Krista, on umire u mukama, no tu ne nalazi svoj kraj. Po biblijskoj predaji Krist pobjeđuje smrt nakon tri dana s dokazom spasa u vjeri i ljubavi, a Spartak kao simbol živi vječno u trijumfu slobode ljudskog duha i dokazivanju nemogućnosti njegova zarobljavanja. Paradoksalno, *Spartacus* obiluje religijskim simbolizmom. Iako razapinjanje na križ kao forma kapitalne kazne nije toliko neuobičajena u rimskom svijetu, gotovo je nemoguće raspelo ne povezati s Kristovim likom. Način Spartakove smrti ovdje nije slučajna, pogotovo ako uzmemo u obzir da je konsenzus među njegovim suvremenicima da je poginuo u žaru bitke. On umire na križu zbog evokacije sličnosti sa sudbinom centralne ličnosti kršćanske vjere.

Povijesna utemeljenost

Spartacus je historiografski problematičan film. Mišljenje filmaša jest da je u domeni povijesnih filmova bitnije prenijeti vjeran osjećaj atmosfere nego stroge povijesne činjenice.¹⁰ Priča ima konkretno uporište u povijesnim događajima: kasnih sedamdesetih godina prije Krista, Ape-

9 Cooper, *Who Killed the Legend of Spartacus?*, 26.

10 Winkler, *Gladiator and the Traditions of Historical Cinema*, 16-30.

nine je potresla velika pobuna robova pod vodstvom karizmatičnog gladijatora Spartaka, koji je napravio uspješan proboj iz zatočeništva gladijatorskog vježbališta u vlasništvu Lentula Bacijata kod Capue.¹¹ Film smješta početak tog događaja u kuhinju navedenog objekta jer su se, po Plutarhu, ustanici prvotno naoružali ražnjevima i mesarskim noževima (*Krasov život*, 8.2). Događaji koji su uslijedili isto se preklapaju s izvorišta, pobunjenici se na bojnopolju afirmiraju u silu, konfisciraju oružje i privlače mnoge sljedbenike. Potom se sklanjaju na obronke Vezuva, a Marko Licinije Kras preuzima zapovjedništvo nad rimskom vojskom u Italiji i priprema se za obračun. Spartak s kilikijskim gusarima dogovara bijeg ljudstva preko mora, no gusari taj dogovor nisu ispoštovali. S rimskim vojskama za petama ustanici se odlučuju na hrabar, no uzaludan čin suočavanja s Krasovim profesionalnim i dobro opskrbljenim legijama te u krvavoj bitci kod Lukanije 71. godine prije Krista trpe strahovit poraz (Plutarh, *Krasov život*, 9.5, 10.3–4, 11.5–7).

Uz srž narativa u stvarnim događajima, film prikazuje mnoge događaje za koje možemo tvrditi da su istinite. Rimsku brutalnost u vidu izrabljivanja robova u početnim scenama filma, njihov interes za predstavom nasilja, pa i ekstremno okrutan način kažnjavanja razapinjanjem na križ poprilično su točni u svom prikazu. Rimsku republikansku politiku također se može ocijeniti autentičnom. Iako je Grakho u ovom slučaju fiktivan lik, njegovo rivalstvo s Krasom govori nam o krajnje osobnoj prirodi tadašnjeg političkog djelovanja, te služi kao oličenje vremena koje je obilježeno sličnim odnosima Marija i Sule, Cicerona i Klodija te Pompeja i Cezara.¹² Scenografija i kostimografija gotovo besprijekorno predstavljaju antički svijet, no scenografima se potkrala jedna pogreška u vidu rasporeda sjedišta u Senatu. Takav razmještaj je uzet iz serije freski Cesarea Maccarija naslikanih 1880-ih, koje krasi Salone d'Onore u rimskoj Pallazo Madama, domu modernog talijanskog senata. Naime, raspored sjedišta je na freski i u filmu polukružan, a *Curia Hostilia*, kuća Senata iz Spartakova vremena, gotovo je sigurno bila pravokutna.¹³

Rezidencije uglednih građana poput Krasa, Grakha ili Lentula Bacijata konstruirane su po uzoru na raskošna kućanstva očuvana u iskopinama Pompeja i ukrašene autentičnim namještajem i dekoracijama. Primjer vrijedan spomena je oslikani zid u sklopu Grakhove rezidencije, koji je vjerna replika poznate freske pronađene u sklopu tzv. *Vile*

11 Shaw, *Spartacus and the Slave Wars: A brief History with Documents*, 1.

12 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 90.

13 Isto, 90.

misterija, smještene nedaleko od užeg centra Pompeja, koja elaborirano prikazuje žene u sklopu nekakvog dionizijskog obreda.¹⁴ Rekonstrukcija gladijatorskog vježbališta izuzetno je vjerna: sagrađena je po uzoru na *Ludus Magnus*, objekt iste namjene smješten uz Kolosej. Kostimografija samih boraca također je veoma autentična te odgovara današnjoj percepciji onodobne gladijatorske opreme i odjeće. Jedinu stilsku iznimku čini prisutnost repića na tjemenu boraca, koji više pripada tradiciji japanskih sumo-hrvača nego rimskih gladijatora. Ne postoji niti jedan povijesni izvor koji bi takvom detalju dao trunku vjerodostojnosti. Isto vrijedi i za rotirajuću spravu s oštricama na kojoj se vježba fizička spremnost i refleksi gladijatora.¹⁵

Prve scene prikazuju izrabljivanje glavnog junaka u libijskom kame-nolomu. Historijski, one su potpuno promašene: provincija Libija ustanovljena je tek krajem 3. stoljeća, za vrijeme cara Dioklecijana. Taj je teritorij pod imenom Kirene postao dio rimskog poretka 74. godine pr. Kr., dakle neposredno prije same pobune. Najznačajnije, kamena industrija u tom području nije razvijena, pogotovo u magnitudi prikazanoj u filmu.¹⁶ Bacijat, lik koji otkupljuje Spartaka stvarna je osoba i zbilja se bavila onim čime se bavi u filmu i u svojem je vlasništvu imao ženu koja će s vremenom postati Spartakova supruga (Plutarh, *Krasov život*, 8.3). Ipak, sigurno je da se dotična nije zvala Varinija jer je takvo ime izvedenica rimskog imena *Varinius*, koje igrom slučaja inicijalno pripada jednom od zapovjednika koji su sudjelovali u vojni protiv Spartaka (Apijan, *Rimski građanski ratovi*, 1.14.116). Plutarh jasno tvrdi da je Spartakova supruga Tračanka, iz istog plemena kao i on (*Krasov život*, 8.3).

U prvom velikom sukobu u Capui, uz Spartaka i Kriksa nije prisutan treći vođa pobune. Iz izvora saznajemo da je njegovo ime Onemaj i da je uživao veliki ugled među robljem galske i germanske krvi (Apijan, *Rimski građanski ratovi*, 1.14.116). Kriks je usto u filmu manje-više podređen neospornom vođi pokreta, no prema Salustiju Krispu, njihov je odnos bio obilježen nezdravom dozom rivalstva koja se ogledala u različitim planovima za pokret (*Historije*, 3.96–98). Spartak je utjelovljen u osobi Kirka Douglasa, tek blago iznadprosječne tjelesne građe i visine od 175 cm, što se pretjerano ne uklapa u Plutarhova i Salustijeva svjedočanstva o fizički ogromnom i iznimno snažnom čovjeku (*Krasov život*, 8.2. i *Historije*, 3.91). On je, usto, obogaćen plemenitim vrijednostima

14 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 14.

15 Lobrutto, *Stanley Kubrick: A Biography*, 170.

16 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 99.

s istančanim osjećajem za moral zbog oponiranja dekadenciji rimskog uređenja. Pritom preuzima ulogu u širem motivu borbe za slobodu, iako nemamo nikakve naznake da je povijesni Spartak imao namjeru promovirati emancipaciju niti poduzeti nešto za ukidanje ropstva. Takvu skepsu opravdava nam i direktna kontradikcija spisa antičkog povjesničara Publija Anija Flora u sceni Spartakova zgražanja nad incidentom u kojem su zarobljeni Rimljani smješteni u borbe do smrti koje nalikuju gladijatorskim. Naime, u filmu Spartak kori svoje suborce zbog takve vrste zabave jer takvo ponašanje baca ljagu na moralnu čistoću i pravdu onoga što čine. Flor tvrdi upravo suprotno, Spartak je znao priređivati takve improvizirane manifestacije u posebnim prigodama (*Sažetak Tita Livija*, 2.8.9), što je još jedan detalj koji ide u prilog tvrdnji da potonji nije vođen zanesenošću ideje opće ljudske slobode. Naravno, ovo vrijedi samo u slučaju Florove nepristranosti.

Izvori dalje kažu da je Kras pretrpio mnoge poraze protiv pobunjenika te se našao u velikim teškoćama zbog kojih je od Senata zatražio da povuče Pompejeve trupe s Pireneja i Lukulovu vojsku iz Trakije te da ih angažira u vojni protiv Spartaka. Time implicira da ne može izaći na kraj s pobunom niti jamčiti sigurnost metropole ako ona bude u ijednom trenutku ugrožena. Unatoč svemu, Kras je u konačnici uspio poraziti Spartakove vojne formacije bez pomoći navedenih armija.¹⁷ Film taj posljednji dio zanemaruje i ulazi u sferu fikcije. Trumbo se malo poigrao s činjenicama te je Pompeju i Lukulu dao ključnu ulogu u raspletu događaja. Time je posložio jasnu interpretaciju događaja u kojoj bi Spartak najvjerojatnije porazio Krasa i radikalno uzdrmao najmoćniju državu antičkog svijeta da filmskom antagonistu na vrijeme nisu stigla velika i moćna pojačanja iz različitih krajeva države. Tako dramski multiplicira beznadnost konačne situacije i naglašava hrabrost oslobođenih u njihovim posljednjim trenutcima. Također, pokazuje kako je za pobjedu nad ljudskim duhom potrebna snaga veća od vojne, u ovom slučaju angažman jedne kompletne civilizacije.

Propusti i pogreške

Velika bitka koja je označila kraj Spartakove pobune s aspekta povijesne istinitosti izvedena je krajnje nespretno. Uz navedene okolnosti stvarne situacije u kojoj u bitci nisu direktno sudjelovali Lukul i

17 Cooper, *Who Killed the Legend of Spartacus?*, 44.

Pompej potkradaju se razne pogreške. Za početak, Kras u filmu pod sobom ima tek dvije legije, od stvarnih osam. Formacije njegove vojske bazirane su na taktičkim jedinicama manipula sredine 2. st. pr. Kr., a ne kohortama primjerenim tom vremenu. Manipuli dviju legija postrojeni su u *quincunx*, što je postroj koji također pripada vojnoj praksi sredine 2. st. pr. Kr.¹⁸ Upotreba zapaljivih balvana od strane ustanika neutemeljena je, iako Apijan spominje palež određenih ukopanih štapa u svrhu remećenja rimskih bojnih sprava (*Rimski građanski ratovi*, 1.14.119). S druge strane, tu je jedan detalj koji *Spartacus* propušta prenijeti iz izvornika. U neobičnom skladu sa stereotipnim junaštvom „Velikog Spartaka“ kakvim ga film teži prikazati, Plutarh nam govori o tome kako je stvarni Spartak ususret svojoj posljednjoj bitci odbio zajahati konja. (Plutarh, *Krasov život*, 11.6-7). On svjesno odabire smrt na tlu u anonimnosti ratničke rulje i tako daje prostor za izvanredno simboličnu i, nažalost, iznenađujuće neutiliziranu poruku.

Uz pretjerano romantiziranje motiva njegova glavnog protagonista, film se može kriviti i za pogreške u postavkama sporednih likova. Za početak, *Spartacus* uvelike pretjeruje s fizičkim karakteristikama Gaja Julija Cezara. Mišićavi John Gavin nalazi se u cipelama osobe koju Svetonije opisuje kao mršavu i visoku (*Julije Cezar*, 45.1). Dodatno, on nije mogao dobiti zapovjedništvo nad „Rimskim garnizonom“ u Glaberovoj odsutnosti: on se tada jednostavno ne nalazi u takvoj poziciji moći. Godine 74. g. pr. Kr. postavljen je za legata Marku Antoniju Kretiku, ocu glasovitog Marka Antonija, koji je bio angažiran u borbi protiv gusara. Već 73. g. pr. Kr. se vraća u Rim i uskoro dobiva titulu tribuna, čime bi u eventualnoj borbi protiv Spartaka služio pod Krasovom komandom.¹⁹ Nadalje, Gaj Klaudije Glaber, rimski zapovjednik čije je snage Spartak vješto porazio uz pomoć elementa iznenađenja preimenovan je u Marka Publija Glabera i postavljen za vođu „Rimskog Garnizona“ - nepostojeće postrojbe. U Rimu je uglavnom nedozvoljeno prisustvo stajaće vojske te prve postrojbe stacionirane u gradu (pretorijanske kohorte i *cohortes urbanae*, odnosno *cohortes vigilum*) nalazimo za vrijeme vladavine cara Augusta.²⁰ Kojim god je trupama gospodario Glaber, one nisu činile redovne rimske jedinice, već su regrutirane na njegovu putu na jug. Kasnije, Glaberov kamp nije osvojen Spartakovim silovitim jurišom u noćnom prepadu. Plutarh tu epizodu opisuje kao

18 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 94.

19 Isto, 100.

20 Isto, 94.

prikrivenu operaciju ograničenog broja ljudi koji su se potihom spustili niz stijene Vezuva i opkolili logor prije nego što su branitelji postali svjesni situacije (*Krasov život*, 9.1-3).

Krasove su pretpostavke također manjkave i u velikoj mjeri pogrešne. On je zbilja bio čovjek velikih ambicija, no njegova želja za moći nije bila takva da je od njega učinila diktatora u nastajanju s bešćutnim, protofašističkim metodama kao što film sugerira. Nemamo razloga pomisliti da je Kras htio djelovati izvan republikanskih okvira niti da bi ugrozio *status quo* zbog svoje afirmacije.²¹ Usto, titule „Prvog generala republike“, „Oca i branitelja Rima“ i „Prvog konzula republike“, koje nosi, potpuno su izmišljene te on u početnoj fazi događaja ni ne posjeduje legije koje bi na Glaberovu sugestiju doveo u grad.²² Njegov politički rival Grakho uopće nije postojao - uz to ime vežemo dvije povijesne osobe, no one pripadaju kasnom 2. stoljeću prije Krista. Nitko s kognomenom *Gracchus* za vrijeme Spartakove kampanje ne nalazi se u Senatu.²³ Prijeđemo li u privatnu sferu, Kras je prikazan kao izraziti hedonist upitnog morala. On je svakako u Rimu uživao ugled vrlo bogatog čovjeka, no bitno je naglasiti da je usprkos svojem statusu vodio skroman život te je preferirao investirati svoj novac (Plutarh, *Krasov život*, 1.1., 2.4-6., 3.1). Dakle, upravo suprotno od filmskih postavki čovjeka velikih poroka koji ekscesivno troši na nepotreban luksuz. Ako ne zalutamo dublje u istraživanje njegove prošlosti i sumnjivog načina na koji se inicijalno obogatio, o Krasu možemo misliti kao o decentnom i časnom čovjeku. Tome u prilog ide i njegova obiteljska situacija: oženio je Tertulu, udovicu brata bez djece i s njom dobio dva sina. Ne postoje nikakve indicije o Krasovoj nevjeri, iako su kružile glasine o nevjeri njegove supruge.²⁴

Gledajući generalno, film dobro prikazuje etničku i kulturnu raznolikost Spartakove sljedbe, no ipak pretjeruje u stvaranju slike proto-socijalističke utopije u kojoj opijenost slobodom prikriva negativne faktore koji su nesumnjivo bili prisutni u stvarnosti poput gladi, straha i neimaštine. Umjesto toga za vrijeme ustanka prevladavaju motivi bratstva, sreće i ljubavi. Naposljetku, još je jedna stvar vrijedna ukazivanja: tijek pobune je olakšan izuzimanjem mnogih događaja te se cijela kampanja doima kraćom no što je zbilja bila. Spartakov je podvig

21 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 100.

22 Isto, 101.

23 Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic 99 B.C.-31 B.C.*, 476.

24 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 291-292.

trajao dvije godine, a *Spartacus* je postavljen tako da vrijeme koje je proteklo od prvotnog proboja iz Capue do Spartakove smrti ne možemo pojmiti kao razdoblje koje je trajalo preko godinu dana.²⁵ Nedo staje dobar dio pobunjeničke kampanje i nekoliko velikih bitki od njih najmanje trinaest, četiri pljačke većih gradova i mnogi događaji izvan bojnog polja koji su utjecali na slom ustanika. Dedukcijom originalne kronologije teško je doći do svijesti o tome koliki je problem i sramotu Spartak uzrokovao rimskoj državi.

Zaključak – značaj i posljedice

Dovršeni uradak jako je dobra analogija američke kulturne rigidnosti i čudoredne ideologije 50-ih projiciranih na postavkama antičkog mita. Saslušanja svjedoka u procesima montiranim navodnim komunističkim simpatizerima sigurno su utjecala na jednu od klimaktičnih scena u kojoj robovi ne žele odati svog vođu i redom uzvikuju: „Ja sam Spartak!“. Sam autor izvornog djela, Howard Fast, zatvoren je zato što je odbio svjedočiti u takvim sudskim postupcima te je roman napisao iza rešetaka. Stanley Kubrick nije imao većih problema s Komitetom za neameričke aktivnosti za vrijeme snimanja, no sam mu je proces izrade filma jako teško pao zbog mnogih tehničkih problema i ozbiljnog manjka kreativne slobode zbog kojeg mu se konačni proizvod neće sviđati, unatoč njegovu uspjehu u kritičkom diskursu i velikoj društvenoj vrijednosti u kontekstu svog vremena.

Takvu valorizaciju možemo očitovati u karijeri Daltona Trumba koji je, nakon čitavog desetljeća zabrane djelovanja, javno obznanjen kao scenarist, čime je produkcija filma bacila rukavicu u lice kulturnom režimu Sjedinjenih Američkih Država. Iako je stisak makartizma popuštao krajem 50-ih godina, reakcije javnosti na film i pompu koja ga je pratila bile su duboko podijeljene. Kritika i mediji uvelike su ga hvalili, no kinoprojekcije su obilježili žestoki prosvjedi raznih antikomunističkih udruga čija je relevantnost bila na izdisaju u periodu rapidnih društvenih promjena. Zloglasna crna lista postala je beznačajna jer su umjetnici s aktivnom zabranom djelovanja počeli potpisivati djela vlastitim imenom i prezimenom bez straha od reperkusije. Trumbo je nakon priznanja svoje uloge u pisanju *Spartaka* priznao i scenarij za film *Exodus* koji je svjetlo dana vidio na samom koncu iste godine te mnoge

25 Ward, *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*, 104.

druge scenarije koje je prethodno napisao pod pseudonimom. *Spartak* se tako može pojmiti kao svojevrsna kulturno-umjetnička prekretnica, kotačić unutar velikog mehanizma procesa koji su doveli do opsežnih socijalnih promjena 60-ih godina i preispitivanja općih ideoloških smjernica Sjedinjenih Američkih Država.

Bibliografija

Objavljeni izvori

- Patrikul, Gaj Velej. *Rimska povijest*. Zagreb: Latina et Graeca, 2006. (priredio Josip Miklić)
- Flor, Lucije Anije. *Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*. Zagreb: Latina et Graeca, 2005. (priredio Josip Miklić)
- Aurelije Augustin. *O državi Božjoj*. Zagreb: Kršćanska Sadašnjost, 1982. (priredio Tomislav Ladan)

Literatura

- Ahl, Frederick. „Exodus and Dalton Trumbo: Managing Ideologies of War”. U *Spartacus, Film and History*, ur. Martin M. Winkler, Oxford: Blackwell, 2007.
- Broughton, Robert S. *The Magistrates of the Roman Republic 99 B.C.-31 B.C.* New York: American Philological Association, 1952.
- Cooper, Duncan. „Who Killed the Legend of Spartacus?”. U *Spartacus, Film and History*, ur. Martin M. Winkler, Oxford: Blackwell, 2007.
- Gruen, Erich S. *The Last Generation of the Roman Republic*. Oakland: University of California Press, 1995.
- LoBrutto, Vincent. *Stanley Kubrick: A Biography*. New York: Da Capo, 1999.
- Shaw, Brent D. *Spartacus and the Slave Wars: A brief History with Documents*. Boston - New York: Bedford/St. Martins, 2001.
- Trumbo, Dalton. *Report on Spartacus* – izvještaj sa snimanja, 1959. Neobjavljeno - preuzeto s: <https://www.scribd.com/document/211494339/Spartacus-Dalton-Trumbo-s-Notes> (12. 4. 2018.)
- Ward, Allen M. *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*. Columbia: University of Missouri Press, 1977.
- Ward, Allen M. „History and Histrionics”. U *Spartacus, Film and History*, ur. Martin M. Winkler, Oxford: Blackwell, 2007.
- Winkler, Martin M. „Gladiator and the Traditions of Historical Cinema”. U *Gladiator: Film and History*, ur. Martin M. Winkler, Oxford: Blackwell, 2004.

SUMMARY

The subject of Roman civilization and culture on film is a complex one and subjectable to social, political and artistic trends. The film Spartacus isn't an exception. Its production was a troubled one and the finished product is an interesting tale of a desire for freedom which is mostly grounded in actual history, but has a modern and fitting message. The goal of this paper is to explore the film and its link to the myth of Spartacus. Dissecting one of the Hollywood's classic historical films shows us a flawed, but specific way in which art deals with ancient history and, looking retrospectively; we can learn a great bit about common misconceptions created by these works of art in the process.

Keywords: Rome, Spartacus, Kubrick, Film

„HRVAT“ I „HRVATI“ – OD TOPONIMA DO ETNONIMA

Mate Božić
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
matepov107@yahoo.com
Znanstveni rad
Primljeno: 16. 5. 2018.
Prihvaćeno: 19. 10. 2018.

Tema ovog rada tumačenje je značenja, odnosno razvoja, europskih toponima, regionima i etnonima u kojima je moguće prepoznati zajedničku „hrvatsku“ osnovu. U radu se kronološki navode spomeni „hrvatskog imena“ tematizirani u dosadašnjoj historiografiji, uzimajući osobito u obzir razmatranja i zaključke Vjekoslava Klaića o toj problematici. Potom se analizira pojava istovjetnog „hrvatskog“ toponima, regionima/teritorionima i etnonima na jednom dijelu područja nekadašnje rimske provincije Dalmacije (dijelova današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine) tijekom ranog srednjovjekovlja. Naposlijetku se problematizira pitanje egzistencije „Bijelih Hrvata“ i „Bijele Hrvatske“ u europskom kontekstu, kako je predstavljeno u djelu „De administrando imperio“ sredinom X. stoljeća, odnosno pitanje pretpostavljenog „dolaska Hrvata“ – tj. seobe skupine nositelja hrvatskog etnonima iz sjevernijih europskih krajeva u Dalmaciju.

Ključne riječi: Hrvat, Hrvati, hrvatski toponim, hrvatski regionim, hrvatski teritorionim, hrvatski etnonim, Regnum Croatorum, Bijeli Hrvati, Bijela Hrvatska, dolazak Hrvata, podrijetlo Hrvata

Prvi spomeni „hrvatskog imena“ u europskom kontekstu

Prvi spomen hrvatskog imena u domaćim pisanim izvorima, kao i prvi pouzdani spomen hrvatskog imena uopće,¹ zabilježen je na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije tijekom druge polovice

1 Treba istaknuti kako se, s obzirom na dosadašnje (brojne i raznorodne) pokušaje tumačenja hrvatskog imena, a s tim usko povezano i problematike „podrijetla Hrvata“, neka od njih temelje na vrlo upitnim *kroatonimima*, a neki od takvih primjera su: dva imena („Χορόαθος“ i „Χορούαθος“) zabilježena na natpisima iz II. – III. st. po. Kr. pronađenima na ušću rijeke Don (antička grčka kolonija Tanais); ime istočnoiranskoga plemena „Harahvati“ i njihove zemlje „Harahvaiti“; ime istočnoeuropskih nomadskih „Sarmata“ uz paralelu s imenom „Hrvata“; starogermanski naziv za Karpate „Harvaða fjöll“ – što neki tumače kao „planine Hrvatâ“; raznih naziva za Gote kao što su „Hredgutans“, „Hredcyning“, „Hred“ i „Hraedas“; ime bugarskoga kana iz VII. stoljeća – Kuvrata (grč. Κούβρατος, Κοβρᾶτος) itd. Više o različitim historiografskim pristupima u okviru istraživanja ove problematike u: Neven Budak, ur., *Etnogeneza Hrvata = Ethnogeny of the Croats* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995), passim.

IX. stoljeća. Naime, u Darovnici kneza Trpimira (o. 845 – o. 864), kojom je 4. ožujka 852. godine (zauzvrat za zajam) splitskom biskupu Petru darovao crkvu svetog Jurja na Putalju i potvrdio mu posjede, zabilježena je Trpimirova titulacija „dux Croatorum“.² Treba istaknuti kako je isprava sačuvana u prijepisu iz XVI. stoljeća,³ pa se postavlja i pitanje autentičnosti pojedinih dijelova povelje, uključujući i uporabu titule „dux Croatorum“. Međutim, već u vladarskom naslovu jednog od Trpimirovih nasljednika – Branimira (879. – 892.), vidljivom na ulomcima oltarne pregrade, točnije na zabatu pronađenom na lokalitetu Crkvina (u Šopotu kod Benkovca) knez se također titulira i kao: „DVX CRVATORV(m)“.⁴

S obzirom na prijevod Trpimirove i Branimirove titularne sintagme „dux Croatorum/Cruatorum“ na suvremeni hrvatski jezik, treba imati na umu kako se na Bašćanskoj ploči (nastaloj oko 1100.) kralj Hrvatske i Dalmacije Dmitar Zvonimir (1075. – 1089.) titulira kao „kralj hrvatski“ („Zъvъnimirъ kralъ hrъvatski“).⁵ Osim toga, Zvonimir se također, poput kneza Trpimira i kneza Branimira, u svojim latinskim poveljama nazivao i „Chroatorum (...) rex“ - „Ego Suinimir nutu dei Chroatorum et Dalmatorum“,⁶ stoga bi, sukladno već utvrđenom Zvonimirovu paralelnom latinsko-hrvatskom titularnom predlošku („Chroatorum rex“ = „kralj hrvatski“) i sam Trpimirov, odnosno Branimirov, naslov bilo ispravnije prevoditi kao „vojvoda/knez hrvatski“, a ne kao „vojvoda/knez Hrvata“ kao što se to redovito čini.

Nakon prve zabilježene pojave na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije, sljedeći spomen hrvatskog imena (kako se navodi u historiografiji) odnosi se na srednjoeuropski prostor. Tako arapski geograf Al-Ġarmi sredinom IX. stoljeća spominje Slavene na širem karpatskom području. Iako se izvorno djelo nije sačuvalo, Al-Ġarmijeve podatke koristio je, prema L. Margetiću, Al-Ġaihani (krajem IX. stoljeća), a potom i Ibn Rosteh (krajem IX. ili početkom X. stoljeća).⁷ Ibn Rosteh u svom djelu tako navodi: „Između zemlje Pečenega i zemlje Slavena daljina je 10 dana.“, a „Njihov vladar se kruni (...) Njegovo je sjedište u sredini zemlje Slavena. Već je rečeno da se ugledni čovjek

2 Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, 132.

3 Brković, „Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave“, 94.

4 Josipović, „Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca“, 136.

5 Moguš, „Kako pročitati Bašćansku ploču“, 41.

6 *Monumenta antiquissima*.

http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-10.htm (30. 10. 2018.)

7 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 52.

među njima, koji nosi titulu „vladar vladara“, zove kod njih „Swjtm.l.k.“. Njegovo je dostojanstvo više od „sūbanġa“, a taj „sūbanġ“ je njegov zamjenik (...) Mjesto u kojem živi zove se „Ġrwab“ (...).“⁸

Neki autori (npr. Hvolson; 1869.) koji su obrađivali ove izvore smatrali su kako se pod imenom slavenskog vladara s titulom „Swjtm.l.k.“ krije velikomoravski knez Svetopulk koji je vladao između 870. i 894. godine.⁹ Samu riječ „Ġrwab“ (tj. sjedište „Swjtm.l.k.“-a) Hvolson je povezivao s „chorwat“,¹⁰ odnosno *H.rwat (uz Hvolsona, tako zaključuju i Marquart, Hauptmann, Lewicki te Lovnianski). Margetić je smatrao kako je ime glavnoga grada države Slavena (a ime te prijestolnice je „chorwat“-*H.rwat) ujedno predstavljalo naziv cjelokupne države: „ukratko riječ je o Hrvatskoj, onoj koja se prema Porfirogenetu nazivala Bijela ili Velika Hrvatska.“¹¹ Zaključak navedenih autora kako riječ „Ġrwab“ („chorwat“-*H.rwat) u ovom izvoru upućuje na opstojnost termina „Hrvat“ na karpatskom području sredinom, tijekom druge polovice ili krajem IX. stoljeća je u svakom slučaju točan. Međutim, za razliku od Marquarta, koji je držao kako se naziv glavnog grada „zemlje Slavena“ („Ġrwab“=„chorwat“-*H.rwat) odnosi na sjeverniji Krakov,¹² ili Margetića (da je riječ o imenu cjelokupne države - Porfirogenetove Bijele ili Velike Hrvatske), ispravnije je zaključiti kako se pod tim imenom krije pojednostavnjeni naziv za dobro poznato Svatoplukovo sjedište u Moravskoj: Veligrad (Velehrad)¹³ – današnje Staré Město na jugoistoku Republike Češke.¹⁴ Riječ je o toponimu koji sadrži stcsl. pridjev „velii“ (sa značenjem „velik“) i imenicu „gradb“ (sa značenjem „utvrđenog naselja“).¹⁵ Prema tome, termin „Ġrwab“ iz navedenog arapskoga izvora (koji upućuju na pojam „chorwat“-*H.rwat tj. „Hrvat“) za „velii gradb“ kneza Svatopluka ne samo da znači „Grad“,

8 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 52.

9 Prema Marquartu, to je ime („Swjtm.l.k.“) pripadalo svakom knezu nadvislanskih Bijelih Hrvata sa sjedištem u Krakovu, dok Kmietowicz smatra da je riječ o tituli, a ne o imenu, i to izvedenoj iz slavenskoga izraza svet u značenju „silni, moćni“. Hauptmann je (poput Hvolsona), također, držao da je u ovom izvoru riječ upravo o moravskom knezu Svetopulku pa je iznio tezu kako je ime tog slavenskog vladara prvi spomenuo tek Al-Ġaihani krajem IX. stoljeća. Margetić se ne slaže s Hauptmannovom mišljenjem i pristaje uz Marquarta: Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 52-53.

10 Takav zaključak je prihvatio i Marquart, a to je (prema Margetiću) ujedno i mišljenje većine novijih autora, uključujući i Hauptmanna: Isto, 53.

11 Isto, 53.

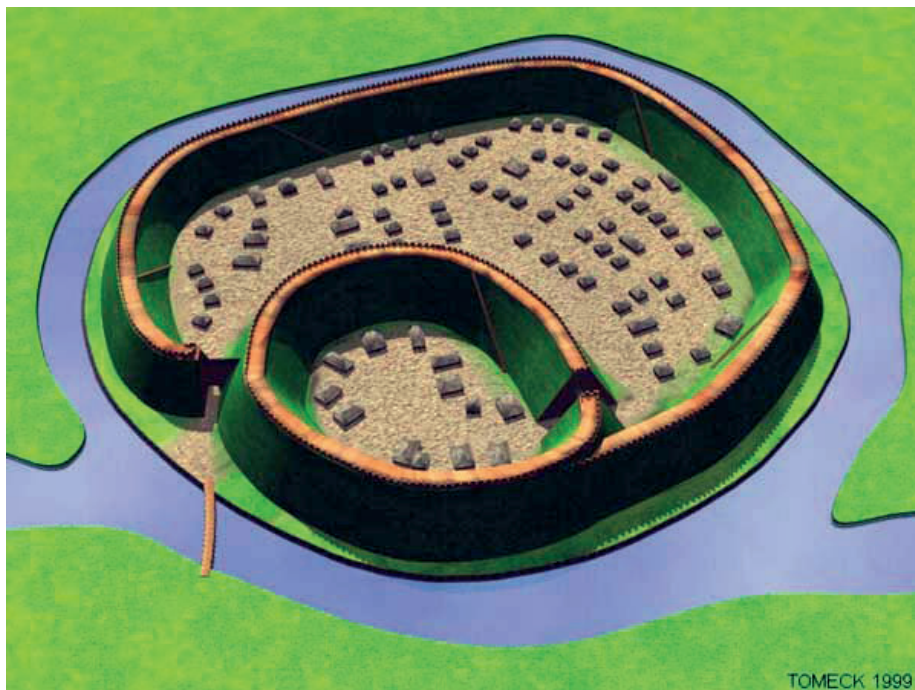
12 Isto, 52.

13 Ovsená, *Pátranie po tajných slovenských dejinách a slovenskom duchu*, 111-114.

14 Vavřínek, „The Question of the Legendary Welegrad (Veligrad)“, 782.

15 Isto, 778.

nego ujedno svjedoči kako je tijekom druge polovice IX. stoljeća na prostorima Češke odnosno Moravske (dakle na slavenskim područjima) izraz „hrvat“ bio istoznačan s pojmom „grad“ – odnosno „hrvat“ je predstavljao toponim kojim se imenovalo neko ograđeno mjesto, gradište ili gradina tj. tvrđa/grad, što se sadržajno odnosi na praslavensko *górdь.¹⁶

Slika 1. Rekonstrukcija slavenskog ranosrednjovjekovnog „gorda“ – utvrđenog naselja (gradišta ili gradine) u blizini mjesta Grzybowo južno od poljskog Gniezna¹⁷

Upravo u tom svjetlu treba promatrati brojne zabilježene srednjovjekovne mjesne nazive „hrvat“ (i slično) u nekadašnjoj Karantaniji, Štajerskoj, današnjoj Saskoj, Češkoj, Hrvatsko itd., tj. u svim europskim krajevima do kojih je doprla slavenska ekspanzija tijekom V., VI. i VII. stoljeća.¹⁸ Naime, u svim tim slučajevima nije riječ o srednjovjekovnim

16 Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, 242-243.

17 <http://arheologia.w.toruniu.pl/grzybowo/rekonstr/grod2.jpg> (30. 10. 2018.)

18 Znakovito je kako su toponimi koji upućuju na pojam „hrvat“ rasprostranjeni od istočne i jugoistočne do srednje Europe, odnosno sve do zapadne granice prodiranja slavenskih plemena tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja (današnja istočna Njemačka – istočne Alpe): u Bugarskoj, Grčkoj, Makedoniji, Albaniji, Hrvatskoj, Sloveniji, Austriji (istočnoj), Češkoj, Njemačkoj (istočnoj), Poljskoj, Slovačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj; dakle uključujujući i one europske krajeve u kojima nikada nije zabilježeno postojanje hrvatskih plemena.

„tragovima“ nacionalnog imena današnjih Hrvata, kao što se u historiografiji redovito smatra, nego o jednoj od toponimskih varijanti praslavenskog *górdъ sa značenjem: ograđeno mjesto, gradište ili gradina tj. tvrđa/grad. Neke od tih toponima iscrpno je opisao Vjekoslav Klaić, kako se može pročitati u djelu „Hrvati i Hrvatska – Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda“.¹⁹ Tako, prema Klaiću: „(...) u sjevernoj Štajerskoj, a uz gornju Muru stoji među Ljubnom (Leoben) i Judenburgom mjesto, koje se zove Kraubat“²⁰ – dakle praslavensko *górdъ u jednoj od svojih toponimskih varijanti – „hrvat“. Nadalje, Klaić piše: „To se ime spominje mnogo puta već u poveljama 11. – 13. stoljeća, a piše se redovito „Chrowat“.²¹ Osim toga, vezano uz taj mjesni naziv (tj. suvremeni toponim „kraubat“) u povijesnim izvorima spominju se i neka „vlastela: Wernherus, de Chrowat, Chunrat de Chrowat, Otto miles de Crowat, Otto de Chrowat et filius suus, zatim: „judicium generale de Chrowat“, i.t.d.“²²

Klaić nadalje piše: „U Koruškoj imade u okolišu Miljskoga jezera mjesto, koje tamošnji Nijemci zovu Kraut. To je ime skroz iskvareno od sredovječnoga „Chrowat“, koje se više puta spominje u listinama 11. i 12. stoljeća. U celovačkom je muzeju izvorna povelja, kojom predstojnica manastira sv. Jurja god. 1190. daje grofu Otonu od Ortenburga „einen Fischbezug von 2 Huben in Chrowat. Nesumnjivo je također, da i taj Chrowat potječe od imena Hrvat.“²³ Međutim, suprotno Klaićevu mišljenju, kao i u prethodno navedenom slučaju i za suvremeni koruški toponim „Kraut“ također se može zaključiti kako označava jedan specifični staroslavenski toponimski oblik izraza za suvremeni pojam „grad“ – dakle „hrvat“, a ne koruški ranosrednjovjekovni etnonim tj. hrvatsko (plemensko) ime, kako pogrešno zaključuje Klaić u svom djelu.

Osim u Karantaciji na ranosrednjovjekovne toponime „hrvat“ (i njegove izvedenice) nailazimo i na području današnje istočne Češke. Klaić njihovo opstojanje povezuje s onim češkim hrvatskim plemenom kojim su vladali Slavnikovci, odnosno smatra kako ti toponimi pred-

19 Navedena knjižica („Hrvati i Hrvatska: ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda“) objavljena je u izdanju Matice hrvatske 1930. godine, dok se u ovom članku koristi pretisak istog djela u izdanju iz 1991. godine. Zapravo je riječ o Klaićevu spisu pod naslovom „Ime Hrvat u historiji slavenskih naroda“, koji je bio objavljen još 1899. godine te namijenjen široj javnosti kao prvi dio Klaićevih razmatranja o toj temi.

20 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 14.

21 Isto, 14.

22 Isto

23 Isto, 15.

stavljaju mjesni preostatak hrvatskog plemenskog imena u Češkoj. To se može zaključiti prema sljedećim Klaićevim riječima: „Padom Slavnikovaca izgubi političku moć i drugo pleme hrvatsko. I ono se poput Jizerskih Hrvata stopi s glavnim plemenom češkim u jedno, pa tako u XI. stoljeću i imena hrvatskoga u istočnoj Češkoj. Održala su se do danas jedino neka mjesna imena; naročito su tri mjesta zvana „Charwatice“ (Charwatec), koja opominju na nekadašnja plemena Hrvata.²⁴ Međutim, toponim „Charwatice“ (Charwatec), kao i u štajerskim i koruškim primjerima, također može predstavljati izvedenicu od specifičnog staroslavenskog izraza „hrvat“ u značenju „grad“ – dakle ograđeno ili utvrđeno mjesto, gradište ili gradina, kao što na toponime „Hrvace“ nailazimo i na nekim područjima u današnjoj Hrvatskoj – npr. u okolici Sinja,²⁵ a na istoznačni povijesni toponim „Horvati“ kod Starih Mikanovaca u okolici Đakova.²⁶

Postojanje jednog češkog toponima vrlo sličnog posljednjem navedenom bilježi i Klaić riječima: „Od brojnih imena mjesnih, koja potječu od plemena Hrvata, održalo se je jedno sve do danas. To je ime sela „Charwath“ (340 stanovnika) u okružju i kotaru grada Olomuca.“²⁷ Međutim, kao što ni toponim „Horvati“ (u okolici Đakova) ili „Hrvace“ (u okolici Sinja) ne potječu od plemenskog etnonima Hrvata, tako od hrvatskog plemenskog imena ne potječe ni ime sela „Charwath“ u okolici Olomouca. Kao i u prethodno navedenim slučajevima riječ je u osnovi o staroslavenskoj toponimskoj varijanti „hrvat“ u značenju „grad“ – ograđeno mjesto, gradište ili gradina tj. tvrđa/grad, koje je

24 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 68-69.

25 Toponim „Hrvace“ u okolici Sinja u jednoj povelji iz 1480. godine zabilježen je kao „Hroivaczca“. Više o tome u: Vjekoslav Klaić, „Prilog za povijest Poljica u 15. stoljeću“, *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* XVI (1914): 40-44.

26 Prema tom srednjovjekovnom toponimu, budući da su u tom kraju imali neke svoje posjede, nazvan je i plemićki rod „de Horvati“, inače ogranak mađarskog roda Banca. Horvati su, osim toga, posjedovali i druga imanja u Vukovskoj, Požeškoj i Bačkoj županiji, a najistaknutiji odvjetci toga roda bili su braća Pavao (zagrebački biskup), Ivaniš (mačanski ban) i Ladislav. Od 1384. godine Horvati su sudjelovali u ustanku plemića protiv kraljice Elizabete i Marije te njihova palatina Nikole Gorjanskog, odnosno predvodili su protudvorski pokret u srednjovjekovnom Slovinju. Tako su kod Gorjana ubili palatina Gorjanskog i zarobili kraljicu, ali su naposljetku ipak bili poraženi; Ladislav je poginuo u Mačvi (1387.), a Pavao i Ivaniš zarobljeni su nakon što je Žigmund opsjeo utvrdu Dobor u Bosni u koju su se Horvati bili sklonili. Ivaniš je potom bio pogubljen u Pečuhu, a Pavlu se otada gubi svaki trag. Više o tome u: Danijel Petković, „Hrvatsko ime u srednjovjekovnoj Slavoniji – prema nekoliko primjera u diplomatskim izvorima od 13. do 15. stoljeća“, *Starohrvatska prosvjeta* III 33 (2006): 243-281.

27 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 70.

ostalo sačuvano u toponimiji Koruške, Štajerske, Češke, Hrvatske itd., upravo u tom specifičnom obliku (odnosno njegovim izvedenicama) sve do suvremenog doba.

Na slične toponime u kojima se može prepoznati osnovni oblik „hrvat“ nailazimo i na područjima koje je nekada naseljavalo slavensko stanovništvo uz rijeku Labu u današnjoj istočnoj Njemačkoj, točnije Saskoj. Klaić u svom djelu bilježi i ta mjesna imena te, dosljedan svojem stajalištu, također smatra kako i ti toponimi potječu od plemenskog imena Hrvata, iako istodobno priznaje kako povijesni izvori ipak ne bilježe postojanje nekog hrvatskog plemena u tim dijelovima Europe: „Polapski Slaveni bili su rascjepkani na svu silu manjih i većih plemena; ali ni u jednom poznatom spomeniku ne nalazimo, da bi se ma koje pleme izrijekom zvalo Hrvati. No ipak nema sumnje, da je i kod polapskih Slavena bilo ime Hrvat poznato i da je bilo tamo plemena toga imena. To nam dokazuju naročito mjesna imena, od kojih su se neka do danas održala.“²⁸

Nadalje, Klaić opisuje spomenute sasko-njemačke hrvatske toponime na sljedeći način: „Zanimljivo je, da je ime Hrvat živjelo upravo na skrajnjoj sjevero-zapadnoj međi Slavena i Nijemaca, naime u porječju rijeke Saale u današnjoj pruskoj provinciji Saskoj oko grade Halle-a.“²⁹ Potom navodi podatke Pavela J. Šafaříka: „Der name Chrwaty war eigen polabischen Ortschaften eigen (...) Chruuati bei Dithmar im Jahre 981. jetzt Korbetha bei Halle; Chrubate in einer Urkunde Heinrichs III. von 1055., Grawat in einer Urkunde Heinrichs IV. von 1086; Chruaziss in einer Urkunde Heinrichs II. von 1012., Curewate in der halberstädter Chronik, jetzt das südliche Korbetha an der Saale bei Weissenfels (...).“³⁰ S obzirom na taj toponim, H. Grössler i Nehring navode sljedeće podatke: „Gross-Corbetha an der Saale (Curuvadi und Curuvati, 1012.-1023. Curewate, 1279. Chorwet, 1282. Corwethe, 1320. Curwete, Kurwete) ist eine deutsche Ansiedelung (...)“³¹ Međutim, u svim tim slučajevima nije riječ o plemenskom „imenu Hrvata“ koje je „živjelo“ na „skrajnjoj sjevero-zapadnoj međi Slavena i Nijemaca“ kako smatra Klaić (kao i Šafařík, Grössler i Nehring), nego opet o specifičnom staroslavenskom mjesnom nazivu „hrvat“ – jednom u nizu toponimskih varijanti koje se odnose na praslavensko *górdʰ, a koji je u tom izvor-

28 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 71-72.

29 Isto, 72.

30 Isto

31 Isto

nom obliku zabilježen u nekim povijesnim izvorima, da bi danas bio prepoznat u suvremenim mjesnim nazivima poput Korbetha/Gross-Corbetha i slično.

Uz ova do sada spomenuta „hrvatska“ mjesna imena, a čiji je broj u različitim europskim krajevima daleko veći od niza koji donosi Klaić u svom djelu,³² u nekim je slučajevima navedeni toponim – „hrvat“, ujedno bio osnova nastanka naziva za jedno šire područje ili točnije određenog regionima kao što je npr. „pagus Croudi“ / „pago Crouuati“ u Tirolu i Karantaniji. Klaić u svom djelu spominje i te primjere: „Čini se, da je sve u današnji Tirol dopiralo ime hrvatsko. Ima jedna povelja kralja Otona III. od 19. srpnja 993., izdana u Magdenburgu“³³ u kojoj se navode vladarska darovanja nekih posjeda „in pago Croudi“³⁴. S obzirom na ubiciranje te „župe Hrvati“, prema nekim autorima, kako ističe Klaić, ona bi se nalazila na Toblaškom polju u južnom Tirolu (današnja sjeverna Italija), dok drugi povjesničari ne dijele to mišljenje.³⁵

Uz ovaj regionim (područno ime) iz (vjerojatno) južnog Tirola, daleko je poznatiji primjer zabilježen u povijesnim izvorima koji se odnosi na ranosrednjovjekovnu Karantaniju. Tako, prema Klaiću: „Sigurno je međutim, da je u staroj Karantaniji u X. stoljeću opstojala župa slavenska, koja se u spomenicima naročito zove „pagus Crouuati“. Ta se župa spominje u samim vjerodostojnim kraljevskim poveljama“,³⁶ tako se navodi: „in pago Crouuati“ (povelja iz 954.); „in pago Crauuati“ (povelja iz 961.); „in pago Chruuat“ (povelja iz 979.).³⁷ Sudeći prema tim izvorima, Klaić zaključuje: „U Karantaniji (Karentani) opstojala je dakle god. 954. – 979. slavenska župa zvana pagus Chrouuat, u kojoj je vladao u ime njemačkoga kralja grof Hartwig“ te potom navodi mišljenje Moritza Felicetti von Liebenfelssa kako: „Po njegovu nepobitnu istraživanju prostirala se je ta župa upravo na Gosposvetskom polju i u njegovoj okolici, dakle na onom rimskom starinom posvećenom tlu, gdje su stolovali prvi slavenski knezovi Karantanije.“³⁸

32 Vidi sliku 8.

33 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 15.

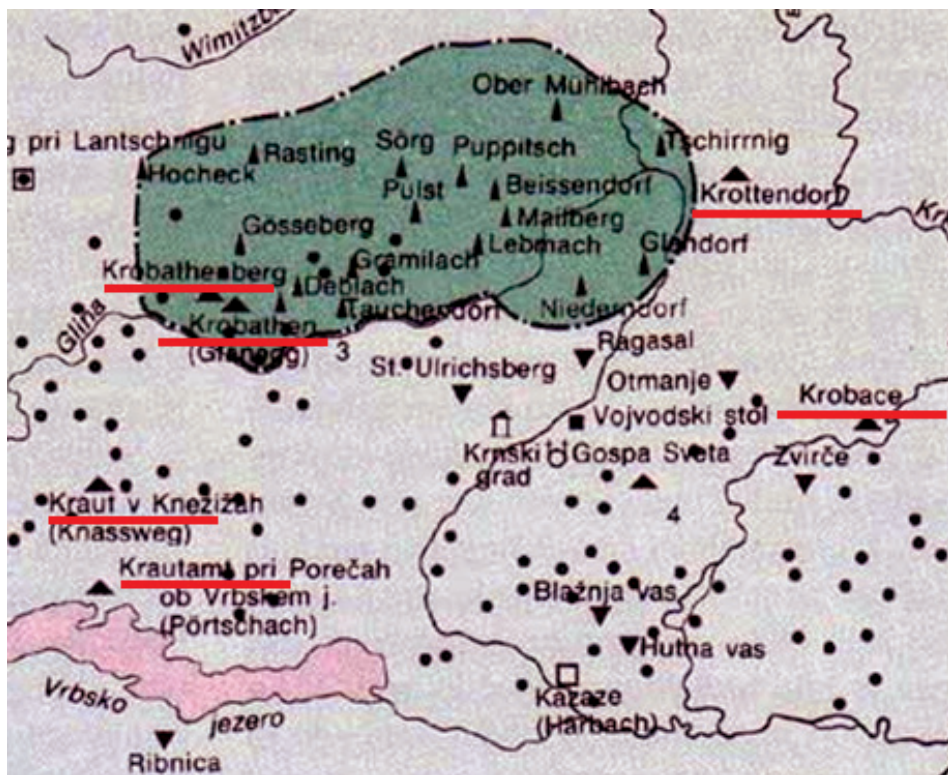
34 Isto

35 Isto, 16.

36 Isto, 16.

37 Isto

38 Isto, 16-17.

Slika 2. „Župa Hrvati“ u ranosrednjovjekovnoj Karantaniji i lokalni toponimi koji upućuju na mjesni naziv „hrvat“: Krottendorf, Kroathe berg, Krobathen, Krobace, Kraut, Krautama³⁹

Međutim, unatoč nedvojbenom postojanju slavenske župe zvane „pagus Chrouuat“ (i slično) u središtu ranosrednjovjekovne Karantanije, kao i na području (vjerojatno) današnjeg južnog Tirola, dakle jednog nedvojbenog hrvatskog regionima ili područnog imena, povijesni izvori ne bilježe postojanje nekog hrvatskog plemena u tim dijelovima Europe. Prema tome, može se zaključiti kako su na području Tirola i Karantanije povijesni procesi u određenom periodu vodili procesu prerastanja lokalnog toponima (tj. mjesnog imena „hrvat“) u jedan oblik regionima, kao što su to tirolska i karantanska „župa Hrvati“, postojanje kojih je ostalo zabilježeno u povijesnim izvorima kako donosi Klaić. Međutim, u okviru tih „hrvatskih župa“ nije naposljetku došlo i do formiranja hrvatskog plemena, kao što je to bio slučaj u nekim drugim europskim krajevima, primjerice današnjoj sjeverozapadnoj Ukrajini i Češkoj, uključujući i ranosrednjovjekovnu Dalmaciju.

39 http://www.savel-hobi.net/leksikon/zgodovina_sl/samovadrzava.htm#top (30. 10. 2018.) – uz intervencije autora članka

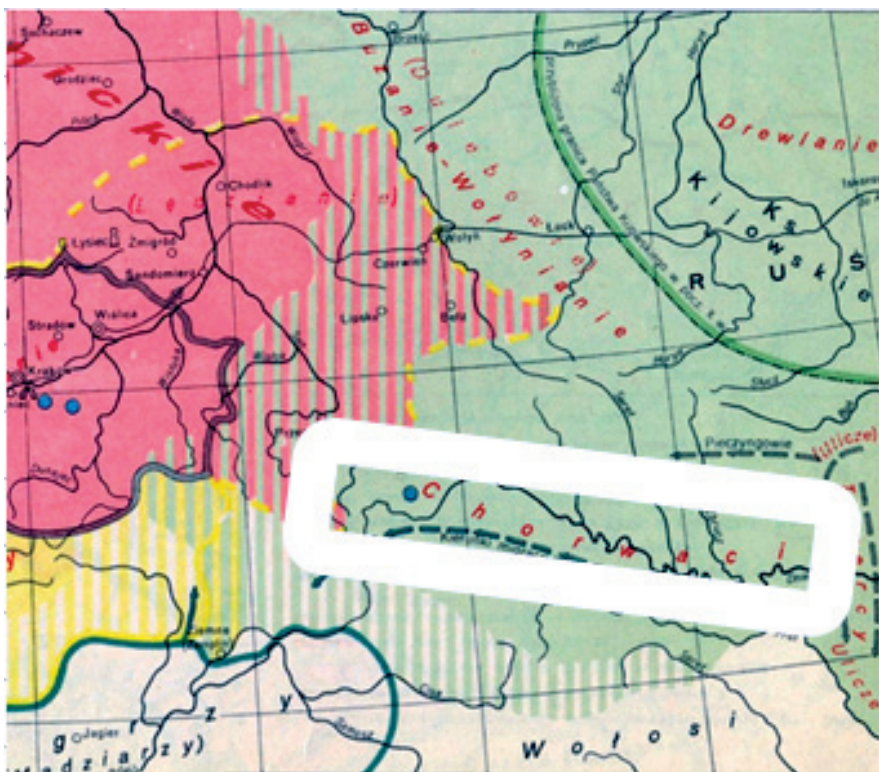
Tako je na nekim područjima izvorni mjesni naziv/toponim „hrvat“, a potom iz tog toponima izvedeni naziv za jedno šire područje ili regionim (slavenska „župa Hrvati“) postao osnova za nastanak množinskog plemenskog imena „Hrvate“ ili „Horvate“. Na taj je način staroslavenski izraz „hrvat“ (izveden od praslavenskog *górdъ sa značenjem: ograđeno mjesto, gradište ili gradina tj. tvrđa/grad) prešao razvojni put od mjesnog, preko područnog do imena plemena i time, također samo u nekim slučajevima, prerastao u početnu fazu oblikovanja jednog etnonima. Povijesni izvori bilježe formiranje tog hrvatskog plemenskog imena barem u četiri slučaja na tri zemljopisno udaljena područja: istočnoj Europi (današnjoj sjeverozapadnoj Ukrajini, točnije Galiciji), srednjoj Europi (današnjoj Češkoj) i južnoj Europi (dijelu područja nekadašnje rimske provincije Dalmacije, tj. dijelovima današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine).

Prvi pouzdani izvor⁴⁰ u kojem se navodi slavensko pleme „Horvate“ na području današnje Ukrajine, točnije Galicije je „Повѣсть времѣньныхъ лѣтъ“ (Pověstí Vreměňnyhŭ Lětŭ) s početka XII. stoljeća ljetopisca Nestora. U tom se djelu spominju i dalmatinski Hrvati – tj. „Bijeli Hrvati“ (dva puta), te ukrajinsko-galicijski Hrvati – „Horvate“ (tri puta).⁴¹ Tako Nestor, pišući o tom istočnoeuropskom hrvatskom plemenu navodi sljedeće: „I živjahu v mire i Poljane i Drevljane i Sever i Radimiči i Vjatiči i Horvate. Dulebi že živjahu po Bugu, kde nine Volinjane, a Ugliči i Tiverci sedjahu po Dnestru, prisedjahu k Dunajeви, (...)“⁴²

40 Moglo bi se reći kako se i u djelu „De administrando imperio“ iz sredine X. stoljeća, donose podatci o ovom istočnoeuropskom hrvatskom plemenu, međutim vijesti iz DAI-a općenito miješaju saznanja bizantskog dvora o češkim i ukrajinskim hrvatskim plemenima, pa se ne može sa sigurnošću utvrditi koji se podatci točno odnose na istočnu, a koji na zapadnu skupinu tih sjevernijih hrvatskih plemena (o tome više u trećem dijelu ovoga rada). Osim toga, na područje ukrajinskog hrvatskog plemena, prema nekim nesigurnim izvorima VIII. – IX. stoljeća, mogao bi se odnositi i regionim „Krowataland“. Više o tome u: Karel Kroch, „Predslavenska Crvena Hrvatska pod sarmatskim Horitima u Ukrajini (374-992)“, u *Staroiransko podrijetlo Hrvata*, ur. Zlatko Tomičić, Andrija-Željko Lovrić (Zagreb: Kulturni centar pri Veleposlanstvu I. R. Iran, 1999), 155-164.

41 Ljubičić, „Podrijetlo Hrvata“, 43.; A. Gluhak navodi kako Nestor koristi izraze: *Horvate Bělii, Hrovate Bělii, Horvate, Horvaty, Hravaty* itd. u raznim zapisima. Više o tome u: Alemko Gluhak, „Seobe i jezična starina, nekoliko bilježaka“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 15 (2009): 167-172.

42 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 58.

Slika 3. Područje ukrajinskog hrvatskog plemena u Galiciji uz gornji tok rijeke Dnjestar⁴³

Klaić u svom djelu opisuje povijesnu sudbinu tog hrvatskog plemena na sljedeći način: „Pleme Hrvata živjelo je dugo samo za se i neovisno. No otkako je varjaško-ruski knez Oleg (879. – 912.), nasljednik Rurikov, zavladao zemljom Poljana i stolicom njihovom, gradom Kijevom, pokoravaše on redom svojoj vlasti i razna plemena današnje Ruske, naročito pak Severane, Radimiče i Dulebe. Tako mu pođe za rukom negdje na početku X. stoljeća, da pokori i najzapadnije pleme Hrvata. Malo zatim okupi Oleg ogromnu vojsku, da udari na bizantsko carstvo. Opremvivši do 2000 brodova spusti se rijekom Dnjeprom u Crno more, pak dođe pod Carigrad, da ga zauzme (907.). Bizantski car Leo VI. prepade se velike sile Olegove i plati mu ogromnu ucjenu zlatom i svilenim tkaninama⁴⁴ (...) Iz pričanja dakle Nestorova razbi-

43 <http://www.piaستowie.kei.pl/piast/mapy/1.htm> (30. 10. 2018.) - uz intervencije autora članka

44 Klaić navodi i Nestorov zapis o Olegovu pohodu na Carigrad 907. godine: „V leto 6412., v leto 6413., v leto 6414., (904. – 907.) ide Ol,g na Greki. Igorja ostaviv v Kijeve; poja že množstvo Varjag i Sloven i Čjudi i Kriviča i Merju i Poljani i Sever i Drevljani i Radimiča i Horvati i Dulebi i Tiverca, iže skut tolkovniki: si vsi zvahut sja Velikaja Skut, i s simi vsemi pojde Ol,g na konih i v korabljih, i be čislom korabljih 2000, i pride k Cesarju Gradu.“ Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 60-61.

ramo jasno, da je god. 907. u Olegovoj vojsci bilo i Hrvata, a to su bez sumnje bili oni Hrvati, koji su stanovali u susjedstvu Duleba i drugih ruskih plemena. God. 907. dakle bili su Hrvati nesumnjivo podanici kijevskoga kneza Olega. Po svoj prilici da je tada već u njihovoj oblasti stajao grad Peremišlj (Przemysl) na Sani, kao što su u oblasti plemena Duleba bili gradovi Bužski grad, Velinj (Volinj) i Červenj. (...) Za kneza Igora (912. – 945.), a još više za njegove udovice Oljge i njezina sina Svjatoslava odmetala su se redom svladana plemena slovenska od kijevskih knezova. U to doba, čini se, da se je i pleme Hrvata odvrгло od Kijeva, pa bilo s voljom bilo silom priznalo vlast svojih zapadnih susjeda, Poljaka ili Ljeha (Ljaha), kojim je tada vladao knez Mečislav. Ali Hrvati ne ostadoše dugo pod Poljskom. Čim je ruskim knezom u Kijevu postao sv. Vladimir (980. – 1015.) prva mu bijaše zadaća, da otme Poljakom oblast Hrvata s gradom Peremišljem i zemlju Duleba s gradom Červenjem.⁴⁵ (...) Iza kratka rata dakle osvoji Vladimir i Permišlj i Črvenj te od obiju oblasti njihovih sastavi novu oblast, udjelnu naime kneževinu, kojoj postade stolicom grad Vladimir (Volodimir). Od toga grada prozvana bi kasnije i čitava zemlja Hrvata i Duleba kneževinom Vladimirovom ili Vladimirovom (Lodomerija), koje joj ime ostade kroz sva kasnija stoljeća sve do danas.“⁴⁶

Klaić, slijedeći srednjovjekovne izvore, posljednji spomen hrvatskog plemena u Galiciji nalazi na samom kraju X. stoljeća: „Još samo jednom spominje se u ruskim izvorima pleme Hrvata. Kad je god. 992. knezom poljačkim postao slavni Boleslav I. Hrabri, čini se, da se je namah digao, da ruskomu knezu u Kijevu otme Vladimirovu kneževinu. Tom je prigodom valja i pleme Hrvata ustalo, da se oslobodi vlasti kneza Vladimira. No taj pohita da ih pokori.“⁴⁷ (...) Nakon rata god. 993., za koji se doduše ne kaže, kako je ispao, ali se je sigurno svršio pobjedom Vladimirovom, ne spominje se više u ruskim spomenicima pleme Hrvata.“⁴⁸ Prema Klaiću istu vijest, o Vladimirovu pokoravanju ukrajinskih Hrvata krajem X. stoljeća, donosi i „poljski ljetopisac Dlugosz: Vastatis eo anno dux Russiae Carvatis infertur illi (duci) a Pieczyngis

45 Prema Klaiću, Nestor u svojem ljetopisu za godinu 981. navodi sljedeće: „ide Vladimêr k Ljahom (Poljakom) i zaja gradi ih, Peremišlj, Červenj i ini gradi, iže sut i do sego d'ne pod Rusiju“: Isto, 61.

46 Isto, 60-62.

47 Sljedeći Klaićev navod iz Nestorove kronike glasi: „V leto 6501. (=993.) ide Vladimer na Hrovati. Priš,dš,ju že jemu s vojni Hrovatskija, se Pečenezi pridoša po onoj strane od Suli, Vladimer že poidu protivu im, i srete je na Trubeži na brode, kde nine Perejaslavl“: Isto, 62.

48 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 62.

(Pečenegi) bellum, contra quos egressus ad fluvium Rubiessa (Trubež) eos offendit (...).⁴⁹

Uz ovo slavensko hrvatsko pleme na području današnje sjeverozapadne Ukrajine, povijesni izvori bilježe postojanje čak dva slavenska hrvatska plemena na prostorima današnje Češke. Pišući o tim češkim hrvatskim plemenima, Klaić ističe sljedeće: „Najznamenitiji spomenik, koji govori o Hrvatima u današnjoj Češkoj, jest povelja njemačkoga kralja Otona I. od g. 973., kojom bijaše ustanovio međe netom osnovane biskupije Praške.”⁵⁰ Naime, u toj se povelji granice biskupije opisuju tako da se navode sva slavenska plemena koja su joj pripadala, uključujući i: „(...) Psovane, Chrovati et altera Chrowati, Slasane, Trebowane, Boborane, Dedosane (...).”⁵¹

Iz ovih podataka Klaić zaključuje: „Po izloženom popisu međa biskupije Praške razbiramo dakle ne samo to, dokle je god. 973. dopirala politička vlast toga kneza (Boleslava II. Pobožnog, koji je vladao od 967. do 999. – op. a.), nego slutimo još i to, da je većina u povelji izbrojenih oblasti i plemena tek nedavno priznala vlast čeških knezova, pošto se još tako živo ističe osebjnost njihova. Što se napose tiče Hrvata, vidimo, da su tada opstojala dva plemena toga imena (Chrovati et altera Chrowati), zatim da su ta plemena prebivala negdje na zapadu grada Krakova i rijeke Odre, a na sjevero-zapadu visoke Tatre i rijeke Vaga, napokon na sjeveru (tada veoma stegnute) oblasti Morave. Uzmemo li još na um, da su Hrvatima na zapadu stanovali Pšovani (oko Melnika kod sutoka Vltave i Labe), to ostaje plemenima hrvatskim današnja sjeveroistočna Češka do grada Krkonoša, zatim jugoistočna Češka do Morave.”⁵²

Klaić uz svoje ubiciranje tih srednjoeuropskih hrvatskih plemena navodi i Jirečkov stav: „Hermenegild Jireček opredijelio je sjedišta jednoga i drugoga plemena po prilici ovako: Prvo pleme Hrvata prebivalo je u području rijeke Jizere pa sve do Labe, dakle u današnjem Boleslavskom okružju. Tim plemenom vladao je u prvoj polovici X. stoljeća kao udjelni knez Boleslav, mlađi brat sv. Većeslava. (...) Drugo pleme Hrvata prebivalo je na istoku i jugoistoku prvomu, i to s jedne i druge strane gornje Labe. Glavnom mjesto u njegovoj oblasti bijaše grad Ljubica kod utoka rijeke Ljubice (danas Cidline) u Labu, u kojem stolovaše slavna porodica Slavnikovaca (...).”⁵³

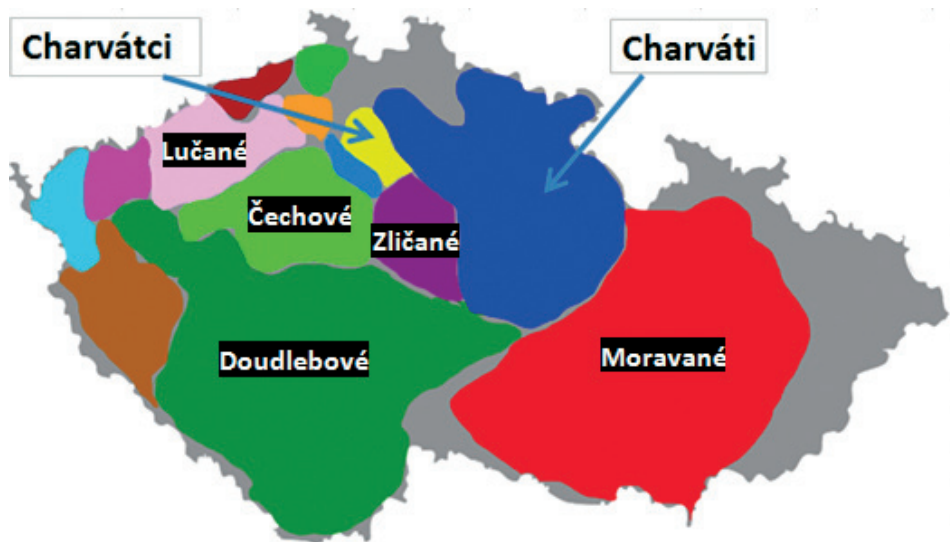
49 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 62.

50 Isto, 64.

51 Isto, 65.

52 Isto, 65-66.

53 Isto, 66.

Slika 4. Prikaz dvaju susjednih hrvatskih plemena u granicama današnje Republike Češke⁵⁴

Povijesnoj sudbini navedenih čeških hrvatskih plemena Klaić posvećuje sljedeći odlomak: „Udjelni knezovi i vlasteoske porodice jednoga i drugoga plemena hrvatskoga vodile su mnogo upornih borba s knezovima glavnoga plemena češkoga, dok ih ti nisu svladali i skršili snagu njihovu. Već za sv. Većeslava (926. do 935.) spominju se razmirice među njima i mlađim mu bratom Boleslavom, udjelnim knezom Jizerskih Hrvata. Te se razmirice svršiše tako, da se je Boleslav na posljetku urotio proti svomu bratu, pak stao o tom raditi, da ga ubije. Kad je Većeslav malo zatim došao u Boleslav u pohode svomu bratu, pa 28. rujna (935.) iz kneževskoga grada išao u crkvu na jutarnju misu, navali na nj brat Boleslav, te ga ovoga sluge Česta, Tyra i Gnevša pred crkvenim vratima umoriše.“⁵⁵

O tim kobnim događajima ispredala se i jedna legenda sačuvana u rukopisima XIII. – XIV., ali sastavljena već u prvoj polovici X. stoljeća. Zanimljivo je kako se u toj legendi kaže „kako je majka Većeslavova, po imenu Drahomira, začuvši za smrt njegovu, plačući pohitala, bacila se na grudi njegove, pa ga onda dala odnijeti u svećenički dom.“⁵⁶ Prema Klaiću legenda dalje teče: „Ubojavši že sja mati jeho (Drahomira)

54 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C4%8Cesk%C3%A9_kmeny.png (30. 10. 2018.) – uz intervencije autora članka

55 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 66-67.

56 Isto, 67.

smerti i beža v Horvati (Krovati)“.⁵⁷ Dakle, Drahomira je pobjegla iz grada Boleslava i sklonila se „v Horvati“, tj. u zemlju Hrvata, koja je bila izvan dosega podanicima njezina sina, kneza Boleslava. Budući da su Jizerski Hrvati već bili pod Boleslavljevom vlašću, Klaić zaključuje kako se Drahomira sklonila k onim Hrvatima koji su bili smješteni sjeverozapadno od Moravske.⁵⁸

Iako je udjelna kneževina čeških Jizerskih Hrvata već oko 935. godine bila ukinuta,⁵⁹ drugo češko hrvatsko pleme – na sjeverozapadnoj granici Moravske, kod kojih se prema legendi sklonila Većeslavova majka Drahomira, imalo je svoje vlastite vladare sve do kraja X. stoljeća, a riječ je o poznatom rodu Slavnikovaca.⁶⁰ Osim toga, kako Klaić smatra, na neke od spomenutih čeških hrvatskih plemena odnosi se i vijest poljskog ljetopisca Vincentija Kadlubeka kako je „slavni poljački knez i kralj Boleslav I. Hrabri (992. – 1025.) pokorio svojoj vlasti nekakve Hrvate (...)“.⁶¹ Iako dvoji jesu li ti spomenuti Hrvati („Cravatio“) bili smješteni istočno ili zapadno od tadašnje Poljske, Klaić se ipak priklanja mišljenju da su se nalazili „bliže današnjoj Češkoj nego Ruskoj“.⁶²

Uz ove povijesne izvore još dva ranosrednjovjekovna zapisa svjedoče o opstojnosti hrvatskih plemena na području današnje Češke. Prvi se odnosi na navod iz poznate „Anglosaske kronike“ sastavljene u Wessexu za vrijeme vladavine kralja Alfreda Velikog (871. – 899.). Tako u tom spisu piše: „Na sjeveroistok od Moravljana jesu Dalaminaci, i na istok od Dalaminaca jesu Hrvati („Horigti“), i na sjever od Dalaminaca jesu Srbi, i na zapad od njih Siusli. Na sjever od Hrvata („Horoti“) je zemlja žena, i na sjever od zemlje žena jesu Sarmati sve do Ripejskoga gorja.“⁶³

Arapski pisac Masudi 943./944. godine piše o karpatskim Slavenima za čije kraljeve kaže da su se neki pokrstili, a ostali ostali pogani. Osim toga, prema Masudiju, u davna vremena nad slavenskim narodom Volinjana vladao je kralj Maġah. Nadalje, Masudi između ostalih

57 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 67.

58 Isto

59 Naime: „Kad je iza smrti Većeslavove sio na kneževski stolac u Pragu ubojica njegov, Boleslav I. Grozni (935. do 967.), nestade udjelne kneževine u oblaski Jizerskih Hrvata.“: Isto, 68.

60 Isto

61 „Hunnos seu Hungaros, Cravatio et Mardos, gentem validam, suo mancipavit imperio“: Isto, 62.

62 Isto

63 Katičić, „Dalmatia u zemljopisu Alfreda Velikoga“, 81.

slavenskih plemena nabraja i Moravljane, zatim Hrvate („Chorwātin“), potom Čehe, Gačane i Braničevce te dodaje kako su imena kraljeva kod pojedinog slavenskog naroda „u isto vrijeme ujedno i čvrsti nazivi tih kraljeva“.⁶⁴ S obzirom na redoslijed nabiranja slavenskih plemena, Masudi hrvatsko pleme („Chorwātin“) smješta između Moravljana i Čeha što otprilike odgovara zemljopisnom položaju dvaju spomenutih hrvatskih plemena na području današnje Češke.⁶⁵

Naposlijetku, tragajući za spomenom hrvatskih plemena u Češkoj Klaić navodi i poznatu legendu o Ivanu „hrvatskom“. Prema toj legendi češki knez Borivoj (djed sv. Većeslava) je, loveći uz rijeku, strijelom ubio košutu. Nedugo nakon toga događaja, nakon što su se njegovi ljudi napojili mlijekom koje je isteklo iz ubijene košute, Borivoj je ugledao mušku osobu koja mu se predstavila kao Ivan „hrvatski“ - sin kralja hrvatsko-ga.⁶⁶ Međutim, prema novijim istraživanjima, Ivan ne bi bio „hrvatski“ kraljević, nego „korvajski“ monah, sin obodritskog kneza Gostomysla,⁶⁷ te je, prema tome, njegovo povezivanje s češkim Hrvatima posve neutemeljeno i pogrešno.

64 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 64.

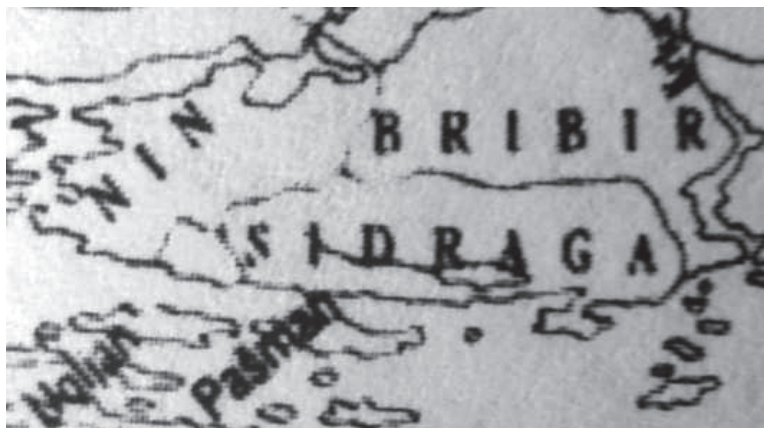
65 Još jedan izvor iz X. stoljeća spominje Hrvate, iako nije sigurno odnosi li se taj navod na južnoeuropsko ili srednjoeuropsko hrvatsko pleme. Riječ je o kronici „Sefer Josippon“ koja je nastala oko 980. u južnoj Italiji. Naime, u tom se spisu spominju narodi: „Mwr'h“, „Krwťj“, „Swrbjn“, „Lwcnjn“, „Lwwmn“ (ili „Ljwnn“), „Kr'kr“ i „Bzjmjn“ za koje se u cjelini kaže kako je riječ o Slavenima („jsqlbj“). Međutim, M. Eggers smatra da su ovdje spomenuti Hrvati („Krwťj“) smješteni na istočnojadranskoj obali (a ne u današnjoj Češkoj) budući da su južnotalijanskom autoru svakako bili zanimljiviji mediteranski narodi od naroda u kontinentalnoj unutrašnjosti Europe. Neki drugi autori zaključuju da je u ovom slučaju ipak riječ o manjim slavenskim plemenima na području današnje Češke. Više o tome u: Martin Eggers, *Das Grossmährische Reich: Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1995), 129-130.

66 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 70-71.

67 U slučaju navoda o „hrvatskom kraljeviću Ivanu“ najvjerojatnije se radi o pisarskoj pogrešci pri prepisivanju teksta legende, kako to navodi Josef Vašica. Naime, prema istraživanju J. Vašice, Ivan je bio stvarna osoba, čiji je otac najvjerojatnije bio slavenski obodritski knez Gostomysl – što je ispravnije od učestalog imena Gestimula. S obzirom na epitet „hrvatski“, koji se nalazi napisan tri puta i to u obliku „korvacki“, najvjerojatnije je riječ o grešci kasnijeg prepisivača. Prema tumačenju J. Vašice pridjev „korvacki“ (tj. hrvatski) bi u tom slučaju dolazio od izvornog „korvajski“, što bi opet bilo izvedeno od naziva Korvajskog samostana, budući da je „kraljević Ivan“ bio „korvajski monah“. Do te greške u prepisivanju (i posljedično pogrešnih historiografskih tumačenja) došlo je vjerojatno pogreškom pisara koji je znao za postojanje hrvatskih plemena u ranosrednjovjekovnoj Češkoj te je smatrao da je posvojni pridjev „korvajski“ zapravo stariji oblik za „korvacki“ (tj. hrvatski): Ljubičić, „Podrijetlo Hrvata“, 43.

Rekonstrukcija razvojnog puta „hrvatskog imena“ na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije: od toponima do etnonima

Naposlijetku, razvojni put hrvatskog imena od toponima, preko regionima (područnog naziva) i teritorionima (naziva države) do plemenskog imena odnosno začetka jednog etnonima moguće je rekonstruirati i na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije, tj. u današnjim južnijim područjima Hrvatske i susjednim dijelovima Bosne i Hercegovine. Pritom treba imati na umu da se pojam „Hrvat“, kako ističe slovenski povjesničar Bogo Grafenauer pojavljuje: „u domaćim spomenicima do XV veka samo u množini (dakle kao „Hrvati“ – „Hrvate“; op. a.) i u značenju ili „Hrvatska, hrvatska zemlja“, ili „stanovništvo Hrvatske“ (u nekim izvorima izraz „v Hrvatih“ znači po svoj prilici i posebno ime za šire zaleđe Zadra)”.⁶⁸ Naime, poznato je kako se kraj u zaleđu Zadra (današnji Ravni kotari) sve do 1527. godine nazivao „Hrvati“;⁶⁹ što predstavlja dalmatinski regionim za koji se također može ustvrditi kako je potekao od toponima „hrvat“, a usporediv je s već navedenim primjerima u Tirolu i Karantaciji („pagus Croudi“; „pago Crouuati“).

Slika 5. Tri starohrvatske županije: Bribirska, Ninska i Sidraška na ravnokotarskom području koje se prema srednjovjekovnim izvorima nazivalo specifičnim regionimom - „Hrvati“⁷⁰

Kao što su se navedeni tirolski i karantanski regionimi („župa Hrvati“) razvili iz određenog toponima (mjesnog naziva) – „hrvat“, kakvi su

68 Mužić, „Bijeli Hrvati“, 286.

69 Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, 132.

70 Goldstein et al., *Hrvatske županije kroz stoljeća*, 19.

zabilježeni primjerice u Štajerskoj, Karantaniji, Češkoj, Njemačkoj (uz rijeku Labu) i drugdje, takav je slučaj bio i s dalmatinskim područnim nazivom „Hrvati“. Može se pretpostaviti kako se taj slavenski toponim koji je u ovom slučaju imao funkciju „nukleusa“ hrvatskog imena u Dalmaciji formirao najranije u periodu druge polovice VI. odnosno prve polovice VII. stoljeća⁷¹ te da je u svojoj osnovi, poput već navedenog primjera moravskog Veligrada, nosio staroslavenski oblik „hrvat“ – tj. jednu od toponimskih varijanti praslavenskog *górdь. Isto tako, može se zaključiti kako se u kasnijim razdobljima jezičnog razvoja, prema primjeru češkog naziva „Velehrad“, izvorni oblik „hrvat“ tog toponima također preoblikovao u današnju, suvremenu hrvatsku jezičnu formu - „grad“ (= češ. „hrad“). Naposljetku, s obzirom na toponimiju šireg područja današnjih Ravnih kotara, nameće se zaključak da je jedini toponim koji bi po svojoj povijesnoj važnosti bio dovoljno istaknut da svoje mjesno ime „prenese“ na svoju širu okolicu, kako bi se tako konačno formirao dalmatinski hrvatski regionim, današnji Biograd.⁷²

Prema tome, kao što je Svatopulkovo sjedište – moravski Veligrad – u drugoj polovici IX. stoljeća u arapskim izvorima prepoznato u obliku toponima *H.rwat,⁷³ mogući staroslavenski oblik naziva za današnji Biograd bio bi „bijeli-hrvat“: „hrvat“ u značenju tvrđa/grad uz epitet „bijeli“. Taj pretpostavljeni oblik ujedno je mogući korijen nastanka drugih dobro poznatih srednjovjekovnih termina poput „Bijeli Hrvati“ i „Bijela Hrvatska“ koji su sredinom X. stoljeća po prvi put zabilježeni u

71 Slavenski prodori u Dalmaciju započeli su već sredinom VI. stoljeća. Tako su u jednom prodoru 548. godine doprli do Drača, a potom su početkom pedesetih dosegli i Dalmaciju. Avaro-slavenske provale u sljedećim su desetljećima prerasle u naseljavanje i zauzimanje teritorija. Naposljetku, zabilježeno je kako su Langobardi 642. godine kod Siponta pobijedili Slavene, koji su na jug Italije prodrli vjerojatno s obala današnje srednje Dalmacije, iz čega se može zaključiti kako je dalmatinsko kontinentalno zaleđe, uključujući i dijelove obale, već tada bilo čvrsto u slavenskim rukama. Više o tome u: Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest* (2008), 52-67.

72 Prvi spomen Biograda zabilježen je sredinom X. stoljeća (τὸ Βελέγραδον). Od 1000. godine Biograd je kratkotrajno priznavao mletačku vlast, da bi oko 1018. bio prijestolnica Hrvatskog Kraljevstva te od sredine 1050-ih sjedište biskupije. Istodobno se u Biogradu osnivaju muški benediktinski samostan sv. Ivana Evanđelista i ženski sv. Tome, koje je posjedima bogato obdario kralj Petar Krešimir IV. U Biogradu se 1102. godine i Koloman Arpadović okrunio za hrvatsko-dalmatinskog kralja. Između 1115. i 1124. nad Biogradom se izmjenjivala vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva i Mletačke Republike, da bi ga mletačka vojska 1125. godine osvojila i razorila. Sjedište biskupija se tada izmjestilo u Skradin, a Biograd je izgubio status grada. Nakon što su križari zauzeli Zadar 1202. godine, Biograd su obnovile zadarske izbjeglice, koji su u njemu uspostavili komunalnu vlast u progonstvu. Stoga se Biograd od početka XIII. stoljeća ponekad naziva i „Zara vecchia“.

73 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 53.

djelu „De administrando imperio“.⁷⁴ Prema zaključku A. Gluhaka, iz tog izvornog područja koje je nosilo naziv „Hrvati“ (neposrednog zaleđa Zadra odnosno Biograda – današnjih Ravnih kotara) hrvatsko ime se paralelno sa širenjem i učvršćivanjem vlasti lokalnog vladara (točnije „kneza/kralja hrvatskoga“), od prve polovice IX. do kraja XI. stoljeća, širilo i na druge krajeve i ljude, da bi svoje današnje značenje i opseg dobilo tek u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda u XIX. stoljeću.⁷⁵

Slika 6. Toponim Biograd u odnosu na neposredno zaleđe – područje kojega predstavlja početnu točku širenja izvornog dalmatinskog regionima/teritorionima/etnonima „Bijeli Hrvati“⁷⁶

Da je izraz „Hrvati“ zabilježen prvenstveno za zaleđe Biograda i Zadra, a potom i drugih srednjodalmatinskih gradova izvorno predstavljao regionim/teritorionim tj. naziv za određeno područje/naziv države, a tek potom iz regionima/teritorionima izvedeno množinsko plemensko ime, te da se to izvorno teritorijalno značenje zadržalo duboko u srednjem vijeku, pa čak i tijekom novoga vijeka svjedoči nekoliko primjera zabilježenih u raznim izvorima. A. Gluhak tako navodi

74 Mužić, „Bijeli Hrvati“, 266-268.

75 Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, 132.

76 Lučić et al., *Hrvatski povijesni zemljovid*, 10. – uz intervencije autora članka

sljedeće primjere: godine 1428. zabilježen je naslov „ban Dalmacije i Hrvat“ za titulu bana Hrvatske i Dalmacije; potom 1470. izraz „mnogim crikvam po Hrvatih i Dalmaciji“; zatim navod „kraluje u Dalmaciji i na Hrvatih“ u *Kronici* P. Rittera Vitezovića (1652. – 1713.); te forma „na Hrvateh“ koju nailazimo u djelu „Postille“ A. Vramca (1538. – 1588.).⁷⁷

Na pečatniku bana Pavla Šubića pronađenom u Zadru i datiranom između 1299. i 1312. godine moguće je uočiti natpis: „PAULUS DE BREBERIO BANUS CROATORUM D(omi) N(u)S ET BOSNE“⁷⁸ – što se redovito prevodi kao: „ban Hrvata i gospodar Bosne“. Međutim, Pavao se istodobno (1299.) titulira i kao „banus Croacie et Dalmacie“⁷⁹ – tj. „ban Hrvatske i Dalmacije“. Prema tome, u okviru Pavlove banske titule sintagma „BANUS CROATORUM“ predstavlja istoznačnicu s izrazom „banus Croacie“, što znači da se pojam „Hrvati“ u prvom slučaju (kao i drugom slučaju – „ban Hrvatske“) odnosi na teritorijalni, a ne plemenski/etnički aspekt Pavlove vlasti. Naime Pavao je krajem XIII. i početkom XIV. stoljeća bio, sudeći prema svojoj tituli (između ostaloga) ban jednog određenog teritorija – Hrvatske, a ne jednog plemena ili etničke skupine – Hrvata, kako bi se moglo pogrešno razumjeti, ukoliko bi se njegov naslov prevodio doslovno. Osim toga, takav oblik banske titule („BANUS CROATORUM“) s prijelaza XIII./XIV. st. po svom je značenju analogan već spomenutim kneževskim i kraljevskim titulama Trpimirovića od IX. do kraja XI. stoljeća: „dux Croatorum/Cruatorum“; „Chroatorum (...) rex“ i slično, te je njegovo pravo značenje: „ban hrvatski“ ili „ban hrvatske (zemlje)“.

U vrijeme provala raznih germanskih, hunskih, avarskih i slaven-skih plemena na područje Rimskog Carstva, odnosno tijekom perioda „seobe naroda“, romansko te autohtono poromanjeno pučanstvo kontinentalnog zaleđa sklanjalo se iz ravnica na potencijalno lako branjive položaje, a na području Dinarida u brda (daleko od putova, gdje se bavilo stočarstvom) ili se s druge strane koncentriralo u dobro branjene gradove i naselja na obali, odnosno na jadranskim otocima.⁸⁰

77 Gluhak, „Seobe i jezična starina“, 168-169.

78 Klaić, „Paulus de Breberio banus Croatorum dominus et Bosne“, 414.

79 Isto

80 S obzirom na autohtono stanovništvo u vrijeme „seobe naroda“: u panonskim gradovima kontinuitet imena (Sisak, Celje, Srijemska Mitrovica) svjedoči o određenom kontinuitetu naseljenosti starosjedilaca. Međutim, vjerojatno je značajan dio panonskog stanovništva izbjegao prema jugu, u Dalmaciju, ili na zapad, odnosno istok Carstva. Preostalo je stanovništvo prelazilo iz naselja u ravnica na sigurnije, lako branjive položaje. Iliromansko stanovništvo u Dinaridima povlačilo se u nepristupačnije planinske predjele. Na obali većina stanovništva prelazi u dobro utvrđene gradove ili u naselja koja se nalaze na lako branjivim položajima, dok je jedan dio izbjegao na otoke. Više o tome u: Goldstein, *Hrvatska povijest*, 74-75.

U hrvatskim Dinaridima spomenuta populacija je do kraja srednjega vijeka od okolnog slavenskog (i poslavenjenog) stanovništva preuzela jezik, osobna imena i društveni ustroj, te se samoimenovala „Vlasi na Hrvateh“⁸¹ što bi značilo hrvatski Vlasi/Vlasi na Hrvatskoj (zemlji).

Jedan navod iz „Hrvatske kronike“ tj. hrvatskog prijevoda (u prijepisu Jerolima Kaletića iz 1546.) latinskog izvornika *Ljetopisa popa Dukljani-na* (kako donosi I. Mužić) također upućuje na izvorno teritorijalno značenje pojma „Hrvati“. Naime, dok u samom izvorniku piše: „Deinde Maritima in duas divisit provincias, a loco Dalmae, ubi rex tunc manebatm et synodus facta est, usque ad Valdevino vocavit Croatiam Albam quae et inferior Dalmatia dicitur.“⁸² u „Hrvatskoj kronici“ navodi se sljedeće: „I Primorje razdili na dvoje, počamše od mista (grada, ki po poganih bi razrušen, ki se zove) Dalma, gdi sa shodom biše, deri do mista, ko se zove Valdemin, od Dalme do Valdemina prozva Hrvate bile, što su Dalmatini Nižnji.“⁸³ Prema tome, latinski izraz „Croatia Alba“ (ili Bijela Hrvatska), prevoditelj razumijeva kao sintagmu „Hrvati bili“ – dakle „Hrvati“ upravo u teritorijalnom smislu „Hrvatske“ (zemlje). U spomenutom prijepisu prijevoda također piše sljedeće: „I mnoge dobre zakone postaviše, ke bi mnogo govoriti; da, ako tko hoće napuno znati naredbu ku učiniše i mejaše kudi postaviše i zemljam imena, vazmi knjige ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se „methodios.““⁸⁴ što opet znači da se pritom misli na određeni teritorij gdje se te „knjige“ nalaze – tj. na Hrvatsku (kao zemlju), a ne na Hrvate (kao pleme/narod).

Može se zaključiti kako se pojedini, ovdje navedeni, primjeri pojave izraza „Hrvati“ u povijesnim izvorima ne odnose prvenstveno na pleme – etničku skupinu, nego na određeni teritorij – zemlju Hrvatsku. Trpimir Macan također za ranosrednjovjekovnu Hrvatsku kojom su vladali Trpimirovići (u periodu do kraja XI. stoljeća) navodi: „Ona se nije zvala Hrvatska (...) Zvali su je Hrvati. Tako bi se mjesto: u Hrvatskoj govorilo: u Hrvata“.⁸⁵ Prema A. Gluhaku specifični izraz „Hrvate“ je množinski tip naziva koji i danas živi u nekim drugim (u današnjem hrvatskom jeziku više se ne koristi) slavenskim jezicima (sln. „na Hrvateh“, č. „na Čechach“), dok drugi izraz - „Hrvati“ u sebi nosi prven-

81 Šimunović, „Lička toponomastička stratigrafija“, 235.

82 Mužić, *Hrvatska kronika*, 144.

83 Isto, 118.

84 Isto, 120.

85 Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 52.

stveno teritorijalni aspekt i znači upravo „Hrvatska zemlja“.⁸⁶

Iz svog izvornog teritorijalnog značenja, regionim/teritorionim „Hrvati“ se na jednom dijelu područja nekadašnje rimske provincije Dalmacije (kao i u današnjoj sjeverozapadnoj Ukrajini, odnosno Češkoj) razvio u plemensko ime, odnosno začetak današnjeg hrvatskog nacionalnog etnonima. Društveno-politička forma u okviru koje je moguće objasniti taj prijelaz (s teritorijalnog na plemensko (etničko) značenje) zabilježena je u Tirolu kao „pagus Croudi“, a u Karantaniji 954. – kao „pago Crouuati“, 961. – kao „pago Crauuati“ i 979. godine – kao „pago Chruuat“, što se može prevesti kao – župa Hrvati.⁸⁷ Na jednom dijelu područja nekadašnje rimske provincije Dalmacije uvjetni ekvivalent (na mnogo višoj razini administrativnog i teritorijalnog razvitka) toj tirolskoj/karantanskoj župi Hrvati po prvi put je zabilježen u već spomenutoj Trpimirovoj povelji iz 852. godine kao „regnum Croatorum“ sa značenjem – država Hrvati.

Plemensko ime, kao najčešći izvor nastanka slavenskih etnonima, usko je vezano uz teritorijalni pojam „župa“. Kako navodi A. Pleterski, praslavenski pojam „župa“ predstavlja „okrug, područje jednog plemena“, a „označava relativno malu teritorijalnu jedinicu određenog broja sela na čijem čelu je župan“. Nadalje: „pojedinačne župe možemo razumjeti kao osnovne političke jedinice slavenskoga svijeta“, a usporediva je „s grčkim *polisom*, rimskim *civitasom*, germanskim *gauom* te keltskim *oppidumom*. Ljudi su u njima ostvarivali svoj pravni identitet, u današnjem smislu državljanstvo. Staro mišljenje da su ih Slaveni preuzeli od Avara sve je manje vjerojatno. Pisana vrela spominju njene predstojnike, župane tek od 777. godine, tj. od njihova uključanja u feudalni sustav, nakon čega je župa u različitim krajevima i u različito doba već preuzela različita značenja.“ Pojedinačne slavenske župe udruživale su se u veće teritorijalne skupine, pri čemu se formiralo tzv. *fraktalno društvo*, tj. sve su župe jedne veće cjeline bile „slično strukturirane“, a „na razini svake župe nalazimo ono što inače možemo proučavati i na razini udruživanja pojedinačnih župa u veće teritorijalne skupine.“⁸⁸

Da je taj proces teritorijalnog okrupnjavanja (tj. ujedinjavanja župa/županija u veće cjeline) bio aktualan na slavenskim područjima uz istočnu obalu Jadranskog mora tijekom IX./X. stoljeća svjedoči navod iz DAI-a u kojem se ističe kako plemena Sklavinija uz istočnu oba-

86 Gluhak, „Seobe i jezična starina“, 168.

87 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 15-17.

88 Pleterski, „Etnogeneza Slavena – metode i proces“, 9.

lu Jadranskoga mora „nemaju arhonte već samo starce župane“. Također, iz navoda istog djela u poglavlju o Srbima jasno proizlazi kako srpski župani predstavljaju nižu vlast od njihova „arhonta“ Zaharije, odnosno da su župani neka vrsta oblasnih gospodara. U tekstu Trpimirove povelje iz 852. petorica svjedoka također nose titulu župana, dok se u Muncimirovoj povelji iz 892. godine navodi čak sedam župana svjedoka,⁸⁹ između kojih se za dvojicu može zaključiti kako ujedno upravljaju određenim manjim dijelovima Muncimirove države – Željjevek (livanjski župan) i Zbidrag (župan Klisa).⁹⁰

Međutim, postavlja se pitanje kako je ta, od pojedinih župa/županija daleko veća teritorijalna skupina – „Regnum Croatorum“ (ili država Hrvati) kneza Trpimira i njegovih nasljednika nazvana hrvatskim imenom? Odgovor se vjerojatno krije u preklapanju središnjeg vladavinskog područja Trpimira i njegovih neposrednih prethodnika (Mislava, Vladislava, Borne i njegova ujaka Ljudemisla) s područjem užeg regiona, (pretpostavljene) slavenske župe „(Bijeli) Hrvati“ u širem zaleđu Zadra, odnosno Biograda. Naime, prema D. Karbiću prvi zabilježeni Trpimirov prethodnik – knez Borna, u franačkim se izvorima 818. spominje kao knez Gudučana („dux Guduscanorum“), tj. kao knez manje plemenske zajednice iz istočnog dijela Ravnih kotara – oko rječice Guduče,⁹¹ koja izvire u zaleđu Biograda, a pritoka je rijeke Krke; zatim 819. kao „dux Dalmatiae“,⁹² a 821. godine kao „dux Dalmatiae atque Liburniae“.⁹³ Bornu je 821. naslijedio njegov nećak, sinovac ili unuk Vladislav („Ladasclavus“),⁹⁴ a potom se u franačkom dijelu Dalmacije („in Dalmatas“ – tj. „među Dalmatima“) oko 823. godine spominje Bornin ujak Ljudemisl kod kojega se sklonio Ljudevit Posavski.⁹⁵ Potom je u franačkom dijelu Dalmacije tijekom tridesetih godina IX. stoljeća vladao Mislav/Mojslav („Mislauus“, „Muisclavus“), koji se u različitim izvorima naziva „dux“ i „princeps“.⁹⁶

89 Goldstein et al., *Hrvatske županije*, 10-11.

90 Brković, „Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave“, 121.

91 Ančić, „Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine“, 223-224. Više o tome u: Damir Karbić, „Zlatni vijek Bribira“, *Hrvatska revija* 7 2 (2007): 12-19.

92 Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, 99.

93 Isto, 100.

94 Isto, 106.

95 Isto, 107.

96 Isto, 108-109.

Slika 7. Područje toka rječice Guduče – teritorij Gudučana: u odnosu na Biograd i biogradsko zaleđe⁹⁷

Moglo bi se zaključiti kako je područje Ravnih kotara – srednjovjekovni „Hrvati“,⁹⁸ predstavljalo kneževsko matično vladavinsko područje Trpimira i njegovih prethodnika još od Bornina vremena. Naime, sam Borna je od izvornog kneza Gudučana – smještenih oko ravnokotarske rječice Guduče, u franačkim izvorima 821. godine tituliran kao vladar šireg područja pod vrhovnom franačkom upravom („Dalmatia atque Liburnia“), a koje je svoje središte imalo

97 https://bs.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Zadar_County_OpenStreetMap.svg (30. 10. 2018.) – uz intervencije autora članka

98 Prema podacima iz DAI-a, ravnokotarsko je područje sredinom X. stoljeća bilo podijeljeno na tri starohrvatske županije: Bribir, Nin i Sidragu. Sjedište Bribirske županije bio je Bribir tj. bribirska utvrda; sjedište Ninske županije grad Nin, dok je sjedište Županije Sidraga vjerojatno bio Biograd. Podrijetlo imena Sidraške županije jest slavensko. Ono „draga“ u imenu pokazuje da se županija nalazi uz more. Vrlo slično „primorsko“ ime nosila je i Županija „Parathalassia“ – tj. Primorje, koja se nalazila u zaleđu Splita i Trogira te je na nekim mjestima dopirala i do obale, a od Sidraške županije dijelio ju je Bribir. Sjedište te županije bilo je vjerojatno u Klisu, pa je „župan Klisa“ (termin koji nalazimo u izvorima) i župan Županije Primorje zapravo ista osoba. Više o tome u: Goldstein et al., *Hrvatske županije*, 13-15. Također, zanimljivo je kako se u Ljetopisu Popa Dukljanina pojmovi Primorje, Bijela Hrvatska i donja Dalmacija poistovjećuju: „Deinde Maritima in duas divisit provincias, a loco Dalmae, ubi rex tunc manebatm et synodus facta est, usque ad Valdevino vocavit Croatiam Albam quae et inferior Dalmatia dicitur.“

upravo u ravnokotarskom zaleđu bizantskog Zadra i u neposrednoj blizini Biograda, tj. u srednjovjekovnim „Hrvatima“. Slijedeći zaključak o procesu udruživanja pojedinačnih slavenskih župa i formiranju tzv. *fraktalnih društava*, prema tom regionimu „Hrvati“, tj. nazivu matičnog vladavinskog teritorija i cijela Trpimirova (a možda već i Bornina) država nazivala se „Regnum Croatorum“ – tj. „Hrvati“ (ili „Hrvati Bijeli“ kako je navedeno u Nestorovu ljetopisu i u „Hrvatskoj kronici“), ali ne prvenstveno u smislu hrvatskog etnonima (plemenskog imena) nego u vidu teritorionima sa značenjem „Hrvatska“ (ili „Bijela Hrvatska“/„Croatia Alba“ kako je navedeno u *Ljetopisu popa Dukljanina*).

Kao zaključak ovog razmatranja o autohtonom procesu formiranja hrvatskih plemenskih imena u različitim dijelovima Europe: u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji, današnjoj Češkoj i današnjoj sjeverozapadnoj Ukrajini može se ponuditi mišljenje poljskog slavista Aleksandera Brücknera (1856. – 1939.) koji je smatrao da se u Slavena ista plemenska imena pojavljuju na različitim mjestima koja su dosta udaljena jedna od drugih te kako, unatoč sličnosti imena, ta plemena nemaju zajedničko podrijetlo. Brückner je tu činjenicu uzimao kao glavni dokaz negiranja bilo kakve povezanosti ranosrednjovjekovnih dalmatinskih Hrvata sa sjevernim češkim Hrvatima, odnosno sjeveroistočnim ukrajinskim Hrvatima. Poznati češki arheolog Lubor Niederle (1865. – 1944.) taj je Brücknerov stav opovrgavao koristeći argument o neslavenskom podrijetlu hrvatskog imena: „Naime, samo zajedničko ime, ako je neslavenskog podrijetla, osporava tu činjenicu. To nije ime kao Poljani, Smoljani, Lužani i slična koja su u slavenskoj etnološkoj nomenklaturi tako uobičajena da i nije čudo kad se susretnemo s imenom Poljana na različitim stranama, iako oni nisu imali zajedničko podrijetlo.“⁹⁹

Međutim, kao što je već objašnjeno, ime „Hrvate“ kao množinsko plemensko ili „Hrvati“ kao teritorijalno, doista jest slavenskog podrijetla (kao izvorni regionim izveden je iz staroslavenske topografske varijante „hrvat“ koja označava ograđeno mjesto, gradinu tj. tvrđu/grad – praslavensko *górdь) te je, ako se poslužimo izričajem L. Niederlea, upravo kao i ime Poljana, Smoljana, Lužana itd. u slavenskoj etnološkoj nomenklaturi prilično uobičajeno, tako da i nije čudno ako se susrećemo s imenom Hrvata u različitim, me-

99 Ljubičić, „Podrijetlo Hrvata“, 44.

đusobno vrlo udaljenim, dijelovima Europe (današnjoj Hrvatskoj, Češkoj i Ukrajini), iako svi ti Hrvati nemaju zajedničko podrijetlo niti potječu jedni od drugih, kao što je ispravno zaključio Aleksander Brückner.

Grad – staroslavenski „hrvat“ i hrvatska plemenska imena u Europi

U kontekstu povezanosti praslavenskog *górdь (u formi staroslavenske toponimske varijante „hrvat“) za ograđeno mjesto (tvrđu/grad) i hrvatskih plemenskih imena zabilježenih u povijesnim izvorima u različitim dijelovima Europe bitno je iznijeti i rezultate nekih drugih arheoloških i etimoloških istraživanja. Prema Milanu Vachu, na područjima u kojima izvori bilježe postojanje češkog hrvatskog plemena nalazi se niz utvrda koje su, prema arheološkim istraživanjima, služile samo u obrambene svrhe i za zaštitu stanovništva – ne i kao sjedišta čelnih ljudi. Zanimljivo je da utvrde takvog tipa ne susrećemo u tolikom obimu, odnosno s navedenom svrhom, na područjima drugih čeških slavenskih plemena. Orest Korčinski također je ukazao na postojanje niza gradina (nekadašnjih utvrđenja) koje nisu toliko specifične za druge Slavene, a nalaze se u sjeverozapadnoj Ukrajini (Galiciji), tj. na nekadašnjem području ukrajinskog hrvatskog plemena.¹⁰⁰ Prema jezikoslovnim istraživanjima A. Gluhaka staropoljski izraz „charwat“ (tj. „hrvat“) znači „gradski stražar“,¹⁰¹ što također posredno potvrđuje vezu između imena toponima/regionima/teritorionima „hrvat“/„hrvati“ i pojma „grad“. Također, na slavenskim područjima uz Baltik (u Pomeraniji) zabilježeno je i kašupsko ime naselja „Charwatynia“, dok kao apelativ u kašupskom jeziku sam izraz „charwatynia“ označava „staru, zapuštenu zgradu“,¹⁰² što također upućuje na zaključak da je staroslavenski toponim „hrvat“ značio grad, gradinu, odnosno izvorno – ograđeno mjesto.

100 Ljubičić, „Podrijetlo Hrvata“, 44-45.

101 Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, 130.

102 Isto, 130.

Slika 8. Približne lokacije nekih mjesnih naziva toponimske varijante „hrvat“ od središnje do južne i istočne Europe

Treba istaknuti da toponimska varijanta „hrvat“ nije jedina forma u kojoj je moguće prepoznati praslavenski oblik *górdь za suvremeno „grad“. To je tek jedna specifična varijanta u nizu drugih (zabilježenih u raznim europskim krajevima u kojima obitava ili je obitavalo slaven-sko stanovništvo), što se može prikazati na sljedeći način:

Glavne varijante praslavenskog *górdъ – njihove suvremene paralelne toponimske inačice							
*H.rwat - Hrvat							
Grad	Gorod	Horod	Horodok	Hrud	Hrod	Hrad	Chrawat
Novigrad				Navahrudak		Novohrad	
Gradec	Gorodets					Hradec	Charwatec
Gradsko						Hradisko	
Gradišće		Horodysche				Hradišće	
			Haradok		Hrodna		Kraut
			Gorodok	Novogrudok	Grodno		Kraubat
		Horodenka					Korbetha

Paralelne suvremene toponimske inačice s pridjevom „bijeli“							
Biograd	Bely Gorod	Bilhorod	Bely Gorodok				
Beograd	Belgorod						

Srednjovjekovni povijesni izvori svjedoče kako se epitet „Bijeli“ u kontekstu hrvatskog plemenskog imena (Bijeli Hrvati) pridaje samo dalmatinskim Hrvatima, dok su hrvatski plemenski etnonimi na području Češke, kao i na području Ukrajine zabilježeni samo kao Hrvati, ali ne i kao „Bijeli Hrvati“.

Primjerice, u „Anglosaskoj kronici“ sastavljenoj u Wessexu za vrijeme kralja Alfreda Velikog (871. – 899.): „Na sjeveroistok od Moravljana jesu Dalaminaci, i na istok od Dalaminaca jesu Hrvati („Horigti“), i na sjever od Dalaminaca jesu Srbi, i na zapad od njih Siusli. Na sjever od Hrvata („Horoti“) je zemlja žena, i na sjever od zemlje žena jesu Sarmati sve do Ripejskoga gorja.“¹⁰³

Arapski pisac Masudi krajem prve polovice X. stoljeća (943./944.) piše o karpatskim Slavenima za čije kraljeve kaže da su se neki pokrstiti, dok su drugi ostali pogani. Prema Masudiju, u davna vremena nad slavenskim narodom Volinjana vladao je kralj Mağah, a uz Volinjane između ostalih slavenskih plemena Masudi spominje i Moravljane, Hrvate („Chorwātin“) i Čehe.¹⁰⁴

Također, u već spomenutoj povelji njemačkoga kralja Otona I. iz 973. godine granice Praške biskupije opisuju se tako da navode sva slavenska plemena koja su joj pripadala, uključujući, između ostalih,

103 Katičić, „Dalmatia u zemljopisu Alfreda Velikoga“, 81.

104 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 64.

„(...) Psovane, Chrovati et altera Chrowati, Slasane, Trebowane, Boborane, Dedosane (...).“¹⁰⁵

Prema legendi sastavljenoj u prvoj polovici X. stoljeća, a sačuvanoj u rukopisima XIII. – XIV. stoljeća, kaže se „kako je majka Većeslavova, po imenu Drahomira, začuvši za smrt njegovu, plačući pohitala, bacila se na grudi njegove, pa ga onda dala odnijeti u svećenički dom.“¹⁰⁶ Zatim se navodi: „Ubojavši že sja mati jeho (Drahomira) smerti i beža v Horvati (Krovati)“.¹⁰⁷

Prema Kadlubekovim navodima, poljski knez i kralj Boleslav I. Hrabri (992. – 1025.) pokorio je svojoj vlasti, među ostalima, i jedno hrvatsko pleme: „Hunnos seu Hungaros, Cravatios et Mardos, gentem validam, suo mancipavit imperio“.¹⁰⁸

Nestor, pišući o ukrajinskom hrvatskom plemenu, navodi sljedeće: „I živjahu v mire i Poljane i Drevljane i Sever i Radimiči i Vjatiči i Horvate. Dulebi že živjahu po Bugu, kde nine Volinjane, a Ugliči i Tiverci sedjahu po Dnestru, prisedjahu k Dunajevi, (...)“¹⁰⁹

Isti ljetopisac, opisujući Olegov pohod na Carigrad 907. godine, piše: „V leto 6412., v leto 6413., v leto 6414., (904. – 907.) ide Ol,g na Greki. Igorja ostaviv v Kijeve; poja že množstvo Varjag i Sloven i Čjudi i Kriviča i Merju i Poljani i Sever i Drevljani i Radimiča i Horvati i Dulebi i Tiverca, iže skut tolkovniki: si vsi zvahut sja Velikaja Skut, i s simi vsemi pojde Ol,g na konih i v korabliah, i be čislom korablij 2000, i pride k Cesarju Gradu.“¹¹⁰

O vojnom pohodu kijevskoga kneza Vladimira, s ciljem pokoravanja hrvatskog plemena na sjeverozapadu današnje Ukrajine (u tadašnjoj Vladimirskoj kneževini), Nestor iznosi sljedeće podatke: „V leto 6501. (=993.) ide Vladimer na Hrovati. Prišdšju že jemu s vojni Hrovatskija, se Pečenezi pridoša po onoj strane od Suli, Vladimer že poidu protivu im, i srete je na Trubeži na brode, kde nine Perejaslavl“.¹¹¹

Vijest o tom Vladimirovu ratu donosi i poljski ljetopisac Dlugosz: „Vastatis eo anno dux Russiae Carvatis infertur illi (duci) a Pieczyngis (Pečenegi) bellum, contra quos egressus ad fluvium Rubiessa (Trubež) eos offendit (...)“¹¹²

105 Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, 65.

106 Isto, 67.

107 Isto

108 Isto, 62.

109 Isto, 58.

110 Isto, 60-61.

111 Isto, 62.

112 Isto

Jedini vjerodostojni spomen „Bijelih Hrvata“ odnosi se na dalmatinske Hrvate, a o njima pisac djela „De administrando imperio“ sredinom X. stoljeća navodi: „Hrvati, koji sada nastavaju strane Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, koje i Bijelima nazivlju.“¹¹³ Budući da je Porfirogenet pretpostavljao seobu dalmatinskih Bijelih Hrvata iz sjevernijih krajeva na jug Europe, odnosno zajedničko podrijetlo južnoeuropskih, srednjoeuropskih i istočnoeuropskih hrvatskih plemena, on i tim sjevernijim hrvatskim plemenima (žiteljima „velike (u značenju „stare“ tj. nekadašnje)¹¹⁴ Hrvatske“), od kojih su južni Hrvati prema piscu DAI-a potekli, također pridaje pridjev „Bijeli“ – Hrvati (odnosno njihovu zemlju naziva „Bijela“ – Hrvatska). Međutim, kao što je navedeno, niti jedan drugi ranosrednjovjekovni povijesni izvor ne potvrđuje takvu konotaciju. Također, kada opisuje navodnu sjevernu, „staru“ tj. nekadašnju Hrvatsku, iz koje su Hrvati „došli“ na jug, pisac DAI-a miješa vijesti o srednjoeuropskim (češkim) i istočnoeuropskim (ukrajinskim) hrvatskim plemenima.

Tako se (vjerojatno) za češka hrvatska plemena u DAI-u navodi kako se nalaze „kod Frangije“ (tj. Franačke = Sveto Rimsko Carstvo; op. a.): „Ostali pako Hrvati ostadoše kod Frangije, i zovu se danas Bjelohrvati, imajući svoga vlastitoga Arhonta, a podložni su Otonu Velikom, kralju Frangije i Saske. Oni su nekršteni, a ulaze sa Turcima (Magjarima) u tazbine i prijateljstva.“¹¹⁵ U jednom drugom poglavlju istoga spisa za njih se navodi: „Oni su onkraj Turske, stanuju blizu Frangije, a susjedi su Slovenima, nekrštenim Srbima.“¹¹⁶

Za jedan drugi navod iz DAI-a moglo bi se zaključiti kako se vjerojatno odnosi na područje hrvatskog plemena u sjeverozapadnoj Ukrajini (Galiciji): „Velika Hrvatska, koju i Bijelom zovu, nije krštena ni do danas (...) podiže manje konjaništva i pješadije, nego li krštena Hrvatska, jerbo ih neprekidno pljačkaju Frangi, Turci (Magjari) i Pečenezi. Isto nemaju ni sagena, ni kondura, niti trgovačkih ladja, zašto je daleko more. Od njih bo do mora ima puta 30 dana, a more, koje je 30 dana daleko, jest tako nazvano Crno more.“¹¹⁷

Slovenski povjesničar Ljudmil Hauptmann je 1937. godine posebno upozorio na kontradiktornosti u poglavljima DAI-a koji spominju

113 *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*, 80. (u nastavku: DAI)

114 Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, 175.

115 DAI, 80.

116 Isto

117 Isto, 83.

navodnu „Bijelu Hrvatsku“ u sjevernijim europskim krajevima na sljedeći način:

- 1) Bijela Hrvatska – s one strane Bagibareje, blizu Franaka te je podložna Otonu Velikome;
- 2) Bijela Hrvatska – s one strane Mađara, blizu Franaka i Srba;
- 3) Bijela Hrvatska – blizu Srba, Mađara, Franaka i Pečenega.

„Kako se vidi, Konstantinov je tekst posve smušen. Jer ako ga prihvatimo, Bijela bi Hrvatska ležala jedanput u Češkoj, drugi put iza Karpata, a treći ni svrdlom ni kliještima ne bismo iz njega izvukli na koji se od ovih predjela njegove riječi odnose.“¹¹⁸ Zanimljiv je i zaključak hrvatskog jezikoslovca Vatroslava Jagića koji je još 1880. godine napisao kako je careva „grosses heidnisches Weisskroatien“ jedna zemlja fantazije (sein Phantasieland).¹¹⁹

Iz svega navedenog može se zaključiti da neka jedinstvena hrvatska zemlja/država u sjevernijim dijelovima Europe (tzv. Porfirogenetova „Bijela Hrvatska“) – u svojstvu pradomovine dalmatinskog hrvatskog plemena, nikada nije postojala. Navodi iz DAI-a ukazuju na to da je i u ovom slučaju riječ o literarnoj konstrukciji u kojoj se u jednu cjelinu nevjesto spajaju raznorodni podatci o češkim i ukrajinskim hrvatskim plemenima. Potom se tako osmišljena poganska „stara“ tj. nekadašnja Hrvatska u carevu spisu pojednostavnjeno predstavlja kao nekadašnje sjedište dalmatinskih „krštenih Hrvata“, odnosno preteča „krštene Hrvatske“ na jugu Europe, koju su dalmatinski Hrvati utemeljili nakon što su pobijedili svoje avarske, odnosno franačke neprijatelje i potom primili kršćanstvo iz Rima, odnosno Bizanta.

Za razliku od nepouzdanog Porfirogenetova povezivanja epiteta „Bijeli“ s češkim i ukrajinskim hrvatskim etnonimima, egzistenciju „Bijelih Hrvata“ na jugu Europe, tj. na dijelu prostora današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine potvrđuju, uz (posredno) DAI, još tri povijesna izvora. Tako se u Nestorovoj kronici s početka XII. stoljeća (kako donosi I. Mužić) navodi: „Po mnozeh že vremeneh seli sat Sloveni po Dunajevi, kde jest nine agorska (ugarska) zemlja i blgarska. Od teh Sloven razidoše se po zemlji, i prozvaše se imeni svojimi, kde sedošē na kotorôm meste, jako prišēdše sedošē na rece imenom Morava, i prozvaše se Moravani, a drugi Česi narekoše se, a se ti že Sloveni: Hrvate belij, i Srbe i Horutane...

118 Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, 176.

119 Isto, 174.

Tako razide se slovenskij jezik...”¹²⁰ U ovom Nestorovu zapisu južnoeuropsko hrvatsko pleme („Hrvate belij“) spominje se u odlomku u kojemu stoji da su Slaveni također: Bijeli Hrvati, Srbi i Horutani (tj. Karantanci). Prema načinu Nestorova nabranjanja slavenskih plemena, moguće je zaključiti kako ti „Bijeli Hrvati“ žive u blizini Karantanije, odnosno na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije.¹²¹

Također, u latinskom izvorniku *Ljetopisa popa Dukljanina* (kako donosi I. Mužić) piše: „Deinde Maritima in duas divisit provincias, a loco Dalmae, ubi rex tunc manebatm et synodus facta est, usque ad Valdevino vocavit Croatiam Albam quae et inferior Dalmatia dicitur.“¹²² dok se u hrvatskom prijevodu („Hrvatskoj kronici“) istog teksta navodi sljedeće: „Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate bile, što su Dalmatini Nižnji.“¹²³ Već je istaknuto kako je latinski izraz „Croatia Alba“ (ili Bijela Hrvatska), prevoditelj razumijevao (i preveo) kao sintagmu „Hrvati bili“ u teritorijalnom smislu, što je još jedna potvrda postojanja „Bijele Hrvatske“, odnosno „Bijelih Hrvata“, na jugu Europe – u Dalmaciji. Naposljetku, u jednom odlomku *Kronike* Mihe Madijeva (umro oko 1358.), za kojeg se pretpostavlja da potječe iz još starije (danas izgubljene) *Splitske kronike*, izričito se navodi kako „Petar od plemena Cacauntova“ iz Splita i Petar „od plemena Gušićeva“ iz Krbava nazivaju sebe i svoje zemljake „Bijelim Hrvatima“ (Croates Albi): „Tada primivši (Petar Splječanin) od njega (Petra Gušića) vjeru, otkrije mu sve. Potom razgovarajući međusobno, pođoše zajedno ne govoreći nikomu ništa, i stupiše pred kralja te sagnute glave i skučenih koljena pozdraviše. Nato ih kralj upita, odakle su, a oni jednodušno odgovore: „Mi smo Hrvati bijeli“ (Croates Albi), te mu ponudiše vladanje nad Spljetom i nad čitavom Hrvatskom.“¹²⁴

Uz Biograd, vjerojatno sjedište „Sidraške“ (tj. Primorske) županije,¹²⁵ također se u izvorima veže pridjev „Bijeli“ (lat. Alba). Prvi spomen toga grada pod nazivom „Belogradon“ (τὸ Βελέγραδον) odnosi se na sredinu X. stoljeća, tj. djelo „De administrando imperio“ u kojem se spominje kao jedan od devet naseljenih gradova „krštene Hrvatske“.¹²⁶ U ispravama XI. stoljeća navodi se kao „Belgradum“ i „Alba civitas“ (tj. Bijeli grad).¹²⁷

120 Tafra, *Hrvati i Goti*, 9.

121 Isto, 9-10.

122 Mužić, *Hrvatska kronika*, 144.

123 Isto, 76.

124 Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, 85-86.

125 Ivo Goldstein *et al.*, *Hrvatske županije*, 14.

126 Đermek, „Položaj županije τὰ Ἡμοια Konstantina Porfirogeneta“, 628.

127 Buškariol, „Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru“, 25.

Ivan Lučić Lucius sredinom XVII. stoljeća za Biograd navodi sljedeće nazive: „Alba maritima, olim Blandona, deinde Beligrada et Belgradum civitas Croatiae maritimae, nunc Dalmatiae destructa, vulgo Zara vecchia, Slavis Biograd; dicta Alba maris (...)“¹²⁸

Arapski je kartograf Muhammad al-Idrīsī sredinom XII. stoljeća u čast kralja Sicilije Rogera II. priredio opsežno djelo „Geografija“ tj. „Rogerova knjiga“ (*Kitab al Rudjar*) i kartu svijeta (*Tabula Rogeriana*) u kojima je, uz ostalo, detaljno opisao, odnosno prikazao Jadransko more („Halig al Banadikah“) te Hrvatsku („Bilad Garuasiah“).¹²⁹ Zanimljivo je kako Al-Idrīsī ime Biograda navodi kao: „D. ghûwâṭa“.¹³⁰ Također, isti pisac mađarski Stolni Biograd („Székesfehérvár“) navodi kao „B.lghrâta“,¹³¹ a Csongrád u Mađarskoj kao J.r.n.grâtha.¹³² Osim toga, (vjerojatno) Białogard u današnjem poljskom dijelu Pomeranije navodi se kao: „N.gh.râda“.¹³³ Neki autori smatraju kako je, u slučaju naziva hrvatskog Biograda na Al-Idrīsijevoj karti, došlo do zamjene slova „w“ sa slovom „r“, pa bi ime toga grada umjesto „D. gwatah“ bilo ispravnije čitati kao: „D. gratah“.¹³⁴ U svakom slučaju, može se zaključiti kako se arapski izrazi za slavensku riječ „grad“ u navedenom kartografskom izvoru: „-ghrâta“ (Stolni Biograd), „-grâtha (Csongrád), „-gh.râda“ (Białogard) i „-ghûwâṭa“/„gratah“ (Biograd) u priličnoj mjeri poklapaju s nekim već navedenim oblicima toponima „hrvat“ kao što je „Grawat“ u Saskoj (oko 1086.), pa čak i s nazivom za Hrvatsku na Al-Idrīsijevoj karti (Garuasiah – „G.rwasiah“).

Slika 9. Prikaz dijela Al-Idrīsijeve karte s hrvatskom obalom Jadrana od Novigrada do Splita¹³⁵

128 Kurelac, „Prilozi Ivana Lučića-Luciusa leksikonu M. A. Baudranda“, 256.

129 Kozličić *et al.*, „Geografska osnova navigacije Velebitskim kanalom“, 49.

130 Al-Idrīsī, *La première géographie de l'Occident*, 386.

131 Isto, 436.

132 Isto, 441.

133 Isto, 450.

134 Buškariol, „Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru“, 26.

135 Lučić *et al.*, *Hrvatski povijesni zemljovid*, 15.

S obzirom na primjetnu glasovnu izmjenu „G“ – „H“ (grvat-hrvat), prema E. Paščenku, praslavensko „g“ koje je karakteristično za neke slavenske jezike (npr. u hrvatskoj riječi „grad“) u nekim drugim slavenskim jezicima nije sačuvalo (npr. ukrajinski toponim „Ўжгород“ = Užhorod). Spomenuto „g“ se u tim slučajevima pretvorilo u frikativno „hg“, a potom s vremenom u faringalni „h“. Pretpostavlja se kako se to dogodilo tijekom VII. st. pr. Kr. u narječjima stepskog areala i to pod jezičnim utjecajem Skita i Sarmata. Tako se, prema Paščenkovu tumačenju, ukrajinsko faringalno „h“ formiralo kao tipična osobina u uvjetima jačanja slavenoiranskih jezičnih kontakata te se širilo u „sklavinskom“ kulturno-etnografskom arealu. Osim toga, isti autor navodi i specifični naziv „Gorvat“ vezan za karpatsko područje, gdje je „g/h“ frikativno kao u suvremenom ukrajinskom „Ghorvat“, što se može tumačiti kao neka vrsta granice slavenoiranskih dodira.¹³⁶

Ta prijelazna forma (g – h/g – h), u slučaju praslavenskog *górdʰ (tj. suvremenog „grad“),¹³⁷ prema primjerima koje donosi A. Gluhak¹³⁸ može se pregledno, na primjerima iz nekoliko slavenskih jezika, prikazati na sljedeći način:

*ghordho- (indoeuropski)							
*górdʰ (praslavenski)							
hrvatski	poljski	polapski	ruski	ukrajinski	bjeloruski	gornjolužički	češki
grâd	gród	gord	górod	hórod	hórad	hród	hrad

Ako bi se koristio suvremeni oblik praslavenskog *górdʰ (indoeuropsko *ghordho-) u hrvatskom jeziku, tada bi se staroslavenski toponim „hrvat“ mogao posuvremenjeno izreći kao „grâd“, a prema tome bi i posvojni pridjev „hrvatski“/„hrvatska“/„hrvatsko“ u suvremenom hrvatskom jeziku glasio: „gradski“, „gradska“ odnosno „gradsko“.

Porfirogenetov mit o dolasku/seobi Hrvata

Začetnik mita o dolasku/seobi Hrvata iz pretpostavljene Bijele Hrvatske u ranosrednjovjekovnu Dalmaciju, odnosno iz sjevernijih krajeva

136 Paščenko, *Etnogeneza i mitologija Hrvata*, 66.

137 Prema A. Gluhaku, praslavensko *górdʰ izvodi se iz indoeuropskog *ghordho-, dok je indoeuropski korijen *gherdh- „ograditi, prenapraviti, opasati“, koji je sufiksom – dh- proširen od *gher- „uhvatiti, obuhvatiti“: Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, 243.

138 Isto, 242.

va na jug Europe početkom VII. stoljeća je bizantski car-pisac Konstantin Porfirogenet. Car je tom pričom na svoj način objašnjavao tadašnje istodobno postojanje slavenskih plemena – nositelja etnonima „Hrvati“ („Hrvate“) na jugu Europe, u srednjoj Europi i istočnoj Europi te je nevjesto iskonstruirao priču o navodnoj hrvatskoj seobi sa sjevera na jug u kontekstu borbi bizantskih careva (osobito Heraklija) s Avarima i Slavenima.¹³⁹ Prema tome, ta literarna konstrukcija zapisana sredinom X. stoljeća, predstavlja jednostavno rečeno Porfirogenetovu legendu.¹⁴⁰ Naime, osim DAI, niti jedan drugi ranosrednjovjekovni izvor (domaći ili inozemni) ne spominje doseljavanje hrvatskog plemena tj. neke skupine nositelja hrvatskog etnonima u ranosrednjovjekovnu Dalmaciju.¹⁴¹

Slika 10. Franjo Josip Mücke; „Dolazak Hrvatah u Hrvatsku“¹⁴²

139 O brojnim nekonzistentnostima unutar teksta spisa „De administrando imperio“, od 29. do 36. glave, u okviru kojih je, između ostaloga, razložena i priča o navodnom dolasku Hrvata u Dalmaciju više u: Ančić, Mladen. „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio“. U *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova knj. 1*, ur. Ivica Lučić, 218-278. Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2011.

140 O spomenutim Porfirogenetovim „pseudohistorijskim narativnim konstrukcijama“ i kontekstu u kojem je to djelo nastalo više u: Danijel Džino, „Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u De administrando imperio“, *Radovi* 42 1 (2010): 153-165.

141 Margetić, „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata“, 31-65.

142 http://db.nsk.hr/Bastina/cртези_графике/Muecke_Josip_Franjo/GZGH284mue1.jpg (30. 10. 2018.)

Povijesni izvori iz perioda „seobe naroda“, tj. od početka srednjeg vijeka do sredine VII. stoljeća, obzirom na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije svjedoče o vladavini Istočnih Gota,¹⁴³ a zatim i provalama Slavena¹⁴⁴ te Avara,¹⁴⁵ dok niti jednom riječju ne spominju neko hrvatsko pleme, odnosno njegov legendarni „dolazak“.¹⁴⁶ Od kasnijih izvora: prema Tomi Arhiđakonu doselili su se „plemeniti rodovi“ Gota ili Slavena,¹⁴⁷ dok su za tog srednjovjekovnog kroničara tadašnji Hrvati antički Kureti ili Koribanti koji su i prije srednjeg vijeka živjeli u Dalmaciji;¹⁴⁸ prema Dukljaninu doselili su se Goti („koji su i Slaveni“) pod braćom Totilom i Ostroilom – njegov *Ljetopis* također ne spominje doseobu neke skupine pod hrvatskim imenom, dok se u prijevodu Dukljaninova spisa („Hrvatskoj kronici“ iz XIV. stoljeća) Hrvati navode kao već nazočni prilikom provale Gota u Dalmaciju;¹⁴⁹ ljetopisac Nestor „pradomovinu“ Slavena smješta u Podunavlje (Ugarsku i Bugarsku), pa dalmatinske Hrvate („Bijele Hrvate“) uopće ne spominje u kontekstu seobe Slavena: seljenja slavenskih plemena su, prema Nestoru, bila usmjerena od juga prema sjeveru i istoku i to pod pritiskom Rimskog Carstva (tj. „Vlaha“, kako Nestor imenuje Rimljane).¹⁵⁰

143 Tafra, *Hrvati i Goti*, 101-113.

144 Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, 333-345.

145 Heršak i Silić, „Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest“, 200-216.

146 Do danas često korištena sintagma „dolazak Hrvata“, iako historiografski neutemeljena, bila je osobito popularna u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća, pa se ta mitska formula utkala primjerice u naslove: romana, kazališnih predstava, nekoliko umjetničkih djela (poznatih slikara kao što su Josip Franjo Mücke, Ferdinand Quiquerez, Celestin Mato Medović i Oton Iveković), a u suvremeno doba čak i u popularnu glazbu.

147 Tafra, *Hrvati i Goti*, 193-194.

148 Pešut, „Goti koji su i Slaveni“, 324.

149 Tafra, *Hrvati i Goti*, 197-198.

150 Isto, 7-10.

Slika 11. Celestin Medović; skica za sliku „Dolazak Hrvata“¹⁵¹

Osim toga, Porfirogenet je u okvir svoje literarne konstrukcije umetnuo i imperatorsko, Heraklijevo naređenje Hrvatima da sa sjevera (iz izmišljene poganske „Bijele Hrvatske“) krenu na jug, protjeraju bizantske neprijatelje Avare/Franke i dosele se u Dalmaciju, gdje su postali kršćanima. Međutim, iz svega navedenog može se zaključiti

151 <http://dizbi.hazu.hr/object/27005> (30. 10. 2018.)

kako se dolazak/seoba Hrvata u Dalmaciju početkom VII. stoljeća (a ni prije ili kasnije) nije nikada dogodio: (Bijeli) Hrvati su se autohtono, tijekom dugotrajnog procesa, formirali na području jednog dijela nekadašnje rimske provincije Dalmacije tek nakon završetka perioda „seobe naroda“, na sličan način kako su se autohtono te međusobno neovisno, formirala i hrvatska plemena u današnjoj Češkoj, odnosno današnjoj sjeverozapadnoj Ukrajini. Zajednička karakteristika svih tih različitih ranosrednjovjekovnih slavenskih plemenskih skupina, koje nalazimo u različitim dijelovima Europe, je njihovo ime, a ono je u sva četiri slučaja u svojoj osnovi poteklo od široko rasprostranjenog staroslavenskog toponima „hrvat“ (toponimske varijante praslavenskog *gǫrdъ) odnosno preciznije, u dalmatinskom slučaju, od staroslavenskog toponima „bijeli-hrvat“.

Slika 12. Približne lokacije četiriju ranosrednjovjekovnih hrvatskih plemena u središnjoj, južnoj i istočnoj Europi tijekom X. stoljeća

Bibliografija

- Ančić, Mladen. „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prozročilo djelo De administrando imperio“. U *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova knj. 1*, ur. Ivica Lučić, 218-278. Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2011.
- Ančić, Mladen. „Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine“. *Starohrvatska prosvjeta* III 43 (2016): 217-238.
- Brković, Milko. „Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave: u počast Mihe Barade“. *Povijesni prilozi* 41 41 (2011): 85-129.
- Budak, Neven, ur. *Etnogeneza Hrvata = Ethnogeny of the Croats*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995.
- Buškarior, Frane. „Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 27 1 (1988): 21-55.
- Džino, Danijel. „Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u De administrando imperio“. *Radovi* 42 1 (2010): 153-165.
- Đermek, Anđelko. „Položaj županije τὰ Ἡμοῦα Konstantina Porfirogeneta“. *Radovi* 47 2 (2015): 619-640.
- Gluhak, Alemko. „Podrijetlo imena Hrvat“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 37 5 (1989 – 1990): 129-138.
- Gluhak, Alemko. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: „August Cesarec“, 1993.
- Gluhak, Alemko. „Seobe i jezična starina, nekoliko bilježaka“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 15 (2009): 167-172.
- Goldstein, Ivo et al. *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*, 2008.
- Heršak, Emil i Ana Silić. „Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest“. *Migracijske i etničke teme* 18 2-3 (2002): 197-224.
- Idrīsi, Al-. *La première géographie de l'Occident*. Paris: Flammarion, 1999.
- Josipović, Ivan. „Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca“. *Starohrvatska prosvjeta* III 42 (2015): 133-143.
- Karbić, Damir. „Zlatni vijek Bribira“. *Hrvatska revija* 7 2 (2007): 12-19.
- Katičić, Radoslav. „Dalmatia u zemljopisu Alfreda Velikoga“. *Starohrvatska prosvjeta* III 30 (2003): 77-98.
- Klaić, Nada. „Paulus de Breberio banus Croatorum dominus et Bosne“. *Arhivski vjesnik* 17-18 1 (1975): 409-423.
- Klaić, Vjekoslav. „Prilog za povijest Poljica u 15. stoljeću“. *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* XVI (1914): 40-44.
- Klaić, Vjekoslav. *Hrvati i Hrvatska Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. Split: Laus, 1991. Pretisak, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.
- Konstantin Porfirogenet. *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*. Predgovor, Mladen Švab. Komentari i prijevod na hrvatski jezik Nikola pl. Tomašić. Prijevod na engleski jezik Gyula Moravcsik i R. J. H. Jenkins. Zagreb: Dom i svijet, 2003.
- Kozličić, Mithad, Josip Faričić i Sanda Uglešić. „Geografska osnova navigacije Velebitskim kanalom prema Senjskom peljaru iz 1639. godine“. *Geoadria* 17 1 (2012): 45-71.
- Kroch, Karel. „Predslavenska Crvena Hrvatska pod sarmatskim Horitima u Ukrajini (374-992)“. U *Staroiransko podrijetlo Hrvata*, ur. Zlatko Tomičić, Andrija-Željko Lovrić, 155-164. Zagreb: Kulturni centar pri Veleposlanstvu I. R. Iran, 1999.

- Kurelac, Miroslav. „Prilozi Ivana Lučića-Luciusa leksikonu M. A. Baudranda“. *Radovi Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“* 1 1 (1991): 253-262.
- Lučić, Josip et al. *Hrvatski povijesni zemljovidi*. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Ljubičić, Ivan. „Podrijetlo Hrvata tragom hrvatskoga imena“ Diploma Thesis, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2012.
- Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Školska knjiga, 1992.
- Margetić, Lujo. „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 8 (1977): 5-88.
- Margetić, Lujo. *O etnogenezi Hrvata i Slavena*. Split: Književni krug, 2007.
- Monumenta antiquissima*. http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-10.htm (30. 10. 2018.)
- Moguš, Milan. „Kako pročitati Baščansku ploču“. *Senjski zbornik* 37 (2010): 33-44.
- Mužić, Ivan, ur. *Hrvatska kronika: 547. - 1089.*, 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002.
- Mužić, Ivan. *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*. Split: Naklada Bošković, 2006.
- Mužić, Ivan. „Bijeli Hrvati u banskoj Hrvatskoj i županijska Hrvatska“. *Starohrvatska prosvjeta* III 37 (2010): 265-298.
- Paščenko, Evgen. *Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine*. Zagreb: Meditor, 1999.
- Pleterski, Andrej. „Etnogeneza Slavena – metode i proces“. *Starohrvatska prosvjeta* III 40 (2013): 7-30.
- Pešut, Damjan. „Gothi koji su i Slaveni (Gothi qui et Sclavi)“. *Migracijske i etničke teme* 13 4 (1997): 301-334.
- Petković, Danijel. „Hrvatsko ime u srednjovjekovnoj Slavoniji – prema nekoliko primjera u diplomatskim izvorima od 13. do 15. stoljeća“. *Starohrvatska prosvjeta* III 33 (2006): 243-281.
- Ovsená, Blažena. *Pátranie po tajných slovenských dejinách a slovenskom duchu*. Bratislava: Eko-konzult, 2014.
- Šimunović, Petar. „Lička toponomastička stratigrafija“. *Folia onomastica Croatica* 19 (2010): 223-246.
- Tafra, Robert, ur. *Hrvati i Goti*. Split: Iberia, 1996.
- Vavřínek, Vladimír. „The Question of the Legendary Welegrad (Veligrad) as the Alleged Seat of the Moravian Archbishop Methodius“. *Slovo* 60 (2010): 771-790.

Internetski izvori

- <http://archeologia.w.toruniu.pl/grzybowo/rekonstr/grod2.jpg> (30. 10. 2018.)
- http://www.savel-hobi.net/leksikon/zgodovina_sl/samovadrzava.htm#top (30. 10. 2018.)
- <http://www.piaستowie.kei.pl/piast/mapy/1.htm> (30. 10. 2018.)
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C4%8Cesk%C3%A9_kmeny.png (30. 10. 2018.)
- https://bs.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Zadar_County_OpenStreetMap.svg (30. 10. 2018.)
- http://db.nsk.hr/Bastina/cртези_grafike/Muecke_Josip_Franjo/GZGH284mue1.jpg (30. 10. 2018.)
- <http://dizbi.hazu.hr/object/27005> (30. 10. 2018.)

SUMMARY

This paper examines interpretation of the meaning and development of European toponyms, regionyms and ethnonyms with common „Croatian“ basis. The paper also analyses various sources mentioning the „Croatian name,“ taking particular account of Vjekoslav Klaić’s considerations and conclusions on this issue. The paper also includes an analysis of the historical appearance of identical „Croatian“ toponyms, regionym, teritorionym and ethnonym in a part of the area of the former Roman province of Dalmatia (which today represents certain regions of Croatia and Bosnia and Herzegovina) during the early Middle Ages. Finally, the question of the existence of “White Croats” and “White Croatia” in the European context is also debated, as the presumed „arrival of the Croats“ to Dalmatia is also disputed.

Keywords: *Croat, Croats, Croatian toponym, Croatian regionym, Croatian teritorionym, Croatian ethnonym, Regnum Croatorum, White Croats, White Croatia, arrival of the Croats, origin hypotheses of the Croats*

ISTRA U 16. I 17. STOLJEĆU S POSEBNIM OSVRTOM NA PROBLEM DIFERENCIJA

Luka Ursić
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
lukaursic92@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 23. 5. 2018.
Prihvaćeno: 17. 10. 2018.

Ovaj članak, nastao kao seminarski rad unutar kolegija „Hrvatska povijest ranog novog vijeka“ pod vodstvom prof. dr. sc. Stjepana Čosića, obuhvaća burno razdoblje u istarskoj povijesti: kraj 16. i početak 17. stoljeća. Istra je tada bila područje sukoba velikih sila, posebno Mletačke Republike i Habsburške Monarhije, čije će uprave ovaj rad analizirati. Ovaj period karakteriziraju dva velika sukoba: Uskočki rat i Rat Cambreyske lige. Navedeni događaji, kao i proces kolonizacije, turski upadi, epidemije, kuge, suše i pomor stoke, značajno su utjecali na demografsku sliku Istre. To je dovelo do nastajanja diferencija, na koje će se ovaj rad posebno osvrnuti.

Ključne riječi: *Istra, Rat Cambreyske lige, Uskočki rat, epidemija, ekohistorija, kolonizacija, Mletačka Republika, Habsburška Monarhija, diferencije*

Uvod

Tema ovoga rada historiografski je značajna, zato što se radi o jako burnom i zamršenom dijelu istarske povijesti. U 15. i 16. stoljeću Istra je bila sjecište više interesnih sfera; za dominaciju nad njom pretenđirali su: Venecija, to jest Mletačka Republika, Habsburška Monarhija, Španjolska (preko Napuljskog Kraljevstva), ali nije bila lišena ni turskih upada. Također, važno je istaknuti i epidemije koje su promijenile demografski status Istre, ali i proces kolonizacije te niz raznih drugih uvjeta koji su skupno promijenili gospodarsko i društveno naličje tog područja – među njima i Rat Cambreyske lige, kao i Uskočki rat.

Pojam ekohistorije i epidemije u Istri

Kao prvi pojam važan za pitanje diferencija u Istri nameće se pojam ekohistorije ili ekopovijesti. Ekohistorija proučava ekosustave iz prošlosti i povijest interakcije čovjeka i prirode na tri razine: ekološkoj (zna-

čajke i funkcije specifičnog ekološkog sustava u prošlosti), proizvodnoj (odnosi između prirodne sredine i socioekonomske djelatnosti) i ideološkoj (promjene u shvaćanju prirodne okoline tijekom vremena).¹

U 16. i 17. stoljeću Istra je pogođena nizom epidemija kuge. Vijesti o epidemiji javljaju se od 1507. do 1514. (1511. pogođeni su Kopar i Trst, a 1512. Trst) te 1525. godine, što je po opisima limfnih otekлина bila kuga bubonskog tipa. Ta je kuga 1527. godine zahvatila obalno područje od Pule do Kopra, uzrokujući prekide svakodnevnih trgovačkih i prometnih veza. Unatoč sanitarnim mjerama, ona 1553. godine prelazi na austrijski teritorij. U Kopru je, nakon kuge, stradalo 2 300 od ukupno 8 000 stanovnika. Uz to, vlažna i topla klima tijekom ljeta dodatno je pogodovala širenju kuge preko sve većeg broja buha, njezinih prijenosnika. Pogođeni su Kopar i Milje. Kopar je izgubio 2/3 žiteljstva te dio stanovništva općinskog područja. Milje, najzapadniji grad na granici s Austrijom, osam je mjeseci trpjelo epidemiju, te se našlo u izolaciji. Mletački posjedi i gospodarski vitalna središta, Buje i Piran, izgubili su 2/3 stanovništva. Nakon kraćeg prekida, 1573. godine, kuga je ponovno zahvatila Kopar, pored njega Izolu te austrijski posjed u Istri. Nakon dva udara epidemije 1600. i 1601. (ovaj posljednji poznat je po tome što je tada izgrađena crkva sv. Roka, zaštitnika Trsta) uslijedio je posljednji, ali i najjači udar 1631./1632. godine, dio pandemije europskog kontinenta uzrokovane Tridesetogodišnjim ratom. Tu je izolacija pomogla Trstu, ali su gradovi kao Umag i Novigrad spali na desetak stanovnika.² Unutarnji dio Istre je, po izvještaju mletačkih rektora, bio slabije zahvaćen. Rektori navode da je tamo „zdraviji zrak“, a da su istarski žitelji jače tjelesne građe. Vjerojatnije je da je pravi razlog što su ti dijelovi Istre udaljeni od glavnih trgovačkih putova.³

Navedene epidemije uzrokovale su demografski pad, koji za sobom povlači zapuštanje polja. Zatvaranje granica radi izolacije paraliziralo je lokalnu trgovinu, kao i onu međuprovincijalnu. Mnogi su umrli od gladi. U izvješću rašporskog kapetana od 3. studenoga 1609. godine spominje se da je Buzet ostao bez desetine stanovnika u dva mjeseca, a da je vrlo malo zdravih, te da nije bilo ni hrane ni lijekova, zbog čega je većina i umirala. Strah od kuge i praznovjerje doveli su do daljnjeg iseljavanja. Mletački rektori i horografi spominju da su pogođeni Puljština, Poreština i okolica Umaga i Novigrada. Epidemije su pretvorile

1 Kolar-Dimitrijević i Petrić, *Ekonomska i ekohistorija*, 5-7.

2 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 88-89.

3 Isto, 88-89.

obrađenu zemlju i meliorirane površine u močvarne i malarične zone. Malarija nije dolazila u napadima, već je bila sveprisutna, te je u razdoblju od 1580. do 1601. godine stanovništvo Poreča opalo za 75 %. Njoj su pogodovale i agrarne tehnike (ugar umjesto gnojidbe), zapuštene površine pretvorene u pašnjake i pustopoljina lokava i drača.⁴

Uz ovo, Istra je bila pogođena neuobičajeno oštrim i dugim zima, elementarnim nepogodama (potresi, vjetrovi, velike plime) i gladnim godinama. Velike temperaturne oscilacije te bolesti, poput tifusa i velikih boginja, i dalje su decimirale stanovništvo i urode.⁵

Kolonizacija

Mletačka Republika, kao i Austrija, morala se suprotstaviti depopularizaciji istarskog područja, pa je nizom fiskalnih mjera nastojala poticati doseljavanje, ne samo iz uobičajenih gravitacijskih zona (hrvatskih i slovenskih pokrajina u zaleđu Istre, Furlanije i Karnije, srednjeg dijela jadranske obale do Trogira), već i šire; iz italskih, južnoslavenskih, albanskih i grčkih pokrajina pod mletačkom vlašću ili utjecajem. Tako se mijenjala i etnička slika Istre; stanovništvo koje je nekad imalo romanska obilježja sada je poprimalo slavenska, pa se u popisu imena kolona i zakupnika zemljišta na posjedu opatije sv. Marije Formose iz 13. stoljeća pojavljuju južnoslavenska imena: *Bresclauus Ioannes*, *Gurbina*, *Dominicus de Bosa*, *Pruogna* i *Bisilius de Milizia*.⁶

Godine 1413. pojavljuju se kolonizatori iz Bosne i Hrvatske u Kontovelu i Proseku, nedaleko od Trsta. Pojavljuju se i neke izbjeglice u području Pirana 1432. – 1463., a 1467. godine dolazi značajniji priljev. U selu Bibali, nedaleko od Buja, trajno se naseljavaju kolonizatori 1449., a 1463. godine naseljenici iz Dalmacije zauzimaju polja oko Savudrije. Iste godine Frankapani dovode Hrvate i Čičiće na sjeverni dio poluotoka. Grupa Albanaca 1480. dolazi iz okolica Skadra u selo Dekani pokraj Kopra, a hrvatski kolonisti 1490. godine na Krasu. Između 1510. i 1525. Krsto Frankapan izbjeglice smješta u Mune i Žejane, a bosanski prebjezi su 1511. i 1517. godine došli u Lupoglav i okolicu Trsta. U 16. i 17. stoljeću Venecija je, radi zaštite od turskih upada, naseljavala koloniste na sjeveru Istre i istoku Furlanije. Osnovana su nova mjesta, Novi Vas i Rovinjsko Selo.⁷

4 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 88-89.

5 Isto

6 Bertoša, *Mletačka Istra*, sv. I, 56-58.

7 Isto, 58-60.

Postojao je i pokušaj da se seljaci iz okolice Bologne 60-tih godina 16. stoljeća, precizno, 1560. – 1567. godine, presele u Puljstinu na jug Istre. Kolonizaciju je organizirao providur za neobrađena dobra kojeg je 1566. godine imenovao mletački Senat. Providur je bio nadležan za Puljstinu. Međutim, zbog otpora nobila i građana, taj pokušaj propada. Bolonjcima je dopušteno korištenje amfiteatra na 20 godina uz mala davanja, male ili nikakve obaveze prema zemlji, korištenje lokava i pašnjaka u južnoj Istri. To stanovništvo bilo bi oslobođeno poreznih davanja, a sa sobom bi donijelo napredne tehnike obrade zemljišta.⁸

Depopulacijom istarskih sela, zbog spomenutih vojnih procesa, Republika je obavezno morala poticati kolonizaciju istih. Proces depopulacije nije se događao samo u Istri; već i u Engleskoj (*Lost Villages*), Italiji (*villaggi abbandonati*) te Njemačkoj (*Wustungen*). Tako je npr. sela u Puljstini napustilo 80 % populacije. Kako bi se suprotstavio gubitku radne snage, Senat Mletačke Republike 1376. godine donio je propis o povlasticama za doseljenike na napušteno istarsko dobro. To su slijedile i istarske općine; Pula, Novigrad, Vodnjan, a neke od njihovih mjera bile su ustupanje zemljišta doseljenicima i ublažavanje uvjeta za stjecanje civiteta.⁹

Mletačka politika kolonizacije poprimila je intenzivnu organizaciju u drugoj polovici 16. stoljeća. Svim došljacima Republika je dala zemlju za koju su se oni morali brinuti idućih pet godina, te su dvadeset godina bili oslobođeni daća i tlake. Sve ostale stvari (odjeću, ratarski alat, volove, hranu, pokrivače, sjeme) doseljenici su dobili na korištenje. U Kancelariji rašporskog kapetana u Buzetu bili su evidentirani svi korisnici državnog teritorija; ta je zemlja bila nasljedna dok god bi je oni obrađivali.¹⁰

U južnoj i zapadnoj Istri (Pula, Rovinj, Poreč), taj je posjed bio znatan – do 100 „padovanskih polja“ tj. 19 – 38.5 hektara po obitelji. Unatoč svemu, to je tlo bilo jako nepogodno za obradu; mletačka pomoć bila je oskudna i neredovita, pa bi seljaci sklapali ugovore s Crkvom i plemstvom, radili na naoružanim barkama ili bježali u Pazinsku knežiju.¹¹

Događale su se i pobune starog stanovništva; naime, njegov bi se teritorij uzimao i davao kolonizatorima, a na staro bi se stanovništvo

8 Bertoša, *Mletačka Istra*, sv. I, 80-83.

9 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 95-98.

10 Isto, 95.

11 Isto, 96.

prebacivali povećani porezi. Tako su doseljenici bilo općenito omraženi. To je dovelo i do ustanaka u Puli, Poreču, Rovinju i Umagu, a na čelu ustanika nisu bili samo župani, nego i nobili i podestati, koji nisu više mogli ubirati porez od doseljenika. Ta kolonizacija nije bila dobro ustrojena; podjela zemljišta nikada nije bila evidentirana u mletačkoj dokumentaciji, a dio kolonista selio se iz jednog dijela Istre u drugi, te bi tako godinama zadržali status novih doseljenika i sve povlastice koje s njim dolaze. Sve je ovo dovelo do većeg imovinskog jaza među istarskim društvenim slojevima. Doseljenici koji nisu dostatno uspjeli meliorirati dobiveno zemljište upali bi u dugove lihvarima koji su se tako obogatili, a postojali su i oni, za istarske prilike, bogati seljaci, koji su znali ubrati „180 – 200 metričkih centi žitarica“ te veće količine ulja i vina. To je bilo osobito izraženo u Puljštini, gdje je nekad bilo sedamdesetak sela.¹²Zanimljiva je i epizoda 1671. – 1675. godine, koja je uključivala dovođenje risanskih i bokeljskih hajduka na prostor Istre, zbog njihovih sukoba s Turcima nakon mira između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva po završetku Kandijskog rata, što je bio problem mletačkoj diplomaciji.¹³ Ovaj je pokušaj propao – nenaviknuti na miran život, trgovinu, poljodjelstvo, ali i tadašnje epidemije na koje je autohtono stanovništvo postalo imuno, hajduci su nastavili živjeti svojim razbojničkim životom, pa su dolazili u sukob s tamošnjim stanovništvom.¹⁴

Proces kolonizacije je, unatoč svemu navedenom, imao pozitivan utjecaj na istarski teritorij, kako demografski, tako i gospodarski. Ratarstvo je napredovalo, a plodne godine donosile su i napredak gradova, trgovine te robne razmjene.¹⁵

12 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 97.

13 Bertoša, *Mletačka Istra*, sv. I, 183-185.

14 Isto, 205-220.

15 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 98.

Općina	Žiteljstvo grada i teritorija	Približan broj doseljenika	Približan postotak novog žiteljstva
Milje	1584	–	–
Kopar	11 294	900	8,0
Izola	1 725	–	–
Piran	3 000	225	7,5
Umag	715	125	17,5
Buje	1 614	250	15,5
Buzet	4 844	450	10,0
Grožnjan	928	250	27,0
Završje	750	250	33,5
Oprtalj	1 166	–	–
Novigrad	1 008	200	20,0
Motovun	4 263	1.500	35,0
Višnjan i Tar	–	850	–
Poreč	1 120	500	45,0
Sutlovreč	1 228	600	49,0
Rovinj	1 913	200	10,5
Dvigrad	–	275	–
Savičenta	2 000	–	–
Labin i Plomin	2 854	1 000	35,0
Barban	1 600	650	41,0
Vodnjan	1 845	300	16,5
Bale	904	150	17,0
Pula	3 251	300	9,5

Slika 1. Porast gradskog stanovništva u prvoj fazi kolonizacije

Ustroj

Upravni ustroj mletačkog dijela uglavnom je zadržao srednjovjekovni sustav naslijeđen od akvilejskih patrijarha. To su bili gradovi (stare rimske municipije i biskupska središta s višim stupnjem municipalnog uređenja), urbana središta nižeg tipa (*castelli* i *terre*) – utvrde i trgovišta s ograničenim autonomnim pravima, sela i feudi (98 naseljenih mjesta podijeljenih između 79 obitelji). Osim nametanja daća i feudalnih obaveza, mletački namjesnici – podestati – nastojali su svojoj upravi podvrgnuti merigu –župana.¹⁶

16 Vrandečić i Bertosa, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 94.

Širenje neobrađenih zemljišta zbog niza čimbenika (rat, epidemije, glad) dovodi do iznajmljivanja te zemlje stočarima uz naplatu travari-
ne „herbatico“. Ta je pojava uvijek postojala u Istri, ali je u 16. i 17. sto-
ljeću posebno došla do izražaja. U navodima rašporskog kapetana iz
1679. godine navodi se da „Istra nije neplodna po svojoj prirodi, nego
da je takvom postala zbog pretrpljenih nesreća.“ U Koparštini i brdovi-
toj Bužeštini to nije bio slučaj jer su ta područja kamenita i neplodna.
Međutim, južna i zapadna Istra nekad su, u plodnim godinama, imali
urod žitarica koji je prelazio potrebe puka. Sijao se ječam, pir, raž, zob,
ali je 1/3 poljoprivrede otpadala na pšenicu. Kako za mletačke potre-
be nije bio dovoljan urod južnog dijela istarskog poluotoka, seljaštvo
je kupovalo dodatne zalihe u gradskim skladištima, a 30 % uroda mor-
valo je prodati fontiku po nižoj cijeni. Zato se razvilo krijumčarenje ži-
tarica. U drugim dijelovima, niski je urod doveo do dugotrajnih ugara,
a gnoj se pri oranju nije koristio po nekim izvorima. Stoka je pasla po
pašnjacima i neobrađenim površinama, a nalazila je utočište od ele-
mentarnih nepogoda u općinskim šumama. Ratarstvo je nazadovalo
i zbog nedostatka volova, ali i karatade; obveze da volovi vuku trup-
ce namijenjene mletačkom Arsenalu. Morali su sudjelovati u javnim
radovima, koji su bili česti. Seljaci su isto tako služili u postrojbama i
kao galijoti Mletačke Republike, pa su bili zloporabljani i prisiljeni na
rad na posjedima kapetana. Plaćali su mnogobrojne poreze, crkvenu
desetinu i *quartese*.¹⁷

Na manjem, ali raznolikom austrijskom dijelu, položaj seljaka nije
bio puno bolji. Urbari i propisi svjedoče nizu feudalnih pritisaka i teš-
kom stanju najnižeg sloja, ali i pobunama, ispadima i nastojanju da
svoj položaj poboljšaju. Tako je 1498. donesen urbar koji je ostao na
snazi do 1578. godine. Prema njemu, seljaštvo je davalo desetinu od
žita, vina, janjaca, a u nekim općinama dodatne daće, pa i posebna nov-
čane i naturalna davanja za blagdane. Seljaci su bili pritisnuti nameti-
ma i radnim obavezama – rabotama.¹⁸

U općinama je i dalje bila aktivna daća *marka*, ovisna o gospodar-
skom stanju općine. Također su u Knežiji bila prebrojana ognjišta i
muškarci sposobni za rad. Tako su ih Pazin i Gračiće imali 150, Pićan
80, a manja mjesta između 10 i 20. Pazinski kapetani i obitelj Mosconi
(vlasnici Knežije od 1532. godine koju su kupili za 26 000 florina) na-

17 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 99-100.

18 Isto, 101.

stojali su dovođenjem kolonista iz Dalmacije, Hrvatske i zapadne Bosne povećati fiskalne prihode i pučanstvo, ali je posljedično i vlastela podizala namete i vršila reviziju urbara. Dolaskom novog stanovništva, stari tip selišta „mansi“ iz doba akvilejskog patrijarha dobiva novi oblik jer su nastale nejednakosti i zemljišno-pravni sukobi, te kolonisti uživaju povlastice na dobivenoj zemlji, koja je prelazila iz polupravnog u punopravno vlasništvo. Prema katastarskom popisu iz 1571. godine, to je bilo od 1 do 70 žurnada (0.2 – 14 ha).¹⁹

Središnji dio Knežije imao je najveće posjede (Pazin, Lindar, Gračišće), a sjeverni najmanje (Vranja, Brest, Butonega). Šume, pašnjaci i najpovoljnija zemlja bila je u rukama feudalaca, što je pridonijelo nezadovoljanju ratarstva. Uz to, loša distribucija obradivih površina, kao i veliki urbarijalni i porezni tereti koje su feudanci stavljali na podanike, nije pomogla razvoju.²⁰

Naime, veliku korist Austrija je imala od davanja istarske zemlje u zakup. Oko 1590. godine zakupna se cijena Knežije kretala oko 12 000, a dvorska komora u Grazu nastojala ju je podignuti na 15 000 fiorina. Nadvojvoda Ferdinand 1596. godine izmjenama urbara podiže daće i rabote za 15 – 25 %, što uzrokuje otpor žiteljstva. Zbog Tridesetogodišnjeg rata podiže namete istarskom seljaštvu, a dvorsko povjerenstvo smatra da seljaštvo može utrostručiti urod na poljima svojim radom, kako bi ostvarili urbar iz 1598. godine. Tako je došlo do pobune seljaka u Pićanštini 1653. godine. Unatoč njoj, feudalne vlasti ostvaruju te namete, a plaćaju se i ratni porezi.²¹

Austrijski je sustav imao tri osnovne skupine organa; političko-vojne, porezne i sudske. Na čelu Knežije stajao je kapetan, izabran iz redova tršćansko-furlansko i riječko-istarskog plemstva, te njegov namjesnik. Oni su držali i sudbenu vlast. Sudsko vijeće od deset deželjana – općinskih glavara – s pokrajinskim sucem (*landrichter*) na čelu rješavalo je teže delikte. Svi podanici Knežije u slučaju rata morali su uzeti oružje u ruke i boriti se.²²

Nakon promjene urbara u 16. stoljeću, uprava je povjerena zakupcima, a organ nadzora – protupisar (*gegenschreiber*) – prati financijska pitanja i kretnje općih prilika. Seoska općina zadržala je stari ustroj – župana, podžupana i stareje (skup od dvanaest sudaca, starih i isku-

19 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 101.

20 Isto, 101-102.

21 Isto, 102.

22 Isto

snih seljaka). Općinski sudski organ (*banca*) rješavao je seljačke i građanske sporove. Glavni organ seoske samouprave bio je župan, koji je ubirao desetinu i druge pristojbe, rješavao sporove, upravljao selom, bavio se pitanjima pašnjaka, šuma, održavanja pojilišta. Na njega je neuspješno pokušalo utjecati plemstvo.²³

Slika 2. Ustroj Pazinske knežije

Cambreyska liga

Venecija je 1267. i 1283. godine učvrstila vlast u Poreču, Umagu, Novigradu, Sutlovreču, Motovunu, Kopru, Izoli i Piranu, zadobivši dominaciju nad sjeverozapadom Istre. Godine 1331. i 1332. proširila je vlast na jugozapadu, osvojivši Pulu, Rovinj i Bal. Svladavanjem akvilejskog patrijarha od 1441. do 1420. godine pripojila je i Milje, ali i mjesta u unutrašnjosti – Buje, Oprtalj, Roč, Plomin i Labin. Tako je dovršena podjela poluotoka na dva dijela – onaj mletački, (Pokrajina Istra, *La Provincia dell'Istria*) i onaj austrijski (Pazinska knežija, *Grafschaft Mitterburg/Isterreich*). U istarskoj se historiografiji taj dio zna zvati

23 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 103.

ili grofovija (tal. *conte*) ili knežija (izvorno hrvatsko, Istarski razvod – srednjovjekovna glagoljska listina). Austrijski posjed sastavljen od gospoština i feudalnih i crkvenih dobara obuhvaćao je središnji dio Istre. Mletački dio obuhvaćao je obalu i zaleđe, ali i sjeverni dio poluotoka, kao i cijeli južni do uvale Stupovac podno sela Zagorja na istočnoj obali. To je bilo oko $\frac{3}{4}$ Istre, tj. 2 600 četvornih kilometara. Ta se teritorijalna podjela Istre održala do Mira u Campoformiju (1797.) kad je Mletačka Republika ugašena, a poluotok pao pod austrijsku vlast.²⁴

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća, Mletačka Republika ušla je u sukob s Austrijom i Osmanskim Carstvom. Habsburgovci su pojačali obranu Trsta, koji im se predao 1382. godine pa ga s Goričkom grofovijom usmjeravaju protiv Mlečana. Republika je, također, izgubila Drač, koji je pao u osmanske ruke, a bio je od velike važnosti zbog plovnog puta prema Levantu. Sve ovo je dovelo do pojačanih vojnih i diplomatskih akcija.²⁵

Uvlačenjem Venecije u sukob poznat kao Rat Cambreyske lige (1508. – 1523.), dolazi na drugoj strani do protumletačke koalicije: u njoj su bili habsburški car Maksimilijan I., francuski kralj Luj XII. i papa Julije II. Poslije se priključila i Španjolska i njezino Napuljsko Kraljevstvo. Na sjeveru otoka zbog toga dolazi do mnogobrojnih razaranja, pljački, otmica ljudi i iseljavanja. Rat je doveo do demografskog pada, pustošenja polja, oštećenja gradova, pada trgovine i gospodarstva. Austrijskoj soldateski 1501. godine ratna sreća pošla je za rukom i razorila je utvrdu Rašpor u Buzetskom krasu, poznatu pod nadimkom „Ključ Cijele Istre“ (*Clavis Totius Histriae*). Dotadašnji Rašporski kapetanat i njegova Kancelarija (civilne i vojne ovlasti) sele se u Buzet 1511. godine gdje ostaju do pada Mletačke Republike.²⁶

Godine 1516. mletački dužd Andera Gritti sklopio je mir s habsburškim carem Karlom V. Taj čin doveo je do završetka ratnih sukoba, ali Ćićarijom i Buzetskim krasom i dalje je vladala samovolja prisvajanja napuštenih posjeda, pustoš i kaos. Tako su se širile vijesti o prodoru turskih četa u sjeverni dio poluotoka; vjerojatnije je da su to zapravo bile poturčene snage iz zapadne Bosne i Like, koje su tako pribavljale hranu.²⁷ U Furlaniji je tako jabuka razdora bilo maransko pitanje. U Ratu s Cambreyskom ligom pregovori idu na štetu Venecije, pa tako

24 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 83.

25 Isto, 84.

26 Isto, 84-85.

27 Isto, 85.

Uskočki rat

U sukobe između Venecije i Austrije su se uključili senjski uskoci. Vršili su razne napade na mletačke, kao i dubrovačke i turske lađe, ali su napadali i mletačke primorske gradove. Pula i Rovinj 1597. odbijaju napade, kao i Labin dvije godine nakon, ali je Plomin pao pod uskočku vlast. Mlečani su uzvratili blokadom Trsta, slanjem flote koja je bombardirala Rijeku i Lovran, te napadima soldateske (surovih ratnika) i seljaka na Pazinsku knežiju. Rat se nastavljao uskočkim upadima i mletačkom retelijacijom 1607. (Pula), 1609., 1612. i 1614. godine, što je nanijelo golemu štetu gospodarstvu i političkim prilikama.²⁹

Slika 4. Uskočko djelovanje u Hrvatskoj

Prethodnica ratu bio je napad mletačke soldateske i žiteljstva Milja koji su preko rijeke Gliniščice napali Žavlje i tamo uništavali solane pod vlasništvom Trsta. Tu su poraženi od superiorne austrijske vojske.³⁰ Drugi dio rata počeo je kada je mletačka vojska osvojila Tinjan, a nakon toga i Žminj, drugo po važnosti austrijsko uporište u Istri.³¹

U Uskočkom ratu, poznatom kao Rat za Gradišku, koji se vodio u Istri od studenoga 1615. do srpnja 1618. godine, austrijska vojska, uskoci i naoružani seljaci te nadvojvodini podanici razorili su i opljačkali gotovo cijeli

29 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 90.

30 Bertoša, *Jedna zemlja, jedan rat*, 28-30.

31 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 91.

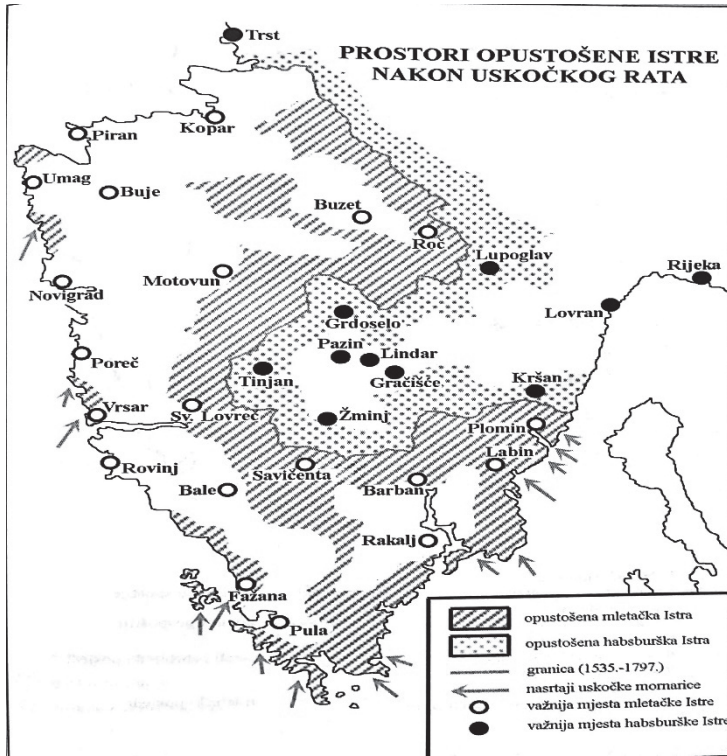
mletački dio Istre, osobito pogranični teritorij te Buzetski kras. Seljaštvo je bježalo u utvrde, propada ratarstvo, a ubijena je i oteta stoka (gotovo 10 000 grla odvedeno je u Knežiju). U drugoj fazi rata (polovica 1616. – 1618.) sreća prelazi na mletačku stranu. Posljedica ovih sukoba je uništeno pogranično područje; ubijeno je 90 – 99.55 % stoke, spaljeno 60 – 90 % kuća a 90 – 98 % obradivih površina je zapušteno. Ni primorski gradovi nisu ostali netaknuti te su pogođeni pljačkom i napadima, iako manje zbog protektorata Republike. Unatoč svemu obje su vlasti povećavale feudalne, polufeudalne i fiskalne obaveze stanovništva (davanje sijena za konjaništvo, prijevoz hrane, slame, prtljage, oružja). Hrvatski mletački podanici (Benečani) i hrvatski nadvojvodini podanici (Kraljevci) gurnuti su u međusobni rat.³² U doba slabljenja i gospodarske preorijentacije, Republika je zapustila Istru, iako je njezina važnost i dalje ostala velika. U njoj se nije odvila revitalizacija kao u *Terrafermi*, zaleđu Venecije. Porastom interesa Španjolske za područje sjevernog Jadrana, te povećanom opasnosti od iskrcavanja njezinih trupa na jug poluotoka (nepromijenjene Madridskim mirom), raste i potreba za fortifikacijom područja. Takozvanu „Habsburšku zavjeru“ Mlečani držali pod okom. Zbog okupljanja nadvojvodinih trupa oko Vinodola, Senja i Trsta, Republika 1629. godine donosi odluku o izgradnji utvrde iznad Pule. Izrada plana je povjerena Antoine De Villeu, koji je napisao i poznati traktat o fortifikacijama. Znamo za njegovo izvješće iz Pule iz 1633. godine pa je tamo i neko vrijeme boravio i nadzirao radove. Smanjenjem opasnosti, poglavito poslije Westfalskog mira, utvrda biva napuštena, te je po izvješću pulskog providura iz 1669. obrasla korovom.³³

Slika 5. Mletačka utvrda u Puli

32 Bertosa, *Jedna zemlja, jedan rat*, 68-70.

33 Vrandečić i Bertosa, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 92-93.

Slika 6. Istra nakon Uskočkog rata

Diferencije

Nekoliko desetljeća nakon mira, na granicama su djelovala mješovita povjerenstva. Oni su bili zaduženi za granične sporove i podjele teritorija seljaštvu. To su sporovi oko takozvanih diferencija (*differenzia*). Diferencije su bili pašnjaci, sjenokoše, lokve za pojenje stoke, šumarci koje su koristili seljaci općina obiju država, pa su bili nedjeljivi. U doba kada bi se dogodio gospodarski ili demografski procvat na jednoj strani, ona bi uzurpirala taj teritorij; pa bi se seljaci s druge strane pozivali na „stare pravice“. To je često eskaliralo u sukobe, pa bi se uzurpirali prirodni resursi, krala stoka, vršili oružani upadi. Čak postoje izvori koji spominju uništavanje prirodnih izvora i oranica nasipavanjem gomilom kamenja. To je donosilo štetu objema stranama.³⁴ Istarski razvod, isprava o razgraničenju između istarskih općina, feudalne vlasti i patrijarha, koju je napisao Mikula Golorički, pokazivala je težnju za mirnim sporazumijevanjem i suživotom već duboko u sred-

34 Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 85.

njem vijeku.³⁵ Međutim, čak ni mirovne komisije izabrane u Wormsu (1521.) i Tridentu (1535.) – Wormski kapituli i Tridentska sentencija nisu uspjeli ovo riješiti.³⁶

Postojali su razni primjeri sporova oko diferencija. Među njima su Lupoglava i Roča, te Semića i Lanišća, uz to i sukob seljaka oko korištenja šuma na području Muna, kao i šuma i pašnjaka na Doberovu dolu.³⁷

Jedan primjer diferencija bilo je i selo Zamask, nekad pod vlašću motovunskog podestata, koje je 1535. godine podijeljeno na dva dijela – na mletački i tzv. „carski“ dio. Granična crta bila je točno na polovici sela, a ta podjela je utjecala i na ime naselja. Talijanska strana zvala ga je *Zumescio*, dok je dio pod vlašću pazinskog kneza zvan Zamasco od čega dolazi današnje hrvatsko ime Zamask.³⁸

Povjerenik za granična pitanja Ca da Pesaro spominje i sukobe i krađe u Grimaldu, selu u Kostelskom markizatu. Iako se 1564. godine ispitivanjem i zakletvom starješina s obje strane stvorila granica, ona se nije održala zbog nedostatka pisanih dokumenata. Godine 1542. izbio je spor između pazinskih sela Kršikle, Bourta i Prviša s jedne strane, te mletačke općine Draguč s druge. Napori komisije djelomično su uspjeli pa je granica obilježena, ali sukobi se nastavljaju, te su zabilježeni u Urbaru Pazinske knežije iz 1578. godine. Kada je u koncilu u Tridentu godine 1535. pokrenuto pitanje te granice, predstavnici obje vlasti naveli su da te razmirice traju već dvije stotine godina, kao npr. u Motovunu i Sutlovreću. Lokalitete kao Bolin brod, Sergonjina sena, Trnoa lova i Finida, spominju i dokumenti krajem 18. stoljeća.³⁹

Kaščerga (*Caschierga, Kaisersfeld*) je bilo još jedno prijeporno selo na granici između Pazinske knežije i motovunske općine. Njima je u urbaru iz 1489. godine dopušteno korištenje sijena iz Zamaskog dola. Kako se njihova populacija povećavala, došlo je do eksploatacije spornih parcela uz granicu. Između 1638. i 1639. godine, nameće im pazinski kapetan plaćanje desetine carskoj komori, kako onima na mletačkoj strani granice s Motovunom, Muntriljom i Zamaskom, ali i onima u Kaščergi i Tinjanu. Kako je dokazano da njegovi seljaci prelaze granicu, godine 1666. rašporski kapetan Andrea Valier pregledava dokumentaciju i ispituje svjedoke, te saznaje da se uistinu upadalo i gradilo

35 Bertoša, *Jedna zemlja, jedan rat*, 12-13.

36 Bertoša, *Mletačka Istra*, sv. II, 107-108.

37 Isto, 112-114.

38 Isto, 121-128.

39 Isto, 114-121.

na mletačkoj strani.⁴⁰ Kraj Muntrija i u Muntriljskoj Finidi postojale su dodatne diferencije oko kojih su se sukobili muntriljske komune i motovunski podestat s jedne te Kraljevci i pazinski kapetan s druge strane. Sporni lokalitet bila je lokva Kraljevica, kojom su se nakon uklanjanja kamena međaša postavljena 18. listopada 1535. godine od Tridentske komisije koristili podanici pazinskog kneza. Najčešće su se sukobljavali seljaci Muntrilja s rodovima Brečevac i morlačkim obiteljima. Tu su se događali upadi, uništavanje oranica kamenica u ionako oskudnoj zemlji.⁴¹

Sutlovreč je bio jedan od većih sporova; precizno, tu su bili sporni lokaliteti Finida, Rušnjak, Sv. Silvestar i Fontanelle. Oni su bili scena za razne napade, pljačke, palež i uništavanje prihoda. Providuri za granična pitanja sakupili su dosta dokumentacije, ispitivali svjedoke, ali s malo rezultata, kako Venecija najčešće te dokumente nije obrađivala. Također, Tridentska arbitraža nije polučila mnogo uspjeha. Tako podestat Sutlovreča, nadležan za Finidu, optužuje Kraljevce za svojatanje prostorom, tj. dovođenje stoke da tu vrši pašu. Ista se scena ponovila i 1575. godine kada su na mletačkom dijelu finide zatekli stoku tinjanskih seljaka pa je otjerali u Sutlovreč i tražili odštetu. Tu je bio i spor 1555. godine koji je završio pred Vijećem četrdesetorice u Veneciji, a vodio se oko plaćanja daća između Motovuna i Sutlovreča. Završen je provjerom međe u Finidi. Spor oko Rušnjaka bio je specifičan jer je bio u teritoriju Republike, ali su ga u 18. stoljeću opet svojatali Kraljevci, nazivajući ga zajedničkim područjem. Ista se situacija dogodila oko kontarde Fontanelle koja do Tridentskog sporazuma nije bila sporna.⁴²

Zaključak

Stoljeće 16. i 17. bilo je jako turbulentno za Istru. Ne samo da je bila pogođena nizom epidemija kuge, bolesti, loših uroda, klimatskih nepogoda i nesreća, također je bila razorena sukobima u Uskočkom ratu i Ratu Cambreyske lige. Posljedice su ostavili turski pljačkaški napadi kao i gotovo konstanta prijetnja španjolskog iskrcavanja. Sporovi oko diferencija, u kojem su se sukobljavali sunarodnjaci, uništavajući polja i otimajući stoku jedni drugima, daljnje su nanijeli štetu gospodarstvu i društveno-političkom životu. Venecija i Austrija u tim su se slučajevi-

40 Bertoša, *Mletačka Istra*, sv. II, 128-132.

41 Isto, 132-136.

42 Isto, 136-150.

ma pokazali kao uzaludni medijatori: nisu uspješno odijelili granicu, a kada jesu, to se pokazalo uzaludnim, jer bi se stanovništvo obiju strana svejedno sukobljavalo. Feudalni nameti, velike daće i rabota, također su iscrpljivali stanovništvo. Sve je ovo dovelo do demografskog pada; ili je stanovništvo pomrlo, ili je istjerano, ili se iselilo. Samim diferencijama uzrok je, upravo, bila negativna demografska bilanca, koja je ostavila veliki dio teritorija bez pravog vlasnika, pa ga je bilo tko mogao svojatati, što se i dogodilo. Međutim, bilanca nije bila nužno uvijek negativna – njezinom preokretu je pomogla kolonizacija koja je pospješena s obje strane.

Bibliografija

- Bertoša, Miroslav. *Jedna zemlja, jedan rat – Istra 1615./1618.* Pula: Istarska naklada, 1986.
- Bertoša, Miroslav. *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću, sv. I. i II.* Pula: Istarska naklada, 1986.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, Petrić, Hrvoje, „Nekoliko uvodnih riječi. Novi časopis: Ekonomska i ekohistorija“, *Ekonomska i ekohistorija : časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, br. 1, Zagreb: Meridijani, 2005.
- Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav. *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007.

Popis ilustracija

- Slika 1. Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007, str. 98
- Slika 2. Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007, str. 130
- Slika 3. Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007, str. 124
- Slika 4. Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007, str. 128
- Slika 5. <http://pogledaj.to/wp-content/uploads/2015/11/1.jpg>
- Slika 6. Vrandečić, Josip, Bertoša, Miroslav, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranom novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007, str. 129

SUMMARY

*This paper, written under the mentorship of prof. Dr. sc. Stjepan Ćosić during the course “Croatian History in Early Modern Period“ deals with a complicated part of Istrian history: the end of the 16th century and the beginning of the 17th. Istria was then the centerpoint of conflict between two great powers, the Venetian Republic and the Habsburg Monarchy. This paper will touch upon the administration of those two powers over Istria. This period was characterized by two major conflicts: the War of the Cambrey league and the Uskok War. These events, as well as the process of colonization, Turkish invasions, epidemics, plagues, droughts and the death of the livestock had a massive impact on the demographic state of Istria. This all led to the creation of *differenzia*, upon which this paper will take a closer look.*

Keywords: *Istria, War of the Cambrey League, Uskok War, epidemic, ecohistory, colonization, Venetian Republic, Habsburg Monarchy, Differenzia*

DRUGI U „GORSKOM VIJENCU“

Fadil Hadžiabdić
Filozofski fakultet Sarajevo
Odsjek za historiju
hadziabdicfadil@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 20. 5. 2018.
Prihvaćeno: 5. 10. 2018.

U nacionalnim književnostima obično se iskristalizira neko djelo koje dobije status u mnogome drugačiji od običnog književnog djela. Ta se djela istaknu i postanu nacionalni simbol jednak zastavi, grbu ili državnoj himni. U Crnoj Gori taj će značaj i položaj dobiti „Gorski vijenac“ Petra II. Petrovića Njegoša. Zadatak je ovog rada prikazati kako se „Gorski vijenac“ odnosi prema „drugom“, kako ga definira i što glavni likovi u djelu misle o „drugom“ i kako se prema tome „drugom“ treba odnositi.

Prilikom proučavanja teme rada isplivala su četiri tematska okvira koje je trebalo pokriti kako bi rad bio potpun. Dva su okvira postavljena promatranjem historijskog konteksta. Prvi je historijski kontekst vladavina Petra II. Petrovića i nastanak „Gorskog vijenca“, a zatim i historijski kontekst događaja o kojima „Gorski vijenac“ pjeva, tj. „istrage poturica“ s kraja 17. i početka 18. stoljeća. Treći je okvir odnos prema „drugom“, dok je četvrto i najvažnije područje sama tema rada „Drugi u Gorskom vijencu“. Cilj ovog rada jest postaviti pitanje odnosa prema „drugom“ u trenutku kada se pod valom migracijske krize i Europa nalazi pred istim pitanjem. Rad pokazuje kako isključiv odnos i nerazumijevanje „drugog“ mogu dovesti do ogromnih posljedica pa i pokretanja procesa dugog trajanja.

Ključne riječi: Crna Gora, Njegoš, drugi, poturice, istraga, islam, kršćanstvo

„Gorski vijenac“ od vladike Danila do vladike Petra II.

Odnos prema „drugom“ u Crnoj Gori može se pratiti u kontinuitetu od „istrage poturica“ - bez obzira na to je li „istraga poturica“ povijesna činjenica ili samo konstrukt u svrhu stvaranja „historije sjećanja“ i homogeniziranja nacije pa do skupljanja i objavljivanja „Vasojevičkog zakona“ polovicom 19. stoljeća. Religija je, u ovom slučaju, usko povezana s pripadnošću nekom narodu i dok „Gorski vijenac“ to prikazuje kroz jednu „narodnu svijest“ i činjenično stanje, u „Vasojevičkom za-

konu“ odnos se dovodi na razinu zakonske odredbe. Kronološki poređano od kraja 17. stoljeća do Vasojevićkog zakona i nastanka „Gorskog vijenca“ postoji jedan proces dugog trajanja u žigosanju onih članova crnogorskog društva koji nisu kršćani.

Nakon smrti Petra I. Petrovića 18. listopada 1830. godine, vlast u Crnoj Gori nasljeđuje njegov sinovac Rade Tomov, ali kako mu je crkveno ime Petar, ostat će zapamćen kao vladika Petar II. Petrović Njegoš. Njegovu će vladavinu obilježiti borbe sa skadarskim pašama, predstavnicima hercegovačkog pašaluka, ali i borbe na unutarnjem planu.¹ Po dolasku na vlast odmah pokušava osvojiti Podgoricu u veljači 1832. godine, ali neuspješno. Zbog propalog napada došlo je i do reakcije Rusije pa je 1833. bila mirna godina. Daljnje godine obilježit će stalna vojna čarkanja na točkama dodira Crne Gore i Hercegovine s jedne strane i Crne Gore i Skadarskog sandžaka s druge strane. Veliki je diplomatski uspjeh Petar II. postigao kada je u Dubrovniku u rujnu 1842. zaključio sporazum s Ali-pašom Rizvanbegovićem kojim su utvrđene granice između „nezavisne oblasti Crne Gore i pašaluka Hercegovačkog“. Ovime je Crnoj Gori *de iure* priznata nezavisnost.²

S druge strane, sukobi na granici s albanskim pokrajinama bili su svakodnevnica. U vrijeme sukoba oko otoka Vranjine i Lesandra 1845. godine, skadarski vezir Osman-paša pokreće veliku akciju poticanja Crnogoraca i brđana na ustanak protiv Petra II. poklanjajući im oružje, žito i dijeleći turske zastave pograničnim plemenima. Sušna 1846. daje skadarskom veziru nove opcije u razbijanju jedinstva države Petra II., a još gora 1847. godina dovela je Osman-pašu gotovo do ostvarenja svog cilja. Kući, Piperi, Bjelopavlići su primali oružje i žito iz Skadra, a čak su i neki glavari kao Markiša Plamenac prešli na tursku stranu, dok je Todor Muškin Božović zbog odlaska u Skadar kažnjen smrtnom kaznom.³ Sve ovo ukazuje na nužnost djelovanja jer je u pitanje došao opstanak cijele Crne Gore.

Upravo u ovim događajima koji su doveli do nezavidnog položaja ne samo Njegoša, nego i crnogorske države, može se tražiti motiv i inspiracija za nastanka „Gorskog vijenca“. Ugroženom Njegošu trebala je jedna povijesna priča koja bi pokazala kako su se „slavni i ponosni“ preci obračunavali s izdajnicima, ali i kako su zajedno nastupali pro-

1 Ćorović, „Istorija Srpskog“, Preuzeto s:
https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_12_1.html (16. 5. 2018.).

2 Pejović, *Crna Gora*, 289-301.

3 Isto, 303-305.

tiv neprijatelja. Iako je za radnju djela uzeo likove iz davne prošlosti, Njegoš je u „Gorski vijenac“ ugradio dileme, raskole, previranja te političku situaciju iz svog vremena.⁴ Srđa Pavlović objašnjava kako se mit o ubojstvu konvertita kao čin čišćenja i novog početka dobro uklopio s Njegoševim nastojanjima da stvori modernu nacionalnu državu i slomi plemenske partikularnosti tako da „Gorski vijenac“ treba čitati kao djelo o „Novom početku“. Danilo iz „Gorskog vijenca“ i historijski Njegoš odlučili su se za nasilje kako bi stvorili novu stvarnost.⁵ Jednostavno, djelo je nastalo u potrebi za narodnim homogeniziranjem u jednom teškom trenutku.

O povijesnoj zbiljnosti „istrage poturica“ u historiografiji su se razvila različita tumačenja. Od toga da se nekritički na osnovi „Gorskog vijenca“ spomenuta „istraga poturica“ prihvaća kao povijesna činjenica pa do apsolutnog negiranja iste. Vladimir Ćorović u „Istoriji srpskog naroda“ povijesnu „istragu poturica“ opisuje kao događaj u kome je sudjelovalo samo osam ljudi: Vuk Borilović, četiri brata Martinovića i trojica vladikinih momaka. Oni su na Božić 1707. godine pobili čelkličke i cetinjske muslimane koji se nisu htjeli pokrstiti.⁶ Isti je stav zastupljen i u „Historiji Naroda Jugoslavije II“, navodeći kako je „istragom poturica“ koju je pokrenuo vladika Danilo borba dobila općecrnogorski karakter.⁷ U „Istoriji Crne Gore“ čitav događaj se kao i kod Ćorovića svodi na jedan lokalni događaj. Međutim, konstatira se da je taj događaj trebao pokrenuti jednu širu akciju. U istom se djelu vladiki Danilu, iako nije očistio Crnu Goru od „poturica“, daju zasluge za početak beskompromisne borbe protiv Turaka i „poturica“ kao uvjeta za oslobođenje zemlje.⁸ Ova historiografija uopće ne postavlja pitanje etičke opravdanosti istrebljenja jedne zajednice, nego to veliča kao neophodan korak u „oslobodilačkoj“ borbi.

S druge strane, Mustafa Imamović u „Historiji Bošnjaka“ uspoređuje „istragu poturica“ sa „Sicilijanskom večernjom“ i „Bartolomejskom noći“ kao primjerima obračuna uoči kršćanskih praznika. Imamović navodi kako su progoni započeli u Cetinjskom polju, a zatim u Crmnici i Rijeci Crnojevića te da su pobijeni i pokršteni svi koji se nisu uspjeli

4 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 28.

5 Pavlović, „The Mountain“ Preuzeto s: <https://soi.journals.yorku.ca/index.php/soi/article/view/8038/16949> (15. 5. 2018.)

6 Ćorović, „Istorija Srpskog“, Preuzeto s: https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/6_10_1.html (15. 5. 2018.)

7 Đurđev i Grafenauer, *Historija naroda*, 1254.

8 Stanojević i Vasić, *Istorija Crne Gore*, 245-248.

skloniti u Podgoricu ili Skadar.⁹ Imamović naziva ove muslimane Bošnjacima iako u samom „Gorskom vijencu“ nema naznaka o tome, već se izričito navodi kako se radi o Crnogorcima koji su prihvatili islam.

Konačno, treće mišljenje pronalazi se kod Muhsina Rizvića i Zvezdana Folića. Muhsin Rizvić prenosi stav Ilariona Ruvarca koji je 1899. osporio vjerodostojnost glavnog izvora za „istragu poturica“ - Zapisu vladike Danila koji je 1863. godine objavio Nikola Muslin. Rizvić navodi kako se „istraga poturica“ ne spominje nigdje do tridesetih godina 19. stoljeća. On prenosi mišljenje Michela Aubina koji je smatrao da je na konačno formiranje legende o „istrazi poturica“ presudno djelovao Sima Milutinović koji tijekom boravka u Cetinju piše i objavljuje niz djela koja opisuju tu legendu.¹⁰ Zvezdan Folić na sličnim osnovama, tj. na nedostatku bilo kakve izvorne građe i nespominjanja u mletačkim dokumentima negira postojanje „istrage poturica“. On kazuje kako na kraju 17. i početkom 18. stoljeća, nakon što su Crnogorci stali na stranu Mlečana u Morejskom ratu, Muslimani u strahu od odmazde napuštaju Crnu Goru. Osnovu za nastanak mita o „istrazi poturica“ on nalazi u sitnim sukobima koji su nastali između Crnogoraca i dvije-tri obitelji „poturčenjaka u Čeklićima“.¹¹ Može se zaključiti da je pitanje „istrage poturica“ u historiografiji u velikoj mjeri oblikovano vremenom u kojem su djela nastajala.

Odnos „nas“ i „njih“

Odnos prema „drugom“ jedna je od osnovnih odrednica čovjeka još od kada je formirao svijest o pripadanju zajednici, prvo obitelji pa rodu, plemenu i na kraju državi. Oni koji nisu s nama, ne pripadaju našem krugu, ne nužno, ali gotovo uvijek predstavljaju opasnost za naš način života i naše vrijednosti jer nas žele porobiti i uzeti naša bogatstva. U modernom periodu odnos prema „drugom“ počinje se preispitivati objavom knjige Edwarda Saïda „Orijentalizam“ i uspostavom novih društvenih i moralnih načela o potrebi suživota i multikulturalnosti te istinskom, a ne samo deklarativnom prihvaćanju da su svi jednaki. Naravno, ideja multikulturalizma naći će se pod udarom konzervativnih struja koje u njoj vide opasnost za opstanak nacije i nacionalnih vrijednosti. Poseban vjetar u leđa ovoj će strani dati Samuel P. Huntin-

9 Imamović, *Historija Bošnjaka*, 292.

10 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 9-11.

11 Folić, *Istorija muslimana*, 203-212.

gton svojom teorijom o neminovnom sukobu civilizacija. Bez obzira na to koja strana da prevlada, odnos prema drugom je bio i ostat će pitanje oko kojeg će se lomiti koplja još dugo vremena. Pitanje: „Tko je ‘drugi’?“, toliko je ušlo u modernu svijest da, kada se u popularnoj SF kulturi govori o vanzemalcima, oni se često nazivaju *others*, tj. drugi.

Odnos prema „drugom“ na Balkanu početkom stvaranja države izgrađivao se u odnosu prema Osmanskom Carstvu. Međutim, taj se odnos nije zadržao na Osmanskom Carstvu kao političkom entitetu, nego se prenio i na kulturološku manifestaciju osmanske vlasti, a to je, prije svega, islam kao religija. Upravo je u takvom ambijentu nastao „Gorski vijenac“ i njegov odnos prema onima koji su dio sistema Osmanskog Carstva.

Enver Kazaz ističe kako je „Gorski vijenac“ epska sinteza klasike, usmene epike i osmanofobne književne tradicije. On ističe kako osmanofobni diskurs proizvodi sliku neprijatelja ne samo u strancu/osvajajuću nego i unutrašnjeg „drugog“, onog tko se prevjerio i postao instrument osvajačeve vlasti.¹² Ovom u prilog ide i druga točka, 5. član Vasojevičkog zakonika koji kaže: „*Ko se podanas poturči i lažnu vjeru primi, da se za Turčina drži.*“¹³ Ovo se vrlo jasno tumači time da se promjenom religije mijenja i etnička pripadnost, a time se gube sve vrijednosti koje su posjedovane dok se bilo član „naše“ pripadnosti, a dobiva sve loše osobine „drugog“. Izjednačavanjem imperijalnog i religijskog „drugog“ briše se granica između religije i političke ideologije i bog postaje glavni ideološki autoritet. Oni koji su primili islam nisu samo izdajnici nego i najnemoralniji pripadnici društva. Oni su izdali i suplemenike i Boga i kazna za njih ima vjerski karakter.¹⁴

Istrebljivanje „poturica“ u narodnoj svijesti postaje ritualno, epsko čišćenje i katarza nacije, a masakr dobiva vjersku apoteozu, iako je u suprotnosti s učenjem Crkve. Prihvatanjem književnih opisa iz Njegoševih i Andrićevih djela s narodnim narativom koji je njihov izvor historijskih činjenica i njihovim ulaskom u rječnike, koriste se za ugra-

12 Kazaz, „Utopija nacionalne slobode“ Preuzeto s: <http://ivanlovnovic.com/2014/11/enver-kazaz-utopija-nacionalne-slobode-i-osmanofobni-diskurs-u-njegosevom-gorskom-vijencu/> (23. 12. 2017.)

13 *Vasojevički zakonik u 12 točaka*, Preuzeto s: <https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/vaszak.html> (23.12.2017.)

14 Kazaz, „Utopija nacionalne slobode“ Preuzeto s: <http://ivanlovnovic.com/2014/11/enver-kazaz-utopija-nacionalne-slobode-i-osmanofobni-diskurs-u-njegosevom-gorskom-vijencu/> (23. 12. 2017.)

đivanje stavova o „nama“ i „drugima“.¹⁵ Nameće se zaključak kako su od svih „drugih“ najopasniji oni naši „drugi“, naše Jude.

„Drugi“ u „Gorskom vijencu“

Odnos prema „drugom“ u „Gorskom vijencu“ nije nimalo jednostavno prikazan, pored osnovne priče o odnosu Crnogoraca prema „poturicama“ prikazana su i mišljenja Crnogoraca prema Hrvatima, Dalmatincima, Mlečanima, domaćim Crnogorcima koji se „druže“ s „Turcima“ kao i prema veziru, predstavniku „pravih Turaka“. Na nekoliko je mjesta prikazan i odnos domaćih „Turaka“ prema Crnogorcima i nekoliko stihova o tome što Mlečani misle o Bošnjacima i Albancima.

U početnom monologu vladike Danila osmanlijski se islam ističe kao ideologija koja je suprotna europskom kršćanstvu. On upozorava Europu na opasnost koja joj prijete od Osmanlija.¹⁶ Ovdje odmah pravi jasnu razliku između „nas“ i „njih“, opasnosti koja dolazi s istoka. Međutim, ovo ne treba spuštati samo na religijsku razinu sukoba islama i kršćanstva, nego se radi i o jednom vječnom sukobu Istoka i Zapada. „*Sjem Azije, đe im je gnjijezdo, vražje pleme pozoba narode.*“¹⁷ Danilo Radojević tumači kako je jedina domovina Turaka u Aziji i da se oni moraju tamo vratiti.¹⁸ Nakon definiranja vanjskog „drugog“, Njegoš se vraća stvarnom problemu, a to je onaj unutrašnji „drugi“: „*Pa im poče demonski mesija, lažne vjere pružat poslastice. Bog vas kleo, pogani izrodi, što će turska vjera među nama?*“¹⁹ Ovdje se već oni koji su zbog poslastica, tj. neke koristi, primili islam, tj. tursku vjeru - vjeru osvajača, nazivaju izrodima, čime se određuju kao loš dio našeg roda. Kasnije će epiteti pri određivanju „drugog“ postajati samo oštriji.

Sljedeći ključni moment u definiranju „drugog“ jest izdizanje našeg položaja, naše etike i naših odluka i stajališta kao ultimativno vrjednijih i boljih. „*Srpskoj kapi svud ime pogibe. Postadoše lafi ratarima, isturči se plahi i lakomi - mlijeko ih srpsko razgubalo! Što uteče ispod sablje turske, što na vjeru pravu ne pohuli, što se ne hće u lance vezati, to se zbjegza u ove planine da ginemo i krv prolivamo, da junački amanet čuvamo, divno ime i svetu svobodu. Sve su naše glave izabrane! Momci*

15 Aleksov, „Poturica gori od Turčina“ 225-259.

16 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 73.

17 Njegoš, *Gorski vijenac*, 19-20.

18 Radojević, *Studije o Njegošu*, 76.

19 Njegoš, *Gorski vijenac*, 71-74.

*divni, isto ka zvijezde; što su dosad ove gore dale, svi padali u krvave borbe, pali za čest, ime i svobodu.*²⁰ Isticanjem srpske borbe za slobodu i čast zapravo se kazuje kako oni koji su se „isturčili“ nemaju ni slobode, a ni časti.

Onda se, kao konačni raskid bilo kakve moguće veze s onima koji su prihvatili islam, kroz riječi vojvode Stanka vjerska svijest i pripadnost stavljaju iznad svijesti o zajedničkom porijeklu. Promjena vjere poništava zajedničko porijeklo. „Što će đavo u kršćenu zemlju? Što gojimo zmiju u njedrima? Kakva braća, ako Boga znate, kada gaze obraz crnogorski, kada javno na krst časni pljuju!”²¹

U određivanju „nas“ u odnosu na „druge“ jako bitno mjesto zauzima strah pa će Njegoš likovima vladike Danila i njegova brata Rade to predstaviti: „*Ne bojim se od vražjega kota, neka ga je ka na gori lista, no se bojim od zla domaćega.... krvava se isklati plemena, vrag đavolu doći u svatove te svijeću srpsku ugasiti!*”²² Ovo je i Danilov strah da će doći do međusobnog sukoba ako neka kršćanska bratstva stanu u zaštitu suplemenika islamske vjere.²³ Radin je odgovor zapravo demoniziranje onih koji su prešli na islam kao opasnosti koja sanja o uništavanju i koja ne bi imala Danilove dileme kako postupiti: „*Kako bi im zapa, da te mogu, glavu bi ti onaj čas posjekli al' ti živu ruke savezali da te muče, da srce naslade. Vrana vrani oči ne izvadi; brat je Turčin svud jedan drugome.*”²⁴ Rade ne pravi razliku između domaćeg i stranog „Turčina“ i time je još jednom potvrđeno odvajanje „nas“ i „njih“. Konačno, vladika donosi odluku: „*Udri za krst, za obraz junački, ko gođ paše svijetlo oružje, ko gođ čuje srce u prsima! Hulitelje imena Hristova da krstimo vodom ali krvlju!*”²⁵ Razumijevanje ne postoji ni prema onim kršćanskim Crnogorcima koji borave i imaju prijateljske odnose s muslimanima: „*Bezobrazne, obrljane kurve, povukuše te nam obraz grde! Junačkoga ne znaju poštenja, a ne bi se vukli za Turcima. Mrzni su mi oni nego Turci, a ne mislim za njih ni za Turke. Badava se inate s Turcima kad im ližu, ka pašćad, sahan!*” Samo druženje s Turcima predstavlja izdaju i nedozvoljeno miješanje „našeg“ i „njihovog“. Sve se svodi na jednu čak i rasnu netrpeljivost prema „drugom“ o nemiješanju superiornih „nas“

20 Njegoš, *Gorski vijenac*, 258-273

21 Isto, 306-310.

22 Njegoš, *Gorski vijenac*, 528-531, 535-537.

23 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 143.

24 Njegoš, *Gorski vijenac*, 549-554.

25 Isto, 668-672.

s inferiornim „drugim“. Na ove vjerske i nacionalne motive za obračun nadovezuju se i socijalni motivi: „*Malene su jasli za dva hata*“²⁶ Čime se ističe da zemlja ne može hraniti dvije vjere, tj. da prirodna bogatstva zemlje nisu dovoljna da na njoj žive različite skupine.

Na mnogo će mjesta u „Gorskom vijencu“ „drugom“ biti davani razni pogrdni epiteti kako bi se izvršila dehumanizacija i spriječila bilo kakva dilema prilikom izvršavanja samog čina „čišćenja“. Premještanjem sukoba iz krvne osvete, na razinu religijskog sukoba, borbu dobra i zla, slavenski muslimani bivaju postavljeni u stupanj stalnog „drugog“.²⁷ Na jednom mjestu možemo izdvojiti i odnos Crnogoraca prema etničkim Turcima. Pri sklapanju dogovora za vezira, Vuk Mućinović upozorava vladiku Danila da: „*Otpiši mu kako znaš, vladiko, i čuvaj mu obraz ka on tebi!*“²⁸ Ovdje se može vidjeti da, iako „domaće Turke“ vrijeđaju raznim riječima, Crnogorci „čuvaju obraz“ veziru premda se radi o Turčinu. To je samo još jedna potvrda da je u „Gorskom vijencu“ oštrica neprijateljstva usmjerena najdirektnije na svoje „drugog“. Sljedeći odnos prema „drugom“ koji se postavlja odnos je onih koji su primili islam prema Crnogorcima/Srbima. Skender-aga, jedan od glavara muslimana, govori Danilu: „*Manji potok u viši uvire, kod uvora svoje ime gubi, a na brijeg morski obojica*“²⁹. Ovim Skender-beg daje shvaćanje da Crnogorci kao slabiji trebaju prići muslimanima. Upravo u ovom dijelu se vidi kada se Njegoš i „Gorski vijenac“ stavljaju na stranu kršćanskih Crnogoraca jer u Njegoševu viđenju „poturice“ su slabici kojima imponira snaga Osmanskog Carstva dok su s druge strane Crnogorci; mali brojem, ali veliki junaštvom.³⁰ Ipak, za razliku od crnogorskog viđenja, muslimani ne vide u Crnogorcima antitezu sebe, to jest ne vide ih kao neprijateljskog „drugog“. „*Šta je ovo, braćo Crnogorci? Ko je ovaj plamen raspalio? Otkud dođe ta nesrećna misa o prevjeri našoj da se zbori? Nijesmo li braća i bez toga, u bojeve ljute jesmo li zajedno? Zlo i dobro bratski dijelimo.*“³¹ Oni ne smatraju da njihova vjera narušava bratstvo, to jest, osjećaj bratstva za njih je iznad osjećaja vjere.³²

Tek će se poslije u jednom pjevanju vidjeti da i kod muslimana po-

26 Njegoš, *Gorski vijenac*, 1015.

27 Sells, „Some Religious Dimensions“ Preuzeto s: <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/387.html> (24. 12. 2017.)

28 Njegoš, *Gorski vijenac*, 1129-1130.

29 Isto, 704-796.

30 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 188.

31 Njegoš, *Gorski vijenac*, 964-970.

32 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 210-211.

stoje predrasude prema „drugom“, ali s tom razlikom što će se to vidjeti na primjeru „običnog“ svata, a ne jednog od narodnih vođa: „*Al'ti prosto dinovo mlijeko kada Bosni salomi rogove, kad sve pokla što ne posuneti; samo fakir ostavi fukaru, da nas služi, a pred krstom tuži*“³³ Ovdje muslimanski svat u natpjevavanju s crnogorskim ističe kako je sve što je bilo dobro u narodu primilo islam, a oni kojima je dozvoljena vjera bili su najlošiji dio društva ostavljen da služi muslimanima. To znači da su sadašnji kršćani zapravo potomci tog najgoreg sloja.³⁴ Zaključuje se da su u „Gorskom vijencu“ muslimanske vođe čak i na većem stupnju nacionalne svijesti od crnogorskih. Dok crnogorske vođe u procesu stvaranja i održanja države smatraju da je to moguće samo u vjerski unificiranom okruženju, muslimanske vođe ističu zajedničke interese i porijeklo iznad vjerskih razlika. Može se reći, gledano iz današnje perspektive, da je Njegoš smatrao da su muslimanske vođe na većem civilizacijskom nivou od crnogorskih. Njihov odnos prema „drugom“ nije zasnovan na isključivom ograđivanju, no u svatovskoj se pjesmi vidi da, za razliku od vođa, narod ima izgrađen negativni stav prema „drugom“, u ovom slučaju kršćanima-Crnogorcima. Odnos prema „drugim“ u obliku Slavena koji su ostali u kršćanskoj vjeri može se promatrati u dvama primjerima. Stihove: „*Vjero prava, kukavna siroto! Strašno pleme doklen ćeš spavati?*“³⁵ Radojević ovo tumači kao prijekor ostalim slavenskim narodima zašto se ne bune.³⁶ Sličan odnos suosjećanja prema drugim Slavenima, u ovom slučaju Hrvatima i Dalmatincima, naći ćemo u opisivanju njihova položaja prema Mletačkoj Republici: „*Ne, božja ti vjera, Mandušiću! O junaštvu tu ne bješe zbor. Nego bjehu k sebi domamili, domamili pa ih pohvatali, jednu našu braću sokolove, Dalmatince i hrabre Hrvate; pa brodove njima napunili i tiska' ih u svijet bijeli*“³⁷. Njegoš veliča hrabrost i braćom naziva Dalmatince i Hrvate što znači da ih vidi kao vrlo bliske sebi, a s druge strane nije ču hrabrost Mlečana. Vidimo da Njegoš bratimi druge kršćanske Slavene, makar bili oni i katolici i ne stavlja na njih teret izdaje.

Njegoš se potrudio da u „Gorskom vijencu“ prikaže i crnogorski doživljaj mletačkog svijeta. Preciznije, još jednog „drugog“ u odnosu na Crnogorce. Time je Njegoš označio i ograničio Crnogorce i prema Ve-

33 Njegoš, *Gorski vijenac*, 1816-1820.

34 Radojević, *Studije o Njegošu*, 103.

35 Njegoš, *Gorski vijenac*, 643-644.

36 Radojević, *Studije o Njegošu*, 89.

37 Njegoš, *Gorski vijenac*, 1446-1453.

neciji kao predstavniku zapadne, katoličke civilizacije. Slika Mlečana pružena je u odgovorima vojvode Draška na pitanja ostalih glavara. Dakle, nije sasvim objektivna.³⁸ Život u Veneciji ne uklapa se u okvire slobodnog, moralnog, junačkog života kakve ima vojvoda Draško kao klasični predstavnik Crnogorca. Govorom Draška o tome kako ga je mletački dužd dočekao i slagao, ustvari je prikazan crnogorski doživljaj mletačke politike prema Crnogorcima, kao nevjerne:³⁹ „*No lijepo, nego prelijepo! Obeća mi i što mu ne iskah. I pomislih kad od njega pođoh: blago meni jutros i do vijek, evo sreće za sve Crnogorce, dajbudi ću povest dosta praha da s' imaju čim biti s Turcima. Kad posljed, sve ono izlinja, ka da ništa ni zborneno nije. I posad mu ne bih vjerovao mlijeko je da reče bijelo.*“⁴⁰ Vidi se kako Njegoš, za razliku od Hrvata koje gleda kao Slavene i tako bliske Crnogorcima, prema Mlečanima gradi tek nešto blaži stav nego prema Turcima. Mlečani su, jednako kao i Turci, „drugi“ koje se ipak ne opisuje toliko negativno kao Turke.

Kako je tema ovog rada „Drugi u Gorskom vijencu“, vrijedno je spomenuti da se ne nalaze samo mišljenja Crnogoraca o „drugima“ i mišljenje „drugih“ o Crnogorcima, nego možemo vidjeti i razmišljanje Mlečana o crnogorskim susjedima. Draško daje iskrene odgovore iako se radi o crnogorskim neprijateljima. Zapravo, Njegoš i ovdje želi istaknuti visoka moralna načela koja važe kod Crnogoraca: „*Pa posljed poče đetinjiti; zapita me za naše susjede, za Bošnjake i za Arbanase: Kada uhvate - kaže - Crnogorca, bilo živa al' mrtva u ruke, hoće li ga izjest, što li rade? Će izjesti, ako Boga znadeš, ka će čovjek izjesti čovjeka? Ma sam čuo - opet mi govori jedan narod tamo zmiije jede. Kakve zmiije, čestiti principe? A gadno je na put pogledati sve se dlake naježe čovjeku!*“⁴¹ Vidi se da i Mlečani prema Bošnjacima i Albancima kao muslimanima i samim time „drugima“ grade predrasude jer ih zamišljaju kao divljake.

Bojan Aleksov u svom članku „Poturica gori od Turčina“, nakon analiziranja dijela srpske historiografije, zaključuje: „*Uvriježivši mit o drugim narodima kao inferiornim prevrtljivcima i kukavičkim krivokletnicima, oni bivaju izopćeni ne samo iz narodne već i iz mnogo šire ljudske zajednice, ustanovljene univerzalnim etičkim kategorijama.*“⁴² Čitanjem

38 Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, 279-281.

39 Isto, 295.

40 Njegoš, *Gorski vijenac*, 1654-1664.

41 Isto, 1640-1652.

42 Aleksov, „Poturica gori od Turaka“, 258.

„Gorskog vijenca“ može se primijetiti da je i Njegoš u stavovima izraženim u istom, na sličan način opisao one koji su primili islam: „*najgori, kuga ljudska, pogani izrodi*“⁴³. Analizom „Gorskog vijenca“ kao konkretnog primjera identificiranja „drugog“ i odnosa prema njemu, može se utvrditi da je historiografija koju je Bojan Aleksov analizirao na istoj liniji kao i „Gorski vijenac“.

Zaključak

Odnos prema „drugom“ u Gorskom vijencu provlači se čitavim djelom i predstavlja samo ideju „Gorskog vijenca“. Gradeći sliku „drugog“ u „Gorskom vijencu“ Njegoš prije svega priča priču o svom vremenu i idejama svog vremena. U „Gorskom vijencu“ može se izvršiti stupnjevanje mišljenja prema „drugom“ od krajnje negativnog do pozitivnog.

Najopasniji i najlošiji „drugi“ su oni koji su izdali crnogorstvo/srpstvo i kršćanstvo, to jest „poturice“. Oni su opasniji čak i od pravih Turaka jer predstavljaju unutrašnju prijetnju zajednici. Pri definiranju ovih „odnarođenih“ elemenata društva navode se sve loše osobine, a zanemaruju one koje bi mogle biti pozitivne. Njegoševo djelo zapravo odiše nekim od najkласičnijih primjera orijentalizma, što se očituje u opisivanju Turaka kako smrde, ili prilikom opisivanja položaja žena iz kojih se najjasnije vide predrasude.

Sljedeći koji su „drugi“, a koji prolaze nešto bolje od „poturica“ i Turaka, jesu Mlečani. Ovaj put se radi o različitom shvaćanju života, tj. o različitim kulturološkim krugovima pri čemu se u Njegoševoj naraciji sve što je drugačije od crnogorskog prikazuje u negativnom svjetlu. Iako je Mletačka Republika već nestala s povijesne scene u vrijeme pisanja „Gorskog vijenca“, sjećanje na nju očito je bilo sačuvano u svijesti naroda.

Konačno, na drugom kraju spektra nalaze se porobljena slavenska braća Hrvati i Dalmatinci. Oni su jedini „drugi“ u tekstu prema kojima Njegoš razvija pozitivan diskurs. To se može objasniti Njegoševim snovima o sveslavenskom oslobođenju i ujedinjenju.

Prilikom nastajanja „Gorskog vijenca“ presudnu odluku odigrao je Njegošev trenutni politički položaj. Osipanjem narodnog jedinstva, prisiljen da vrši modernizaciju društva još nespremno za to, Njegoš u „Gorskom vijencu“ u liku vladike Danila, zapravo iskazuje svoj položaj.

43 Njegoš, *Gorski vijenac*, 46, 49, 73.

Iako često hvaljen kao vizionar, Njegoš sa stavovima prema „drugom“ izraženim u „Gorskim vijencu“, zapravo pokazuje jedno retrogradno shvaćanje o nemogućnosti zajedničkog života s „drugim“.

Bibliografija

- Aleksov, Bojan. „Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o vjerskim preobraćenjima“. U *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović, 225-229. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija Srpskog naroda*. Beograd: Janus, 2001.
- Đurđev, Branislav, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić, ur. *Historija naroda Jugoslavije II*. Zagreb: Školska knjiga, 1959.
- Folić, Zvezdan. *Istorija muslimana Crne Gore*. Podgorica: Matica Muslimanska Crne Gore, 2013.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
- Kazaz, Enver. „Utopija nacionalne slobode i osmanofobični diskurs u Njegoševom gorskom vijencu“. *Ivan Lovrenović*, 9. 11. 2014.

Preuzeto s:

- <http://ivanlovrenovic.com/2014/11/enver-kazaz-utopija-nacionalne-slobode-i-osmanofobni-diskurs-u-njegosevom-gorskom-vijencu/> (23. 12. 2017.)
- Pavlović, Srđa. *The Mountain Wreath: Poetry or a Blueprint for the Final Solution? (On the margins of Alexander Greenawalt's article „Kosovo Myths: Karadzic, Njegos and the Transformation of Serb Memory“)*. U: *Spacesofidentity.net*, (1. 12. 2001).
Preuzeto s: <https://soi.journals.yorku.ca/index.php/soi/article/view/8038/16949> (5. 15. 2018.)
- Pejović, Đoko. *Crna gora u doba Petra I. i Petra II*. Beograd: Narodna knjiga, 1981.
- Petrović, Petar Njegoš. *Gorski vijenac*. 2. 7. 2008.
Preuzeto s: http://www.rastko.rs/knjizevnost/umetnicka/gorski_vijenac.html (23. 12. 2017.)
- Radojević, Danilo. *Studije o Njegošu - Njegoševa raskršća*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2011.
- Rizvić, Muhsin. *Kroz Gorski vijenac - interpretacija i tekstualno komparativna studija o strukturi*. Sarajevo: Biblioteka Pogledi, 1989.
- Stanojević, Gligor, Milan Vasić, ur. *Istorija Crne Gore*. Podgorica: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1978.
- Sells, Michael. „Some Religious Dimensions of Genocide“, U *Hartford-hwp*, 21. 9. 1995.
Preuzeto s: <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/387.html> (24. 12. 2017.)
- Vasojevički zakonik u 12 točaka*, elektronsko izdanje, Projekat Rastko Cetinje,
Preuzeto s: <https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/vaszak.html> (23. 12. 2017.)

SUMMARY

The paper portrays the relationship towards the others as described in "Gorski vijenac". The paper places "Gorski vijenac" in the historical context of the time period of its emergence. Through specific examples of "Gorski vijenac", the attitude towards the "others" is shown. The relationship is illustrated at several different levels and through different perspectives that appear in the "Gorski vijenac". The paper raises the question regarding the relationship towards the "others" in the times when Europe is confronted with the same question. At the same time, it illustrates how the exclusive relationship towards the "others" and the stigmatizing of the "others" can lead to the great misfortunes with the capacity to shape the society for centuries.

Keywords: Montenegro, Njegoš, convert to Islam - "poturica", others, investigation, Islam, Christianity

ANTONIO BAJAMONTI I NJEGOVI DOPRINOSI GRADU SPLITU

Vana Jurković
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest umjetnosti
vana.jurkovic@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 10. 5. 2018.
Prihvaćeno: 8. 10. 2018.

Jedan od najpopularnijih gradonačelnika grada Splita i ličnosti 19. stoljeća zasigurno je Antonio Bajamonti čije je upravljanje gradom pod Marjanom trajalo gotovo dvadeset godina. Po struci je bio liječnik, no on izabire drugačiji životni put te se počinje baviti politikom. Bajamontijevo autonomaško političko stajalište odredilo je njegov odnos s građanima Splita koji su u početku njegova upravljanja bili posve oduševljeni novim idejama, znanjem i govorom. Međutim, takvi se odnosi mijenjaju 70-ih godina kada narodnjaci dobivaju na popularnosti i početkom 80-ih pobjeđuju na izborima. Bez obzira na to, Bajamonti je ostavio neizbrisiv trag u izgledu grada Splita. Dao je sagraditi teatar i palaču, uveo je plinsku rasvjetu, otvarao je nove ulice, a jedno od najbitnijih ostvarenja je rekonstrukcija rimskog vodovoda pomoću kojeg je opskrbio grad Split pitkom vodom. Zahvaljujući ovom pothvatu, 1880. sagrađena je Monumentalna fontana koja je srušena 1947. godine, a koja i danas izaziva velike polemike zbog ponovnog vraćanja na staru lokaciju.

Ključne riječi: Antonio Bajamonti, grad Split, 19. stoljeće, autonomaši, narodnjaci, Bajamontijev teatar, Bajamontijeva palača, Monumentalna fontana

Život Antonija Bajamontija

Priča obitelji Bajamonti započinje još početkom 18. stoljeća kada se doseljavaju u grad Split.¹ Nije sasvim jasno odakle potječu prije doseljavanja u Dalmaciju. Neki tvrde da su porijeklom iz Istre, drugi tvrde da su iz Bergama, dok Duško Kečkemet navodi da dolaze iz Španjolske i Italije. Ono što se zasigurno zna jest to da su plemićka obitelj. Osim Antonija Bajamontija, dobro je poznat i njegov stric Julije Bajamonti koji je bio svestrani glazbenik, pjesnik, enciklopedist i povjesničar.²

1 Kečkemet, „Associazione Dalmatica“, 76.

2 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 31-32.

Antonio Bajamonti, poznat i kao Ante (Antun) i „conte Toni“, rođen je 18. rujna 1822. godine o čemu svjedoči natpis koji se čuva u Muzeju grada Splita. Nadimak „conte Toni“ od dragosti su mu dali Splićani. Obrazovanje započinje u osnovnoj školi, a zatim se upisuje u splitsku klasičnu gimnaziju.³ Poslije, kao devetnaestogodišnjak, upisuje medicinu u talijanskom gradu Padovi. Antonio nije bio jedini iz svoje obitelji koji je išao na studij u Padovu. Prije njega su u Padovi studirali njegov brat, otac, stric, djed i pradjed.⁴ Nažalost, pri početku studija, saznao je da ima ozbiljnih zdravstvenih problema te je morao operirati mjehur. Nakon završetka studija, svoju je karijeru započeo 1850. godine u Sinju. Ubrzo nakon toga prestaje s radom jer se posvetio politici, ali i zbog toga što je izbila epidemija kolere. Naslijedio je palaču u Veneciji s raskošnim namještajem od tete Elene Cippico. Poslije je palaču prodao i sagradio drugu na zapadnoj obali u Splitu. Bajamontijeva žena Luigija Crussevich, također je potjecala iz bogate obitelji. Živjeli su skladnim životom i nisu imali djece.⁵

Slika 1. Antonio Bajamonti 1859. godine⁶

3 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 31-33.

4 Kuzmanić, „Antonio Bajamonti“.

Preuzeto s:

<http://dalmatinskiportal.hr/vijesti/nepo-kuzmanic--antonio-bajamonti-ima-dalmatinske-korijene--s-naglasom-na-split/12278> (23. 4. 2018.)

5 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 39-42.

6 Isto, 4 (24. 4. 2018.)

Zbog ponovnog uvođenja ustavnog poretka u Austrijskom Carstvu, Bajamontijeva politička karijera započinje 1860. godine, kada je dotadašnji načelnik Šimun de Michieli Vitturi odstupio sa svoje pozicije. Bajamonti je postao gradonačelnikom splitske uprave.⁷ Splitsani su ovom odlukom bili oduševljeni jer se već prije pokazao iznimno sposobnim kod preuređivanja zapadne obale. Smatrali su da će uspjeti u svojoj namjeri da razvije grad Split, u što ih je i uvjeravao. Poslije se imenovanje Bajamontija kao gradonačelnika ispostavilo punim pogotkom jer je počeo raditi sve ono što je obećao.⁸ Iako je Bajamonti vrlo uspješno vodio grad, 1863. godine na poziciji gradonačelnika zamjenjuje ga dr. Frano Lanza. Smijenjen je s te pozicije jer se zamjerio bečkoj Vladi, ali je dvije godine nakon ponovno vraćen. Oni koji su inicirali da Bajamonti opet postane gradonačelnikom bili su Splitsani koji su primijetili značajan napredak grada u prve tri godine njegova rada.⁹

Bajamonti je ulagao svakakve napore da Split postane „grad budućnosti“, o čemu je uvijek i govorio. Međutim, narodnjaci su počeli dobivati na popularnosti, pogotovo nakon Bitke kod Visa 1866. godine u kojoj je Italija izgubila od Austrije, te je Bajamontijeva politika slabila jer se Beč priklonio Narodnoj stranci.¹⁰ Krajem 1880-e godine splitsko općinsko predstavništvo se raspustilo, a poslije su narodnjaci slavili pobjedu nad autonomašima. Sve se to odrazilo na Bajamontijevo zdravstveno stanje, te je 1891. godine umro.¹¹

Autonomaši i narodnjaci

Na samom početku Bajamontijeve političke karijere, zaoštravali su se odnosi između autonomaša i narodnjaka. Izdavale su se male knjižice u kojima su ove dvije stranke polemizirale. Jedni od najznačajnijih predstavnika autonomaša bili su Nikola Tommaseo i Antonio Bajamonti, a od narodnjaka Natko Nodilo, Vid Morpurgo, Kosta Vojnović, Gajo Bulat i ostali.¹² Autonomaška stranka razvijala se usporedno s Narodnom strankom. To su stranke različitog mišljenja i stajališta. Ono što su autonomaši htjeli jest autonomija Dalmacije, dok su se narodnjaci zauzimali za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

7 Novak, *Povijest Splita*, 2156-2158.

8 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 61.

9 Isto, 55.

10 Kečkemet, *Prošlost Splita*, 162.

11 Isto, 314.

12 Isto, 160.

Kada su se održali prvi pokrajinski izbori 1861. godine, autonomaši su uvjerljivo pobijedili, a i Bajamonti je uspio pridobiti mnoge narodnjake osnivanjem udruge *Associazione Dalmatica*.¹³ Nakon pobjede autonomaša, u Splitu je Namjesništvo podržalo talijanskog političara Bajamontija na štetu vlastitog službenika Burattija. Bajamonti je bio Burattijev politički protivnik te ga Bajamonti 1861. godine smjenjuje s položaja kapetana.¹⁴

Uporište autonomaša bio je otpor spram Zagreba. Očuvanjem neovisnosti Dalmacije 1861. godine, rasprava o pripojenju više nije bilo. Sada se naziv autonomaš koristio na neispravan način jer se prema Zagrebu autonomaši određuju kao regionalisti, dok u odnosima s Bečom podržavaju jaču vezu. Autonomaši se nakon Krimskog rata pozivaju na liberalizam kao najvažniju europsku ideologiju. Pod pojmom liberalizma označavaju isključivanje naroda iz politike te daju prednost eliti, a državna birokracija i pokrajinsko plemstvo pronalaze uzor u Austriji kao jakoj ustavnoj monarhiji. Grad Split je za Bajamontija bio liberalna utvrda te ga je smatrao gradom budućnosti.¹⁵

Narodnjaci su imali svoj list *Il Nazionale* u kojem su pisali tekstove o buđenju nacionalne svijesti.¹⁶ Prije samog početka 1870. godine, Bajamonti je imao najveću moć među građanstvom, a to je počelo smetati zadarskim autonomašima i iz tog razloga započinju suradnju s narodnjacima. Uskoro Bajamonti napušta Sabor, a Beč postaje sve skloniji Narodnoj stranci. Narodna stranka pobijedila je na izborima 1882. godine, a Autonomaška stranka postaje strana, talijanska manjina koja želi očuvati svoja prava. Talijanska manjina osniva društvo *Lega Nazionale* koje otvara tri škole u Splitu, Šibeniku i Zadru. Ove tri talijanske škole djeluju do Drugog svjetskog rata. Međutim, mnogi su autonomaši prešli u narodnjake. Još se uvijek u javnom životu govorilo talijanskim jezikom jer im je hrvatski jezik bio težak.¹⁷ Autonomaši su izgubili i utjecaj nad splitskom mladeži jer su splitske srednje škole, Klasična gimnazija i Velika realka, pale pod utjecaj narodnjaka.¹⁸

Počele su stizati i prve optužbe na Bajamontijev račun. Optuživalo ga se za pronevjeru kod izgradnje vodovoda, razne dugove splitske

13 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 13-20.

14 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret*, 106.

15 Isto, 111-112.

16 Kečkemet, *Prošlost Splita*, 162.

17 Isto, 22-23.

18 Obad, „Tri faze u ponarođenju splitske općine“, 12.

Općine koja je financirala autonomaški i općinski list *L'avvenire* i račune za izgradnju vodovoda. Nakon što je Narodna stranka pobijedila u izborima, sve su se češće vidjele trobojnice u gradu, što se nije smjelo vidjeti dok je Bajamonti bio gradonačelnik.¹⁹ Bajamontija je naslijedio Dujam Rendić-Miočević, prvi splitski narodnjački gradonačelnik.²⁰

Godine 1864. donesen je općinski pravilnik i izborni pravilnik za općine u Dalmaciji. U stvaranju i raspravi novog pravilnika sudjelovali su Bajamonti, Vojnović, Filippi, Borelli i Pulić. Predsjednik ministarskog savjeta Austrije Anton von Schmerling poslao je pismo generalu Lazaru pl. Mamuli, namjesniku za Dalmaciju. Pismo je sadržavalo prijedlog novog općinskog zakona te su prihvaćena načela oba doma Carevinskog vijeća. Općine su dobile pravo da biraju vlastito predstavništvo bez potrebe za političkom sankcijom. Time su dobile određen stupanj autonomije. Prije nego što je izglasan novi općinski zakon, postojali su municipiji (Zadar, Split, Kotor, itd.), varoške (Sinj, Knin, Imotski, itd.) i seoske općine, a sada se formiraju tzv. administrativne ili političke općine.²¹ Ovakav prijedlog općinskog zakona bio je izraz triju glavnih stranki: autonomaša, liberalnih autonomaša i narodnjaka.²²

Bajamontijeva politika i graditeljski pothvati

Kako Grga Novak ističe, Bajamonti nije bio samo političar. On je bio mnogo više od toga: „*Lijepom pojavom, briljantnim govorima, požrtvovnošću za dobro splitskoga puka, nesebičnošću i nadasve korektivnim životom, svojim vezama s ljudima iz puka čijoj je djeci na krstikama kumovao, bio im kum na vjenčanjima i prisustvovao njihovim svadbama ulazio u njihove bratovštine, Bajamonti je bio za ogromnu većinu Splitskana idol, a za sve autonomaše Dalmacije jedini pozvani vođa, cijenjen čašćen, veličan kao nitko u Dalmaciji ni prije ni poslije njega.*“²³

Prije nego što je postao gradonačelnikom, Bajamonti je obećao da će se pobrinuti za stanje u Splitu. Grad Split je trebalo modernizirati kako ne bi zaostajao za drugim hrvatskim gradovima. Mnoge su ulice bile popravljanje, neke kuće su morale biti srušene da bi se otvorio prolaz prema nekim drugim ulicama, a u planu je bila i obnova crkve

19 Obad, „Tri faze u ponarođenju splitske općine“, 13.

20 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 307.

21 Foretić, „Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865. – 1900.)“, 92.

22 Isto, 93.

23 Novak, *Povijest Splita*, 2158.

sv. Frane, premještanje ribarnice, gradnja vodovoda, itd.²⁴ Bajamonti je pridobio većinu grada pokretanjem novih, ali i nastavkom Vitturijevih projekata te se tako broj projekata popeo na dvadeset i osam.²⁵

Splitu je bio potreban plan uređenja pa je Općinsko vijeće izabralo inženjera Locatija koji je trebao surađivati s konzervatorima. Ulice su bile vrlo zapuštene i radovi su što hitnije morali započeti. Jedna od prvih ulica koja je bila popravljena, bila je današnja Bosanska, zatim jedna ulica na Lučcu, Velom Varošu, Dobrom, Manušu, Bačvicama i Sustipanu. Sve su se ove ulice uređivale u desetogodišnjem razdoblju, od 1849. do 1859. godine.²⁶

Trgovi su imali veliku ulogu u političkom životu te je Općina 1849. godine naredila da se mogu lijepiti samo politički oglasi. Gospodski trg, kao jedan od najvažnijih trgova, bio je popločan 1861. godine.²⁷ Na ovome se trgu nalazila najpoznatija kavana *Troccoli*, u kojoj se sastajalo političko i umjetničko društvo. Osim Gospodskog trga, uređio se i Trg Manuš, nastao još za vrijeme Marmonta. To je bio gradski park u kojem su mladi mogli vježbati. Još od razdoblja srednjeg vijeka Peristil je bio gradski trg, a Bajamonti je vratio prolaz preko podruma do obale.²⁸ Bajamonti je uveo plinsku rasvjetu 30. travnja 1862. godine, a poslije su i kućanstva postupno dobivala plinsku rasvjetu. Svaki dan, picaferaj bi palio uličnu rasvjetu. Tek su se od 1908. godine počeli paliti automatski iz centrale. Od godine 1920. postepeno se uvodi električna rasvjeta, a 1960. je uklonjena gotovo sva plinska rasvjeta.²⁹ I danas u Splitu možemo vidjeti originalne ferale u ulicama Iza lože, Cosmijevoj i na Poljani Grgura Ninskog.³⁰

Lučani su dobili Bajamontijevo obećanje da će se crkva sv. Petra obnoviti, odnosno da će se podignuti nova crkva. Obećanje je bilo ispunjeno. Gradila se osam godina, a projektant je bio Dujam Marcocchia. Nažalost, crkva sv. Petra je stradala u Drugom svjetskom ratu. Osim crkve sv. Petra, radovi su se obavljali i na crkvi sv. Frane na Obali. Proče-

24 Novak, *Povijest Splita*, 2163-2164.

25 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret*, 91.

26 Novak, *Povijest Splita*, 2280-2281.

27 Isto, 2282.

28 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 110-112.

29 Isto, 117-118.

30 Babić, „Konzervatori zabranili“,

Preuzeto s:

<https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/85127/konzervatori-zabranili-skidanje-starih-ferala> (24. 4. 2018.)

lje se nalazilo na zapadnoj strani, no općina je htjela da pročelje bude na obalnoj, odnosno na istoku što je naposljetku i izvršeno.³¹

Uza sve ove velike radove, red je bio da se zaštiti Dioklecijanova palača o kojoj se brinuo konzervator Vicko Andrić i splitska Općina. U srednjem vijeku, bilo je sagrađeno mnogo kuća i crkava koje su Bajamonti i Andrić htjeli ukloniti tako da više ne zaklanjaju ostatke Dioklecijanove palače. Bile su srušene crkve sv. Barbare i sv. Roka, a među ostalim i zvonik sv. Ivana. Nakon toga, slijedila je obnova Dioklecijanova mauzoleja i zvonika, ali to se obnovilo nakon pobjede narodnjaka na izborima 1882. godine.³²

Pomorski je promet bio vrlo važan za Split, no nije postojala odgovarajuća luka koja je mogla primiti male i velike brodove, stoga je Bajamonti odlučio preurediti tadašnju splitsku luku. Htio je također osposobiti splitsku luku tako da bi imala bolju komunikaciju s ostalim zemljama. To se nije ostvarilo jer su Bajamontijevu zamisao kočile Austrija i Mađarska koje nisu htjele konkurenciju. Austrija je imala svoju luku u Trstu, a Mađarska u Rijeci. Neki Bajamontijevi politički protivnici smatrali su da Split ima već jednu adekvatnu luku na Poljudu i da se ne treba trošiti novac za uređenje luke na Rivi. Unatoč ovim protivljenjima, vlada je prihvatila prijedlog izgradnje lukobrana 1857. godine. Zbog Austrijsko-pruskog rata, gradnja lukobrana je kasnila te je započela tek 1872. godine. Lukobran je bio dovršen 1881. godine, a dužina mu je bila 476 metara. Gradnja lukobrana bila je od velike važnosti za Split, pogotovo nakon Bajamontijeva poraza kada su mnogi brodovi s otoka i iz Splita prenosili vino.³³

Uređenje splitske obale započeo je Marmont, no njegova se misao nije u cijelosti realizirala. Prije Bajamontijeve Općine, već se počela popravljati istočna obala, točnije lazaret čiji su južni zidovi bili tik do mora i postajali su gotovo nefunkcionalni. Šimun de Michieli Vitturi dao je urediti taj dio obale tako da se posipalo žalo što je omogućilo prolaz pod zidinama. Bajamonti je nastavio uređivati istočnu obalu te omogućio pristanište i većim brodovima. Osim istočne obale, veliku obnovu započinje i na zapadnoj obali gdje gradi svoju palaču kraj crkve sv. Frane (obnavlja i samu crkvu), podiže kazalište, kompleks Prokurativa i Monumentalnu fontanu.³⁴

31 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 121-122.

32 Isto, 127-130.

33 Isto, 135-142.

34 Isto, 142-145.

Palača Bajamonti

Podizanjem palače zapadna je obala dobila novu vizuru. Zahvaljujući nasljedstvu tete Elene Cippico, prodao je palaču u Veneciji te je sagradio ovu na zapadnoj obali. Palača je sagrađena krajem 1857. godine, a posljednji su se radovi izvršili 1858. godine. Podignuta je na močvarnom tlu. Pročelje je neorenesansno s ponekim ukrasima, dok ostala tri krila palače nemaju ukrasa (osim južnog krila koje ima skulpture u nišama). Palača je radila barijeru između Rive i pučke arhitekture Velog varoša. U palači su se nalazili općinski ured, sud, pošta i ostalo. Bajamonti je imao svoj stan koji se sastojao od dvanaest soba i tri salona opremljenih namještajem iz palače u Veneciji.³⁵

Slika 2. Bajamontijeva palača, 1860. godine³⁶

Namještaj je bio vrlo bogato ukrašen u baroknom i rokoko stilu. Danas se dio njegova namještaja nalazi u Muzeju grada Splita, a sastoji se od stola, stolica, naslonjača i zrcala. Bajamonti je svoj stan ukraasio i sa skulpturama Dantea, Petrarce i Torquata Tassa. U veži palače nalazila se skulptura rimskog vojnika, načinjena od mramora. Bajamontijevi saloni bili su oslikani raznim motivima u neobaroknom i neorokoko stilu. Ne zna se sa sigurnošću tko je oslikao salone, ali kako su Josip Voltolini i Antonio Zuccaro oslikali Bajamontijevo kazalište, pretpostavlja se da su uredili i palaču. Svaki salon ima drugačije motive, pa tako npr. na stropu

³⁵ Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 164-167.

³⁶ Isto, 163 (preuzeto 25. 4. 2018.)

prvog salona, prikazani su grčki mitološki likovi Zeus, Hera, Klio i Urani-ja. Pjesnici Homer i Vergilije prikazani su u medaljonima. Pojavljuju se i alegorije geometrije, kiparstva, slikarstva i glazbe.³⁷

Od 2009. godine, prizori na stropu morali su se restaurirati zbog oštećenja. Nakon Bajamontijeve smrti, njegova žena Luigija Crussevich morala je rasprodati imovinu te je palača dospjela u ruke obitelji Dešković. Zbog radova u stanu na drugom katu palače, freske su ispucale. Unatoč tomu, obitelj Dešković spremna je platiti štetu ako se dokaže njihova krivica. Danas je palača označena kao zaštićeno kulturno dobro.³⁸

Teatar Bajamonti

Prije Bajamontijeva teatra, postojao je jedino teatar na Narodnom trgu koji je bio u ruševnom stanju. S obzirom na ovakvu situaciju, moralo ga se srušiti što je i učinjeno 1821. godine. Drugi teatar napravio je Josip Veseljković 1826. u jednom dvorištu lazareta, no nitko ga nije održavao nakon njegove smrti te ga do 1849. godine nije bilo. Kako Split nije imao adekvatni teatar, trebalo ga je napraviti.³⁹

Slika 3. Bajamontijev teatar⁴⁰

37 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 167-176.

38 Globus, „Krš i lom“.

Preuzeto s: <https://www.jutarnji.hr/globus/arhiva/krs-i-lom-u-palaci-bajamonti/4093128/> (26. 4. 2018.)

39 Novak, *Povijest Splita*, 2302-2306.

40 Preuzeto s: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e9/Teatar_bajamonti.jpg (26. 4. 2018.)

Bajamontijev se teatar namjeravao izgraditi na Marmontovoj poljani, no problem je bio u tome što se nije moglo dokazati čiji je to teren te su se vodili sporovi između splitske Općine i državne uprave. Spor je trajao nekoliko godina da bi godine 1857. Bajamonti odlučio uzeti stvari u svoje ruke i izgraditi teatar na sjevernom dijelu bivšeg Marmontova parka. On je u samo nekoliko mjeseci uspio riješiti pitanje teatra. Teatar je izgradio talijanski arhitekt Giovanni Battista Meduna, a Bajamonti ga je financirao. Bio je dovršen u samo pet mjeseci, a mogao je primiti oko 1500 posjetioca. Svečano otvorenje bilo je 27. prosinca 1859. godine.⁴¹

U teatru su se održavale mnoge predstave sve do 1881. godine kada je izgorio u požaru. Sve se to zbilo kada je Bajamontijev utjecaj opadao, uoči pobjede Narodne stranke na izborima. Požar je prouzročio strašnu štetu. Izgorjelo je gledalište, galerija, namještaj, plesna dvorana, itd. Teatar je u potpunosti bio uništen. Uzrok požara nikada nije objavljen niti se sa sigurnošću zna što se točno dogodilo. Neki su govorili da su narodnjaci podmetnuli požar, dok su drugi tvrdili da je plinska rasvjeta zahvatila kulise. Bajamonti je htio obnoviti teatar, a to je i pokušao s udruženjem *Associazione Dalmatica*. Međutim, nije imao dozvolu za rad i morao je prestati s obnovom. Bajamonti više nije mogao donositi važne odluke pa je novi gradonačelnik Gajo Bulat 1888. godine najavio gradnju hrvatskog teatra u kvartu Dobri gdje se i danas nalazi.⁴²

Obnova akvedukta i izgradnja Monumentalne fontane

Jedan od najvažnijih projekata Antonija Bajamontija bio je obnova Dioklecijanova akvedukta. Bajamonti je htio osigurati pitku vodu za sve građane Splita jer su samo bogatiji građani imali cisterne s pitkom vodom, a ostali su morali piti vodu iz bunara koja je bila zagađena sumporom. Neki su ljudi čak dovozili vodu u bačvama koju su crpili iz rijeke Jadro te je prodavali u gradu. Gradnja vodovoda započela je 1877. godine, a voda je počela teći već dvije godine nakon. Bajamonti je financirao obnovu akvedukta jer Općina nije imala novca. Autonomnaški časopis *L'avvenire* pisao je o oduševljenju Splicišana koji su slavili Bajamontija jer im je omogućio nešto što je neophodno za ljudski život. Voda je prvo potekla do gradskih česmi, no dugo vremena nije bila provedena do stanova građana.⁴³

41 Kečkemet, *Ante Bajamonti*, 200-213.

42 Isto, 224-242.

43 Isto, 146-157.

Kao spomenik dovođenja pitke vode u Split, izgrađena je Monumentalna fontana. Fontana je od izgradnje 1880. pa do danas zvana raznim imenima. U raznim novinama nazvana je Monumentalna česma, poslije Česma Franje Josipa I., a od nedavno i Bajamontuša. Nijedno od ovih imena nije točno, a Kečkemet smatra da je najtočniji naziv Splitska fontana ili Fontana na obali. U financiranje fontane uključili su se Bajamonti, građani Splita, biskup, kaptol, kler, splitski Židovi i drugi, stoga je fontana morala izgledati veličanstveno. Autor modela fontane bio je Luigi Ceccon, padovanski kipar, a klesarska radionica koja je za služna za izvedbu bila je F. Dall'Ara e Comp.⁴⁴

Slika 4. Monumentalna fontana⁴⁵

Sljedećih nekoliko generacija zaboravilo je na pravu simboliku fontane te su neki vidjeli simbol Bajamontijeve autonomaške politike, odnosno simbol fašizma. Fontana je ubrzo postala poznatim identitetom

44 Kečkemet, *Splitska fontana*, 1-32.

45 Preuzeto s: http://3.bp.blogspot.com/-Kse6ibcc37A/TvD7_kq6INI/AAAAAAAAACQ/Q5ETF2IdNnU/s1600/01.jpg (26. 4. 2018.)

Splita. Međutim, fontana nije bila u potpunosti dovršena iako je voda već bila dovedena. Kada su narodnjaci pobijedili na izborima, htjeli su pokazati Bajamontijeve malverzacije oko obnove akvedukta i fontane. Nova Općina i Bajamonti sukobili su se jer je Bajamonti htio dovršiti fontanu i osposobiti protok vode i tek je onda predati Općini, ali Općina se s tim nije slagala jer ju je htjela preuzeti odmah nakon što Bajamontijevi radovi budu završeni. Ipak su se, 1888. godine uspjeli dogovoriti. Bajamonti je dobio dvanaest dana da ju dovrši, a Općina bi mu tada pustila vodu i fontana bi prešla u vlasništvo Općine. Voda je 15. prosinca 1888. godine napokon potekla u fontanu. Na vrhu fontane i dalje je stajao simbol fašizma, snop pruća, koji je smetao komunistima. Fontana je bila razrušena 1947. godine tako što su je komunisti digli u zrak dinamitom i dokrajčili je maljevima.⁴⁶

Zaključak

Za vrijeme Bajamontijeva upravljanja Splitom, grad doživljava procvat u arhitektonsko-urbanističkom pogledu. Bajamonti potiče izgradnju brojnih građevina poput crkava, samostana, palače Bajamonti, teatra Bajamonti i još mnogih što je od velikog značaja za razvoj grada. Jedno od njegovih najbitnijih doprinosa zasigurno jest obnova rimskog akvedukta kojim je Split, nakon mnogo godina, ponovno dobio pitku vodu. U spomen na ovaj vrlo važan događaj Bajamonti je dao sagraditi Monumentalnu fontanu, koja je predstavljala važan vizualni identitet grada. Iako su sva navedena postignuća doprinijela i olakšala život Splićana, Bajamonti je bio upleten u brojne financijske afere oko izgradnje spomenutih građevina. Sve je više gubio na popularnosti, što zbog malverzacija, što zbog buđenja nacionalne svijesti i narodnjačke pobjede na izborima. Bez obzira na njegovu političku propast, Antonio Bajamonti će zauvijek ostati osoba koja je ostavila neizbrisiv trag u povijesti razvoja Splita.

46 Kečkemet, *Splitska fontana*, 32-54.

Popis slika

- Slika 1. A. Bajamonti, 1859.godine
Slika 2. Bajamontijeva palača, 1860. godine
Slika 3. Bajamontijev teatar
Slika 4. Monumentalna fontana

Bibliografija

Knjige

- Kečkemet, Duško. *Ante Bajamonti i Split*, Split: Slobodna Dalmacija, 2007.
Kečkemet, Duško. *Prošlost Splita*, Split: Marjan tisak, 2002.
Kečkemet, Duško. *Splitska Fontana*, Split: Logos, 1994.
Novak, Grga. *Povijest Splita IV*, Split: Čakavski sabor, 1978.
Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb: Dom i svijet, 2002.

Članci u zborniku radova

- Foretić, Dinko. „Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji“. U *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur: Jakša Ravlić, 92-93, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
Kečkemet, Duško. „Associazione Dalmatica“. U *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, ur: Znanstveni skup (Split u preporodno doba, održanog 8. i 9. studenog, 1982. u Splitu), 75-117, Split: Logos, 1984.
Obad, Stijepo. „Tri faze u ponarođenju splitske općine“. U *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, ur: Znanstveni skup (Split u preporodno doba, održanog 8. i 9. studenog, 1982. u Splitu), 7-21, Split: Logos, 1984.

Internetski izvori

- Kuzmanić, Nepo. „Antonio Bajamonti ima dalmatinske korijene, s naglaskom na Split“. *Dalmatinski portal*, 8. svibnja 2016. Preuzeto s: <http://dalmatinskiportal.hr/vijesti/nepo-kuzmanic--antonio-bajamonti-ima-dalmatinske-korijene--s-naglaskom-na-split/12278> (23. 4. 2018.)
Babić, Franka. „Konzervatori zabranili skidanje starih ferala“. *Slobodna Dalmacija*, 20. siječnja 2010. Preuzeto s: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/85127/konzervatori-zabranili-skidanje-starih-ferala> (24. 4. 2018.)
Globus. „Krš i lom u palači Bajamonti“. *Globus*, 14. kolovoza 2009. Preuzeto s: <https://www.jutarnji.hr/globus/arhiva/krs-i-lom-u-palaci-bajamonti/4093128/> (26. 4. 2018.)

SUMMARY

One of the most popular mayors of Split and personalities of the 19th century certainly is Antonio Bajamonti, whose management under the Marjan town has lasted for almost twenty years. He was a doctor by his profession, but chosed a different path in life and became a politician. Bajamonti's autonomous political view determined his relationship with the citizens of Split who, at the beginning of his management, were delighted with new ideas, knowledge and speech. However, such relations change in the 70s when people's party gain popularity and at the beginning of the 80s win the elections. Nonetheless, Bajamonti has left an indelible mark on the town's layout.. He built a theater and a palace, introduced gas light, opened new streets, and one of the most important achievements was the reconstruction of the Roman water system through which the city of Split was supplied with drinkable water. Thanks to this venture, in 1880 the Monumental fountain was built, which was demolished in 1947, and which still causes big polemics over its return to the old location.

Keywords: Antonio Bajamonti, city Split, 19th century, autonomists, people's party, Bajamonti theater, Bajamonti palace, Monumental fountain

IDEOLOGIJA AUTONOMAŠKOG POKRETA U DALMACIJI

Josip Kamber
Filozofski fakultet u Splitu,
Odsjek za povijest
j.kamber68@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 18. 5. 2018.
Prihvaćeno: 19. 10. 2018.

Tema članka ideološka je analiza autonomaškog pokreta u Dalmaciji u 19. stoljeću. Pokret se pojavio kao protuteža nastojanjima hrvatskih političara za ujedinjenje zemalja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Trojednu Kraljevinu. Autonomaši tijekom 19. stoljeća iznose nekoliko ideoloških i nacionalističkih koncepcija sežući od slavo-dalmatizma do iredentizma.

Ključne riječi: *autonomaški pokret, protuteža, koncepcija, slavo-dalmatizam, iredentizam*

Porijeklo ideologije regionalizma

Regionalni partikularizam, točnije, nacionalna opredijeljenost koja ovisi o dominantnom kulturološkom aspektu na nekom području, bio je svakidašnji slučaj u Trojednoj Kraljevini Hrvatske, Slavonije i Dalmacije tijekom cijelog 19. stoljeća. Međutim, nije bio proizvod tog stoljeća, već je rezultat višestoljetnih procesa. U Dalmaciji, primjerice, početke regionalne opredijeljenosti pronalazimo još u 9. stoljeću kada je došlo do stapanja novopridošlog slavenskog i starosjedilačkog romanskog stanovništva. Kako je srednji vijek odmicao, tako je pojam Dalmatinac obuhvaćao sve veći broj stanovništva. Prilikom turskih osvajanja, prostor Dalmacije naseljavali su Hrvati, bosanski i srpski heretici te Vlasi. Važno je istaknuti da gradski statuti nisu bili diskriminirajući na osnovi entiteta, već su smatrali Dalmatincem svakog tko pridržavao statuta.¹

S obzirom na to da je Dalmacija tijekom cijelog ranog novog vijeka graničila s turskim, a ne s hrvatskim teritorijem, za očekivati je da se Dalmacija polako okretala prema drugim dominantnim prisustvima u svom okruženju, primjerice Veneciji. Zahvaljujući toj teritorijalnoj odvojenosti, gubi se fizička veza između Hrvatske i Dalmacije, zbog čega

¹ Lorgier, *Autonomaši, orjunaši i preporoditelji*, 105.

Ivan Lučić u svojem spisu *De regno Dalmatiae et Croatiae* navodi Dalmaciju kao neovisni međunarodni politički subjekt sa suverenitetom. Što se tiče Venecije, ona nije uspjela stopiti zaleđe s priobalnim gradovima te je novostečeni teritorij preoblikovan u militariziranu granicu prema turskoj Bosni. Hrvatski jezik, s druge strane, prevladava u govoru pučanstva, ali elita, inteligencija i viša klasa govori talijanski. Padom Venecije, Austrija preuzima kontrolu nad Dalmacijom. Počinje period zbrinjavanja antičke baštine čemu svjedoči izgradnja Arheološkog muzeja u Splitu 1820. godine. Što je još važnije, austrijska vlast udara temelje ideje prema kojoj su Habsburgovci nasljednici rimskih careva ilirskog porijekla.² Romantičarska projekcija također tvrdi da postoji autohtoni dalmatinski narod koji svoje korijenje vuče još od Skita i crnomorskih stepa. U djelima Francesca Carrare, posebice u *La Dalmazia descritta*, možemo pronaći podatke da je 1843. godine u Dalmaciji živjelo 16 000 Talijana, 323 271 Slavena katolika i 77 690 pravoslavaca.³ Kako Vrandečić tvrdi u svojoj monografiji: „*Od Katalinica i Carrare, dalmatinski romantičari počinju prikazivati kao pokrajinu Slavena, Talijana, Španjolaca, Sefarda i Albanaca.*“⁴ što nadalje upućuje na multietničnost Dalmacije u prvoj polovici 19. stoljeća. Ovakva multietničnost dodatno inhibira razvoj hrvatske nacionalne svijesti i pripadnosti te je omogućila talijanskoj manjini da upravlja većom skupinom opće narodnosti (u ovom slučaju Slavena). Dakle, geografska i administrativna otuđenost, izostanak hrvatskog jezika i prisutnost nekoliko različitih kultura, predstavljaju povijesne probleme Dalmacije koji kulminiraju u 19. stoljeću.

Na koncu, za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, nacionalni duh kao podloga za ujedinjenje hrvatskih zemalja u Dalmaciji jednostavno je izostao. Štoviše, naišao je na žestok otpor utjecajne talijanske manjine koju je predstavljala Autonomaška stranka.

Autonomaštvo

Autonomaštvo je naziv za politiku koja se od 1860. godine suprotstavljala zahtjevima za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Osim talijanskoga, autonomaštvo je podržavao i dio stanovništva hrvatskog porijekla, koje je pod utjecajem talijanskih škola i ustano-

2 Trogrlić i Šetić, *Dalmacija i Istra u XIX. stoljeću*, 38.

3 Isto, 39.

4 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, 73.

va, koje su širile talijansku kulturu, prihvatilo i talijansku nacionalnu ideju. Iako su u nacionalnom smislu dalmatinski autonomaši uglavnom izražavali osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji, dio njih zastupao je ideju o posebnoj *slavo-dalmatinskoj naciji*. Unatoč isticanju *dalmatinstva*, i oni su pripadali političkoj grupaciji koja je tijekom 1870-ih izrasla u posebnu stranku. Dalmatinsko autonomaštvo imalo je pristaše prije svega u višim slojevima dalmatinskoga društva, među činovništvom, zemljoposjednicima te u mladome trgovačkom građanstvu. To je bilo razmjerno malobrojno urbano stanovništvo, koje je u ujedinjenju s Banskom Hrvatskom naziralo moguću opasnost za svoj društveni položaj. Autonomaška stranka osnovana je 1860. godine. Osnivač stranke bio je Niccolo Tommaseo. Autonomaši su bili poznati i pod imenom „tolomaši.“ Glavni cilj Autonomaške političke stranke bilo je ostvarivanje autonomije Dalmacije, ali i javna upotreba talijanskog jezika. Najistaknutiji su pripadnici ove stranke bili već spomenuti Niccolo Tommaseo, Antonio Bajamonti i Francesco Borelli. Antonio Bajamonti u tom je razdoblju obavljao funkciju splitskog gradonačelnika.

Pojava autonomaštva u Dalmaciji vezana je uz hrvatski pokret 1848. godine koji je, između ostalog, istaknuo i zahtjev za ujedinjenjem Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. S obzirom na to da je hrvatsko izaslanstvo u ožujku 1848. godine spomenuti zahtjev iznijelo pred vladara, dalmatinski talijanaši, nastanjeni u Beču, reagirali su predstavkom zahtijevajući od cara da Dalmacija ostane autonomna pokrajina. Prelazeći preko zahtjeva za ujedinjenjem, Austrijski ustav iz travnja 1848. godine uključio je Dalmaciju u austrijske zemlje. Međutim, u prosincu 1848. godine vladar je imenovanjem bana Josipa Jelačića za guvernera Rijeke i Dalmacije ostvario načelo integriteta Trojedne Kraljevine koji je artikulirao hrvatski pokret. Nastojanje oko ujedinjenja tijekom 1848. godine sa simpatijom je primljeno u Boki kotorskoj i u Dubrovniku, ali je u splitskoj i zadarskoj općini, koje su bile u rukama Talijana odnosno talijanaša, nailazilo na žestoke otpore.⁵ Oktroirani ustav, koji je stupio na snagu početkom ožujka 1849. godine, predvidio je, između ostalog, i dogovor zastupnika budućega Dalmatinskog i Hrvatsko-slavonskoga sabora o uvjetima ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, dakako, uz carsku potvrdu. Uzeo je, dakle, u obzir zahtjeve pristaša ujedinjenja. No, istodobno je Dalmaciju proglasio posebnom krunovinom s uskom autonomijom i posebnim zakonodavnim tijelom, a to se poklapalo sa zahtjevima autonomaša.

5 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, 77.

U tim uvjetima sukobi između protivnika i pristaša ujedinjenja postupno su počeli jenjavati. U razdoblju neoapsolutizma (1852. – 1860.), tijekom kojega je bečko središte sustavno sprječavalo isticanje bilo kakvih nacionalnih zahtjeva, ti su sukobi posve zamrli.

Pitanje ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a s njime i autonomaška politika, oživjelo je iznova 1860. godine, kada je u Carevinskom vijeću A. Vraniczany zatražio pripojenje Dalmacije Hrvatskoj, čemu se odlučno suprotstavio F. Borelli. Priznajući, doduše, njezin slavenski značaj, on je za Dalmaciju zahtijevao autonomiju u okviru austrijskih zemalja. Borellijev istup oživio je autonomašku politiku u Dalmaciji, kojoj je uskoro na čelo stao A. Bajamonti. Početkom 1860-ih, u razdoblju obnove ustavnoga stanja, dalmatinski su autonomaši razvili snažnu kampanju protiv ujedinjenja. Bečki vladajući krugovi, odnosno general L. Mamula, ondašnji namjesnik za Dalmaciju, sa simpatijama su pratili njihovu akciju, pružajući im na različite načine otvorenu potporu.

Unatoč tomu, Kruna se nije usudila otvoreno usprotiviti zahtjevu za ujedinjenjem. Car Franjo Josip I. dopustio je 1860. godine mogućnost da predstavnici Dalmacije povedu razgovor o mogućem sudjelovanju na Hrvatskom saboru, ali je odbio zahtjev Banske konferencije da na osnovi dinastičkoga prava provede ujedinjenje. Štoviše, podržao je zahtjeve dalmatinskih autonomaša da o tom pitanju odluku donese Dalmatinski sabor, znajući da će u njemu autonomaši imati većinu te da će se Sabor izjasniti protiv ujedinjenja. Tako se i dogodilo. Nakon toga se borba između autonomaša i narodnjaka oko pitanja ujedinjenja rasplamsala. Doduše, nakon 1863. godine, kada se pokušala uspostaviti njihova suradnja, ona više nije bila tako intenzivna kao početkom 1860-ih.

Važno je istaknuti i propagandni aparat autonomističke stranke koji počinje 1860. godine osnivanjem lista *La voce Dalmatica* koji se trebao baviti svim pitanjima za unaprjeđivanje Dalmacije, bilo u ekonomskom, trgovačkom, literarnom ili odgojnom pogledu. List je objavljivao članke koji zagovaraju pisanje zemljišnih knjiga na talijanskom jeziku, uz očekivanu retoriku o slavenskoj narodnosti s temeljima talijanske kulture.

List je naišao na otpor narodnjačkog lista *Il Nazionale* urednika Natka Nodila koji piše cijeli niz polemika na temu: „*Zašto nas slavni gospodin Tommaseo hoće da dijeli više nego nas je Gospod Bog podijelio*“.⁶

6 Novak, *Prošlost Dalmacije, knjiga druga*, 145.

Naime, ovakav otpor urodio je plodom jer su autonomaši bili izbacivani iz raznih „cassina“ i „gabinetta“. Moglo se sa sigurnošću reći da je hrvatska intelektualna manjina počela pružati otpor. Ostala glasila stranke bila su redom *L'avvenire*, *Il Dalmata*, *La Difesa*, *Pravi Dalmatinac*, *Il Risorgimento* čija će se tematika i način pisanja mijenjati onako kako autonomaši budu gubili utjecaj u regiji.

Za autonomaše je, također, bilo veoma bitno ostvariti jezičnu prevlast u općinama, Dalmatinskom saboru i srednjim školama. Iako hrvatski jezik nije bio zabranjen, službenim jezikom smatrao se talijanski, dok se hrvatski jezik koristio po potrebi i volji saborskog zastupnika. Sama činjenica da je hrvatski jezik u školama imao sporednu ulogu u odnosu na talijanski pridonijela je hrvatskoj nacionalističkoj atrofiji druge polovice 19. stoljeća. Pobjedom narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine, dva jezika postat će izjednačena.⁷

Godine 1880. *Narodni list* u Zadru je najavio uvođenje hrvatskog jezika u škole:

„Carskom odlukom bi naređeno da, počamši dojučinom školskom godinom u gimnaziji i realci u Spljetu, hrvatski jezik bude naukovnim jezikom (...) Učiona je temelj pravog napredka; otuđene učione nisu nam stvarale do danas – malom iznimkom – već narodne dušmane, il mrtve birokratičke robove. Potisnut zrakom narodne prosvjete kroz učione, materinski jezik otvorit će si širom put u sve razrede pučanstva, te će prestat i ona upornost kod c. k. ureda, koji nam još talijanče zemlju (...) Ponarođenje Spljetskih učiona vriedi za narod sto bijelih gradova. U Spljetu se stiču najbolje sile naše zemlje, tu je srce Dalmacije, koje će odsad kucati novom silom, da probudi narod na novi život...“⁸

Sljedećeg dana, u stranačkom glasilu iredentističke stranke *L'avvenire*, pisala je kratka vijest:

„Naše su srednje škole osuđene! S novom školskom godinom bit će pohrvaćene.“⁹

Razvoj ideologije: od slavo-dalmatizma do iredentizma

Nacionalizam u 19. stoljeću diljem Europe prihvaća načela Francuske revolucije s građanskim i demokratskim reformama te pravnim izjednačavanjem stanovništva. Međutim, regionalizam Nikole Tommasea nije

7 Novak, *Prošlost Dalmacije, knjiga druga*, 146.

8 Baras, „Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola“, 52.

9 Isto

prihvatilo najvažniju stečevinu – nacionalnu državu, čime ulazi u sukob s hrvatskom nacionalnom ideologijom, te znatno otežava integraciju hrvatskih zemalja. Njegov program podrazumijeva postojanje posebne slavensko-dalmatinske države koja bi se mogla osloboditi Austrije i Turske. Mir i demokracija bi, dakako, bili zasnovani na temelju bratstva slavenskih naroda potpomognuti talijanskom kulturom.

U svojim spisima iz 1861. godine Tommaseo je sažeo svoje sumnje u ujedinjenje s Hrvatskom koje temelji na strahu od aneksije i oduzimanja posebnosti. Ti isti spisi opovrgavaju povijesno pravo Hrvatske na Dalmaciju i naglašavaju različitost institucija.¹⁰ Također, spis govori o slobodi općina kao temelju dalmatinskog komunalnog života, a posebno malo vjere stavlja u bana, te institucije župana. Tommaseo je smatrao da bi zajednica s Hrvatskom prouzročila nove troškove: izdržavanje bana, podbana, Sabora, Banskog stola i vojske. Još je mnogo drugih prigovora: „*Hrvatska nema političke snage za nas osloboditi ni kulturno nas podići.*“¹¹

Godina 1848. važna je godina za Europu. Diljem Starog Kontinenta buktale su revolucije, a Italija nije bila iznimka. Pokret *Risorgimento* na čelu s Mazzinijem i Garibaldijem težio je ujedinjenju talijanskih državnica u suverenu državu bez potpore drugih europskih zemalja. Autonomaška manjina u Dalmaciji priželjkivala je ujedinjenje s, kako su smatrali „maticom zemljom“, Italijom, te je željno iščekivala talijansku ekspanziju na istočni Jadran. Iako osnivač Autonomaške stranke, Nikola Tommaseo nije želio Mazzinija i Garibaldija u Dalmaciji. Upravo suprotno, želio je radikalni ogranak stranke koji su činili splitski gradonačelnik Bajamonti, general Lapena, Duplancich i dr.

Neposredno po otvorenju splitske „čitaonice“ započelo je mučno razdoblje za pripadnike Narodnjačke stranke. Dopisnik „Narodnog lista“ navodi sljedeće:

„Bilo je to vrijeme kad nisi smio preko praga svoje kuće, a da te Bajamontijeva fukara nije nagrdila, bila su to vremena kad su u Splitu narodni zastupnici bili pozdravljeni bacanjem gnjilih voćaka u obraz, a splitski narodnjaci, kao prvi kršćani, imali su se u potaji skupljati, kad je na nas svjetina prstom kazala kao da smo od Boga prokleti, kad bi šetajući se čulo najprostiju životinju nazvati imenima naših prvaka...“¹²

10 Loriger, *Autonomaši, orjunaši i preporoditelji*, 116.

11 Isto, 117.

12 Grabovac, Julije, „Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za općinsko vijeće Splita“, 70.

Šezdesetih godina 19. stoljeća Antonio Bajamonti, kao gradonačelnik Splita, imao je ideju napraviti protalijanski Split uz pomoć gospodarskog napretka. On, koji se tada još uvijek izjašnjavao kao Slaven, smatrao je da talijanska kultura nije politički cilj, već civilizacijska osnova Slavena u Dalmaciji.¹³ Mjere gospodarskog napretka uključivale su urbani razvitak grada Splita i gradnju željeznice koja, ne samo da je trebala pretvoriti Dalmaciju u trgovačko čvorište Balkana, već je približiti Italiji. Dakle, mjere gospodarskog napretka služile su stvaranju paternalističke slike Bajamontija kao gradonačelnika kojeg narod voli i poštuje.¹⁴ Sukladno Garibaldijevoj izreci: „*Stvorili smo Italiju, sad treba stvoriti Talijane.*“, Bajamonti sebe vidi kao most između slavenkog etnosa i talijanske kulture.

Za vrijeme Bachova apsolutizma Austrija podržava autonomašku borbu protiv ujedinjenja s Hrvatskom, a oni zauzvrat ne ruše hijerarhijski poredak. Međutim, sve se mijenja 1866. godine tijekom Viške bitke. Austrijski porazi kod Magente i Solferina nekoliko godina ranije uzdrmali su povjerenje u vojsku, te su autonomaši očekivali laku pobjedu talijanske mornarice, a samim time i potencijalno preuzimanje istočnog Jadrana. Dogodilo se suprotno. Naime, admiral Wilhelm von Tegetthoff razbio je talijansku mornaricu, a splitski gradonačelnik Bajamonti morao je prisegnuti na vjernost caru Franji Josipu. Uvidjevši stvarne namjere autonomaša, bečki dvor ih prestaje podržavati, što je očigledno iz posjeta Franje Josipa Dalmaciji 1875. godine koji na Visu Narodnoj stranci obećava ubrzanje procesa ujedinjenja hrvatskih zemalja.¹⁵

Od tada se talijanaštvo Autonomističke stranke okreće prema svojoj radikalnijoj varijanti – iredentizmu. Najveći udarac integraciji talijanske kulture bila je već prije spomenuta odluka Carevinskog vijeća da se u dalmatinskim školama uvede hrvatski kao službeni jezik, čime nestaje podloga za talijaniziranje hrvatskog stanovništva. Bajamonti, koji je tada već bio na izmaku političke moći, počinje se identificirati kao Talijan, čemu svjedoči krilatica: „*Slaveni sutra, Hrvati nikada.*“¹⁶

Iako se zapravo nikad nije odrekao svoga slavenskog podrijetla, Bajamonti se tada svejedno opire, prema njegovu mišljenju, nametnutom pohrvaćivanju Dalmacije. On i ostatak talijanske manjine spas vidi u

13 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, 113.

14 Isto, 114.

15 *Povijest Hrvata*, 514.

16 <http://www.matica.hr/vijenac/433/Te%C5%A1ko%20je%20bilo%20Hrvatom%20biti/> (22. 10. 2018.)

ideologiji koja nastaje nakon ujedinjenja Italije, a želi pripojiti sve dijelove Europe u kojoj žive Talijani „majčici Italiji.“ U te teritorije, između ostalih, spada i istočna jadranska obala, odnosno Dalmacija. Istočno-jadranski teritorij obećan je Italiji Londonskim ugovorom 1915. godine za izlazak iz vojnog saveza Centralnih sila. Nadalje, Rapalskim ugovorom iz 1920. i Rimskim ugovorima iz 1924. godine, Kraljevina SHS ustupit će dio ovih teritorija u hrvatskom priobalju. Konačni kraj autonomaša bit će ostvaren formiranjem Federativne Narodne Republike Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata u kojoj će se ostatci stanovništva koje se identificira kao talijansko priključiti jugoslavenskoj zajednici.¹⁷

Politički kraj Autonomaške stranke

Tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća, autonomaši su kontrolirali Dalmatinski sabor. Isti sabor imao je 43 mjesta, od kojih su 2 pripadala virilistima, a ostalih 41 izabranim zastupnicima. Brojčana raspodjela mjesta u Dalmatinskom saboru izgledala je ovako:¹⁸

	Narodnjačka stranka	Autonomaška stranka
1861.	12	29
1864.	9	32
1867.	15	26

Tijekom desetljeća autonomaši nikad nisu imali manje od $\frac{3}{4}$ Sabora pod svojom kontrolom tj. sve do 1870. godine kada narodnjaci odnose povijesnu pobjedu. Vlasti u Beču smatrale su da će imati sigurniji oslonac u Narodnoj stranci nego u Autonomaškoj koja nije imala širu podršku naroda. Autonomaši su vodili agresivnu predizbornu kampanju, a u svojim novinama *Il Dalmata* branili su autonomiju Dalmacije. Kampanja Autonomaške stranke bila je toliko agresivna da je čak u nekim mjestima onemogućeno glasovanje biračima Narodne stranke. Narodnjaci su, s druge strane, odgovarali istom mjerom u mjestima koja su bila pod njihovim utjecajem. Ipak, nakon agresivne predizborne kampanje, konačnu su pobjedu odnijeli narodnjaci. Iako je pobjeda na izborima bila velik napredak za narodnjake, autonomaši su i da-

17 Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, 295.

18 *Povijest Hrvata*, 512.

lje sačuvali snažnu poziciju i to zahvaljujući ekonomskoj i kulturnoj nadmoći, ali i podršci birokracije.¹⁹ Na izborima za Carevinsko vijeće 1879. godine Bajamonti je doživio poraz koji je pridonio nezaustavljivom padu njegova utjecaja, ali je ujedno bio i uvod u njegov politički pad.²⁰ Konačni slom doći će tek 1882. godine nakon poraza na općinskim izborima na kojima će autonomaški utjecaj napokon biti slomljen, a splitska općina će pasti pod vlast narodnjaka. Nakon toga, jedino autonomaško uporište ostaje Zadar.

Austro-ugarskom nagodbom iz 1867. i Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. godine ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom praktički je onemogućeno. U tim uvjetima Narodna stranka, koja se 1861. godine oblikovala u sukobu s autonomašima, u svojem je programu, doduše, zadržala zahtjev za ujedinjenjem s Hrvatskom i Slavonijom, no svoju je političku i kulturnu akciju usmjerila u prvom redu na jačanje hrvatske nacionalne ideje, na njezino širenje, posebno među gradskim stanovništvom, na postupno osvajanje vlasti u općinama i gradovima te na sustavnu bitku za uvođenje hrvatskoga jezika u javni život. Golem uspjeh hrvatskoga pokreta pod vodstvom narodnjaka bila je njihova pobjeda na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine, koja je označila početak pada autonomaša. Pred općinske izbore 1882. godine, u „Narodnom listu“ je pisalo:

„Ne Splici! Vi ne smijete birati Bajamontija za načelnika, to bi bilo zanikati vašu prošlost, odreći se svoje budućnosti...“

Kao zaključak ovog apela pisalo je:

„Spilite! Ciela Dalmacija u ovoj zgodi u te oči upire, odlučna je za te hora, jal da ostaneš kao i dosle narodnim odmetnikom, zakloništem nereda i nedjela, ili da stupiš hrvatskom zastavom pred narod te mu postaneš kolovođom i sjajnim zrcalom. Tebi je sad Spilite, da od dvoje biraš, što ti je korisnije i dičnije...“²¹

S obzirom na to da su narodnjaci, osim u Zadru, odnijeli pobjedu 1882. godine i na općinskim izborima u Splitu, autonomaštvo je u Dalmaciji praktički izgubilo političko značenje.

Nakon 1884. godine iz njihovih redova više nije mogao biti izabran nijedan zastupnik u Carevinsko vijeće. Iako u prvom redu zaokupljena utvrđivanjem hrvatskog identiteta pokrajine, Narodna stranka nije za-

19 *Povijest Hrvata*, 512.

20 Perić, „Zastupnici Splita i splitskog izbornog okruga u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću“, 63.

21 Grabovac, „Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za općinsko vijeće Splita“, 75.

nemariła pitanje ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, o čemu, uz ostalo, svjedoče i njezine saborske adrese iz 1877., odnosno 1894. godine, kao i činjenica da su dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću redovito istupali s državnopravnom ogradom.

Bibliografija

- Baras, Frano. „Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola“, U *Narodni preporod u Splitu 1882.*, ur. Ante Sapunar, Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 1982.
- Diklić, Marjan. *Dalmacija u XIX. stoljeću*. Zadar: Matica hrvatska – Zadar, 2010.
- Grabovac, Julije. „Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji“, U *Narodni preporod u Splitu 1882.*, ur. Ante Sapunar, Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 1982.
- Lorger Ljubić, Mira. *Autonomaši, orjunaši i preporoditelji*. Zagreb: V. B. Z. d. o. o., 2010.
- Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga*. Split: Marjan tisak, 2004.
- Perić, Ivo. „Zastupnici Splita i splitskog izbornog okruga u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću krajem 8. i početkom 9. desetljeća 19. stoljeća“, U *Narodni preporod u Splitu 1882.*, ur. Ante Sapunar, Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 1982.
- Šanjek, Franjo. ur. *Povijest Hrvata, 2. knjiga*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Trogrlić, Marko, Nevio Šetić. *Dalmacija i Istra u XIX. stoljeću*. Zagreb: Leykam international, 2015.
- Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom & Svijet, 2002.

SUMMARY

The main theme of this article is the ideological analysis of the autonomist movement in Dalmatia during the 19th century. The movement itself represented a counterbalance to the aspirations of Croatian politicians in an attempt to unify Croatia, Slavonia and Dalmatia into a modern state. The autonomists bring forth several ideological and nationalist conceptions stretching from Slav- Dalmatic to irredentism.

Keywords: *autonomist movement, counterbalance, conception, Slav-Dalmatic, irredentism*

BAN MAŽURANIĆ I ŠKOLSKA REFORMA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

Luka Goreta

Odsjek za povijest / Odsjek za pedagogiju

Filozofski fakultet u Splitu

lukagoreta30@gmail.com

Stručni rad

Primljeno: 14. 5. 2018.

Prihvaćeno: 11. 10. 2018.

U drugoj polovici 19. stoljeća hrvatske zemlje bile su u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Radi potreba novog građanskog društva na području Europe provode se mnoge reforme. Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe u Hrvatskoj su stvoreni uvjeti pa se, uz ostale reforme, provodi i prva autonomna reforma školstva. Kao i sve ostale reforme, i ovu provodi hrvatski ban Ivan Mažuranić. Odabrao je stručnjake za izradu zakona. Zakon o pučkom školstvu, pučkim i građanskim školama, javnom i obveznom školstvu donesen je 1874. godine nakon konferencijskih rasprava te odobrenja Sabora i cara. Školska se reforma provodi od 1875. godine. U skladu sa sekularizacijom i demokratizacijom, Zakon propisuje mnoge odredbe prema školama, učiteljima, učenicima, nastavi, programima. Iako je provedba tekla uz određene probleme, ovaj Zakon ipak je donio mnoge pozitivne promjene i utjecao na budući razvoj školstva i društva.

Ključne riječi: *Austro-Ugarska Monarhija, ban Ivan Mažuranić, školske reforme, crkva, država, škola, Mažuranićeva školska reforma, Zakon o pučkom školstvu, pučke i građanske škole, javno i obvezno školstvo, sekularizacija i demokratizacija, školski odbori, školske općine*

Uvod

U ovom radu bit će riječi o školskoj reformi na području hrvatskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća koja je provedena u vrijeme bana Ivana Mažuranića.

Cilj je rada uvidjeti značaj i potrebu ove reforme kao prve hrvatske autonomne reforme i jedne u nizu društvenih, političko-pravnih, obrazovnih i drugih reformi, koje su se provodile na prostoru Europe pa tako i Hrvatske, sa svrhom modernizacije, preodgoja i preobrazovanja čovjeka, sukladno potrebama i zahtjevima novog i drugačijeg europskog građanskog društva. Budući da su hrvatske zemlje tada bile u

sastavu Austro-Ugarske Monarhije, kako bih objasnio uzroke i potrebu za novim reformama, kako u Europi tako i u Hrvatskoj, najprije ću reći nešto o političkim prilikama toga vremena u hrvatskim zemljama, hrvatskom položaju unutar Monarhije, kao i o njihovim međusobnim diplomatsko-pravnim odnosima. U kraćim crtama također ću prikazati značajnija djelovanja hrvatskog književnika, političara, reformatora i bana, Ivana Mažuranića s posebnim akcentom na njegovu značajnu ulogu i doprinos u reformi pučkog školstva. U središnjem dijelu rada bit će riječi o samoj školskoj reformi i zakonu o pučkom školstvu (*Zakon ob ustrojstvu pučkih školah i preparandijah u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*) od 14. listopada 1874. godine. Iznijet ću važnije odrednice ovog zakona, koje je novine i prednosti donio u hrvatsko školstvo i društvo, o poteškoćama na koje se nailazilo prilikom njegova ostvarivanja, i koliko je utjecao na sveukupnost školstva i razvoj društva. Kao sastavnica Habsburške Monarhije, Kraljevina Hrvatska se preko Sabora, pozivala na svoja municipalna prava, koja su u Ugarskoj nailazila na otpor, pa je Sabor 1848. godine odlučio prekinuti sve državno-pravne veze s Kraljevinom Ugarskom.

Padom Bachova apsolutizma i porazom austrijske vojske od Francuske i Pijemonta u bitkama kod Magente, Solferina i San Martina u lipnju 1859. godine, Habsburško Carstvo nije moglo funkcionirati u istom obliku, pa je temeljnim preustrojem stvoren novi oblik državnog uređenja, Austro-Ugarska Monarhija (1867.). Prema novom ustroju, Dalmacija i Istra pripale su pod upravu Austrije, a Hrvatska i Slavonija pripale su Ugarskoj s kojom su sklopile poseban ugovor kako bi regulirale međusobne odnose. Potpisivanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, obnovljene su državno-pravne veze. Prema Nagodbi, Hrvatska je dobila autonomiju u sudstvu, školstvu i upravi.²²

Odluke Ugovora bile su u skladu s procesom modernizacije društva unutar Europe u što je trebalo uključiti i područje Hrvatske kao dijela Austro-Ugarske Monarhije. U Hrvatskoj je bilo potrebno provesti mnoge reforme na svim razinama društva pa je trebalo odabrati za to odgovarajuću osobu. Izbor je pao na hrvatskog bana Ivana Mažuranića.

Među brojnim reformama tog vremena, značajno mjesto zauzima reforma školstva kao temelj izobrazbe i oblikovanja društveno potrebnih i podobnih članova.

22 Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva*, 39-40.

Ivan Mažuranić – hrvatski ban, književnik, političar

Iako ime Ivana Mažuranića kao značajne osobe iz hrvatske povijesti, najčešće povezujemo s njegovom književnom djelatnošću, epovima *Osman* i *Smrt Smail-age Čengića*, kao i s titulom prvog hrvatskog bana pučanina, nije manje poznata niti manje važna njegova angažiranost u kulturnom, političkom, društvenom i drugim područjima čovjekova djelovanja.

Ivan Mažuranić rođen je 1814. u pučko-seljačkoj obitelji iz Novog Vinodolskog, a umro je 1890. godine u Zagrebu. Školovao se na filozofskom studiju, završio pravo, govorio više svjetskih jezika, radio kao gimnazijski učitelj, odvjetnik, prevoditelj, književnik, bavio se pravno-političkim poslovima, bio nadodvjetnik za Hrvatsku, postao predsjednik Matice ilirske, te obavljao mnoge ugledne i važne političke funkcije. Kao jednu u nizu političkih uloga, na prijedlog mađarske vlade, austrijski car Franjo Josip I., imenovao ga je hrvatskim banom (1873. – 1880.), a dvije godine prije bio je predsjednik Hrvatskog sabora. Uz bansku titulu, dodijeljena mu je zadaća da na prostorima Hrvatske provedi važne reforme, koje su bile dio procesa preustroja i modernizacije cjelokupnog društvenog sustava na području Europe u drugoj polovici 19. stoljeća.²³

Proces modernizacije u Hrvatskoj kasnio je u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Među najvažnijim reformama Mažuranićeva razdoblja ističu se modernizacija i razdvajanje uprave i sudstva, modernizacija krivičnog i kaznenog prava, uređenje različitih društvenih i ekonomskih pitanja uključujući zakonodavnu regulaciju uređenja zadruga, te reforma školstva i donošenje zakona o pučkom školstvu o čemu ću govoriti u ovom radu. Tu su još zakon o slobodi tiska i uvođenju porote u tiskovnim parnicama, osnova zakona o pravu na okupljanje, te zakon o ravnopravnosti Židova.²⁴

Školske reforme u Europi u 19. stoljeću

Tijekom 19. stoljeća, na poticaj liberalnih vlada, u većini zapadnoeuropskih zemalja donose se zakoni o školstvu kojima se moderniziraju tradicionalni obrazovni sustavi (Engleska 1870., Francuska 1882.). Provedba ovih zakona pokrenula je „obrazovnu revoluciju“ što je utje-

23 Čepulo, „Ivan Mažuranić“, 49-54.

24 Valentić et al., *Povijest Hrvata*, druga knjiga, 467-468.

calo na kasniju demokratizaciju građanskog društva. Nove školske reforme jedne su u nizu reformi koje su se tijekom 19. stoljeća provodile u Europi, koje su proizašle iz međudjelovanja novih političkih, gospodarskih i društvenih zbivanja te potreba novog i drugačijeg građanskog društva. Reforme su se provodile u područjima uprave, sudstva, zakonodavstva i školstva. Školske reforme povezane su s procesima sekularizacije, demokratizacije, te s pojavom i razvojem nacija. Radikalna promjena u odnosu na tradicionalnu obrazovanu praksu, ideja je o obrazovanju cjelokupnog stanovništva, koja proizlazi iz ranih liberalnih teorija o jednakosti šansi. Zajedničkim nastavnim predmetima stvarana je zajednička tradicija koja je trebala učenike kulturno homogenizirati, prevladati pučke i regionalne kulture, ali događalo se proturječje jer su se sadržaji uzimali upravo iz pučkih kultura. Tijekom procesa sekularizacije religijski sustav izgubio je ulogu nadzora nad odgojem i obrazovanjem, a preuzeo ju je državni školski sustav.²⁵

U Habsburškoj Monarhiji reforme započinju dvadesetak godina ranije nego u ostalim zapadnoeuropskim zemljama, pa tako prvi moderni školski zakon donosi ugarski parlament 1868., dok austrijske zemlje zakon o osnovnom školstvu uvode 1869. godine.²⁶

Austrijski *Državni zakon o narodnim školama* iz 1869. godine jasno izražava liberalna načela omogućujući školovanje za svu djecu bez obzira na vjeru, nacionalnost, spol i klasne razlike.²⁷

Školske reforme na prostorima Hrvatske u 19. stoljeću

Potreba za reformama školstva na prostorima hrvatskih zemalja javlja se još od revolucionarnih pokreta sredinom 19. stoljeća, a povezane su s društvenim zbivanjima u Europi.²⁸

Razlozi za modernizaciju školstva na prostoru Hrvatske potaknuti su reformama unutar Monarhije nakon donošenja liberalnog ustava u austrijskom dijelu Monarhije i modernih zakona kojima je država preuzela upravu i nadzor nad školstvom, a uvjeti za školsku reformu, stvoreni su nakon donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), kad je Hrvatska dobila autonomiju u zakonodavstvu i upravi u bogoštovlju i školstvu.²⁹

25 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 279.

26 Isto, 277.

27 Isto, 280.

28 Isto

29 Isto, 281.

Nakon utanačenja Hrvatsko-ugarske nagodbe, prvo hrvatsko učiteljsko društvo Zadruga, pokreće prijedlog za izradu novog školskog zakona pod nazivom *Ustav pučke škole u Trojedinoj Kraljevini*, ali do realizacije nije došlo niti nakon ponovnih rasprava (1872.) jer dolazi do podijeljenosti stavova oporbenih struja. Jedna nastoji osigurati dotadašnji položaj i utjecaj Crkve na školstvo, a druga liberalna struja, želi osigurati svjetovni karakter hrvatskom školstvu.³⁰ Mađarskoj je smetala nesloga, podvojenost i korupcija unutar Hrvatske jer je to ugrožavalo ionako loše stanje unutar vlastite države pa je htjela što prije riješiti to pitanje.³¹

Mažuranićeva reforma školstva

Povoljniji uvjeti za modernizaciju školstva bili su nakon dolaska na vlast narodnjaka i prvog hrvatskog bana pučanina Ivana Mažuranića (1873. – 1880.) Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), a sukladno prilikama i odredbama Ugovora, ban Ivan Mažuranić odabran je kao najpogodnija osoba za provođenje reforme školstva, ali i ostalih reformi.

„Kao izuzetno obrazovani birokrat, naviknut na sistematsku djelatnost i racionalni pristup problemima, novi je ban bio kao stvoren za kontinuiranu brigu o reformama. (...) Nastojao je organizirati kompetentnu vladu i suradnju s dobrim stručnjacima.“³²

Modernizacija sustava školstva započela je donošenjem *Zakona ob ustrojstvu pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, od 14. listopada 1874. godine. Hrvatski ban Ivan Mažuranić, potaknut liberalnim reformama i sličnim zakonskim aktima kao u Austriji, pokušava provesti modernizaciju unutar tadašnjih obrazovnih institucija. Mažuranić zadužuje predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Pavla Muhića i njegova savjetnika Janka Jurkovića, za izradu nacrtu novog ustroja školstva. Nacrt je razmatran na konferenciji sazvanoj u travnju 1874. kojom je ban osobno presjedao. Dogovorena je zakonska osnova koja je 5. kolovoza 1874. godine dobila carevu predsankciju i pohvalu, a 27. kolovoza predana je na sadorsku raspravu. Nakon burne rasprave Sabor je prihvatio nacrt, a 14.

30 Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva*, 40-41.

31 Gross i Szabo, *Prema hrvatskom građanskom odgoju*, 369.

32 Isto, 370.

listopada 1874. godine zakon je dobio carevu potvrdu.³³ Stupio je na snagu 1. listopada 1875. godine.

Mažuranićeva školska reforma također se odvijala u skladu s procesom sekularizacije. Značila je preuzimanje uprave i nadzora nad školstvom ne ugrožavajući pritom religijski karakter. Iako ova reforma unutar odgojno-obrazovnog sustava nije provedena u potpunosti, ipak je dovela do ključne funkcionalne diferencijacije kojom je država preuzela brigu o odgoju i obrazovanju.³⁴

Vrhunac uspjeha Mažuranićevih školskih reformi, otvaranje je Sveučilišta u Zagrebu s trima fakultetima (1874.): filozofskim, teološkim i pravnim, dok je (1917.) otvoren i medicinski fakultet. Na Filozofskom fakultetu (1877.), otvorene su katedre za fiziku, matematiku, kemiju, zoologiju, botaniku, mineralogiju i geologiju, a poslije su još uvedene farmacija, šumarstvo i geodezija. To je bio temelj razvoja fakulteta prirodnih znanosti.³⁵

Mažuranićevu reformu školstva može se djelomično opisati četirima glavnim liberalnim funkcijama prosvjetne politike koje donosi Horst Haselsteiner u svom ogledu *Škola i obrazovanje u Ugarskoj u doba dualizma*:

1. prosvjetna funkcija – obrazovanje učenika prema potrebama građanskog društva

2. odgojna funkcija – prenošenje sustava moralnih vrijednosti u skladu s normativnim ustrojem sekularne nacionalne države

3. funkcija socijalizacije – nastoji učenike prilagoditi različitostima modernog građanskog društva

4. funkcija emancipacije – bila je osnova svake liberalne obrazovne politike, a to je značilo omogućavanje školovanja što većem broju djece, bez obzira na njihove etničke, klasne, vjerske i spolne razlike.³⁶

Mažuranićev zakon o reformi pučkog školstva

Zakon o reformi pučkog školstva (*Zakona ob ustrojstvu pučkih škola i preparandijah u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*), donesen je 1874., a stupio je na snagu 1875. godine. Prema ovom zakonu svrha pučkog školstva je religijski i moralni odgoj za građanski život.

33 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 281.

34 Isto, 277.

35 Valentić et al., *Povijest Hrvata, Druga knjiga*, 469.

36 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 277-278.

Značajno je što Hrvatska po prvi put samostalno uređuje svoje školstvo i uvodi se obvezno i besplatno školovanje djece obaju spolova. Smatrajući da kod učenika treba razvijati „duševne“ i „tjelesne sile“ (intelektualne i tjelesne sposobnosti), u škole je uvedena tjelovježba. Primjena ovog zakona u mnogim je slučajevima bila spora i teško izvediva zbog nedostatka škola, a osobito seoskih, zbog manjka učitelja, zbog loših putova i prometne izoliranosti, te nedostatka novca za održavanje i plaćanje. Iako je ovaj zakon u javnosti dosta kritiziran zbog tobožnje laicizacije i različitog tumačenja problematike konfesionalnih škola, on je ipak u značajnoj mjeri pridonio većoj razini pismenosti i opće kulture naroda.³⁷

Odrednice zakona o reformi pučkog školstva

Novim zakonom o školstvu, ukidaju se stogodišnje razlike trivijalnih i glavnih škola te različitosti između seoskih i gradskih škola.

Novi zakon ima 195 članaka razdijeljenih u 9 poglavlja. Svako poglavlje definira i utvrđuje određena područja.³⁸

Prema novom zakonu, škole postaju opće i obvezne, mogu biti javne i privatne, a dijele se na opće pučke i građanske. Još postoje i konfesionalne, te početno obrazovanje u obitelji. Novi zakon nastoji izjednačiti sve škole bez obzira na sredinu u kojoj se nalazi i sve učenike bez obzira na vjersku, etničku, spolnu i klasnu pripadnost.

- Javne (državne) škole su one koje potpuno ili djelomično financira država ili općina.
- Privatne škole financiraju sami korisnici.
- Konfesionalne škole mogu uzdržavati i crkvene općine, a uz određene uvjete mogu imati pravo javnosti. Ako su dvije u istom mjestu, preporučuje se spajanje u jednu.³⁹
- Opće pučke škole
 - Traju četiri godine (razreda). Mogu imati jednog do četiri učitelja. Jedan učitelj trebao je imati 80 učenika tijekom tri godine i svaki je učitelj trebao predavati u zasebnoj učionici.
 - Nastava je trajala 20-25 sati tjedno uz dodatne sate gimnastike, pjevanja i praktičnih vježbi. Slobodni su dani bili četvrtak i nedjelja, a ispiti su se provodili na kraju svakog polugodišta.

37 Valentić et al., *Povijest Hrvata, Druga knjiga*, 469.

38 Raguž, „Zakon od ustroju“, 92.

39 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 282.

- Učitelji su morali biti iste vjere kao većina učenika.
- Škole su financirale školske općine, vlada je propisivala knjige za pučke škole, a Crkva je i dalje ostala nadležna za nastavu vjeronauka i vjeronaučne knjige. Knjige za sve pučke škole morale su biti jednake, nabavljala ih je školska općina, a naknadno financirali roditelji.
- Svako mjesto s preko 40 školskih obveznika trebalo je imati pučku školu, a ako nema dovoljno polaznika, više mjesta trebalo je zajednički izgraditi školu. Mjesta s preko 3000 stanovnika trebaju imati opću pučku školu s četiri učitelja.⁴⁰
- Učiteljice (žene) mogle su podučavati samo žensku djecu, a mušku samo u 1. i 2. razredu, dok učitelji nisu imali ograničenja. U školama se po mogućnosti trebalo organizirati razdvojeno podučavanje muške i ženske djece.
- Nastavni jezik u školama bio je hrvatski, a u pučkim javnim školama koje su pripadale općinama drugog jezika, njihov materinji jezik bio je i nastavni jezik, ali je uz to i hrvatski jezik bio obavezan predmet.
- Nastavni predmeti bili su: nauk vjere, materinji jezik, računstvo, zemljopis, povijest, fizika, prirodopis, krasnopis, geometričko oblikovanje, pjevanje, gimnastika i praktična uputa u najvažnije struke gospodarstva te, samo za žensku djecu, ženska ručna djela i upute u kućanstvo.
- Opća pučka škola bila je obavezna od sedme godine života, a za nepolaženje škole bile su propisane kazne za roditelje (opomene, novčane kazne, zatvor, oduzimanje djece).
- Nakon opće pučke škole učenici su nastavljali školovanje na višim učilištima, strukovnim tečajevima, građanskim školama ili opetovnicama.⁴¹
- Opetovnice – djeluju uz obveznu nižu pučku četverogodišnju školu. Trajale su dvije godine, dva puta tjedno po dva sata. Svrha im je barem djelomična permanentnost obrazovanja. U njima se gradivo ponavljalo i proširivalo prema potrebama praktičnog života. Bile su obvezne za sve učenike nakon opće pučke škole, čak i za šegrte i trgovačke naučnike, a priječenje dolaska na nastavu kažnjavalo se iznosom od 20 do 50 forinti.⁴²

40 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 282.

41 Raguž, „Zakon od ustroju“, 92-94.

42 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 284.

- Građanske škole mogu se pohađati nakon završene niže pučke škole. Traju najmanje tri godine. U njima se učenici mogu početno profesionalno osposobljavati za zanimanja iz obrta, trgovine i umnog gospodarstva.⁴³

- Preparandije su bili zavodi za osposobljavanje učitelja za pučke škole. U njih se upisivalo nakon završene male gimnazije, male realke ili građanske škole, polaganjem prijemnog ispita. Trajale su tri godine. Posebno su se vodile muške, a posebno ženske preparandije.

Unutar školskog sustava djeluju školske općine iz čijih blagajni se financira izgradnja škola, plaće učitelja i sve školske potrebe. Siromašne školske općine treba financirati država.

Precizirane su i razdvojene ovlasti i utjecaji države. Obrazovanje nadziru stručni učitelji institucijom školskih odbora u kojima su bili predstavnici učitelja, državne vlasti i svećenstvo. Školski odbori upravljaju školama, a postojali su: mjesni (općinski), županijski i zemaljski školski odbori. Rad u odborima nije se plaćao, a nenazočnost se kažnjavala.⁴⁴

Općinski školski odbori: sastaju se jednom mjesečno, brinu o stanju škole i pohađanju nastave, upravljaju blagajnom, izabiru učitelja i nadziru učiteljev rad, posreduju između učitelja i roditelja.

Županijski školski odbori: zasjedaju dva puta godišnje, izvještavaju vladu o stanju u školama, nadziru rad općinskih školskih odbora, stručno savjetuju učitelje, predsjedaju županijskim učiteljskim sastancima te brinu za znanstveno i moralno stanje pučkih škola.

Zemaljska vlada imala je ključne ovlasti u školstvu: određivala je nastavne programe i udžbenike, vršila vrhovni nadzor nad školama, rješavala stručna i disciplinska pitanja.⁴⁵

Udžbenike i literaturu na hrvatskom jeziku, u početku je izdavao Hrvatski pedagoško-književni zbor, a poslije je to prešlo u nadležnost vlade. Crkva je i dalje nadzirala i organizirala nastavu vjeronauka, određivala vjeronaučne knjige, informirala se o stanju u školama i o tome obavještavala nadležne institucije državne vlasti.⁴⁶

Prema Zakonu, učitelji su postali državni službenici, i odgovarali su zemaljskoj vladi. Primali su mjesečnu i godišnju plaću od školske općine za mjesec unaprijed. Nakon trideset godina učiteljske službe,

43 Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva*, 43.

44 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 283.

45 Isto

46 Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva*, 42-43.

primali su mirovinu koju su mogle naslijediti njihove udovice i djeca.⁴⁷ Morali su imati završene javne preparandije na području Austro-Ugarske Monarhije i znati hrvatski jezik. O namještenju pomoćnog učitelja odlučuje Županijski školski nadzornik, a o stalnom zaposlenju odlučuje zemaljska vlada. Ravnatelj škole je iz redova učitelja. Učitelji i učiteljice izjednačeni su u plaći što je iskorak i napredak u tadašnjoj Europi. Žene ipak nisu mogle raditi u srednjem i visokom obrazovanju, nisu mogle pohađati ni gimnaziju, ni sveučilište. Samo je djelomično bila ostvarena strukovna autonomija učitelja i učiteljica.⁴⁸

Iz odredbi zakona, a pogotovo iz odredbe o sankcioniranju priječenja pohađanja nastave, vidljivo je da se država po pitanju obrazovanja i odgoja djece, postavlja kao autoritet iznad obitelji i Crkve koje su tu ulogu prije imale.

Ukidanjem Vojne krajine u kojoj je tri godine ranije postojao sličan zakon, *Zbirka zakonah i naredbah za Vojnu krajinu*, (1871.), i njezinim uključivanjem u županijski sustav Hrvatske, za vladavine bana Khuena Héderváryja (1883. – 1903.), postojanje dvaju školskih zakona postaje besmisleno pa se 1888. godine donosi novi zakon.⁴⁹

Zaključak

Na području hrvatskih zemalja, u drugoj polovici 19. stoljeća, hrvatski ban Ivan Mažuranić, pozvan je da uz ostale reforme, provede i školsku reformu. Ona započinje izradom i donošenjem zakona o školstvu. Ovaj prvi autonomni zakon (*Zakona ob ustrojstvu pučkih školah i preparandijah u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*), poznat i kao *Mažuranićev zakon*, izrađen je po uzoru na austrijski i bio je u skladu s procesom sekularizacije i demokratizacije tadašnjeg europskog građanskog školstva i društva. Ovaj zakon, prema kojemu je provedena reforma, propisivao je pravila i zahtjeve prema školama, učenicima, učiteljima, nastavi, udžbenicima, programima i svemu što čini školski standard. Veća pažnja bila je posvećena izgradnji novih školskih zgrada, boljoj školskoj opremi, ali i statusu učitelja. Mažuranićev školski zakon smatra se jednim od demokratičnijih školskih zakona toga vremena.

Osobite značajke Mažuranićeve školske reforme su što Hrvatska konačno samostalno uređuje svoje školstvo, prekida se tradicija trivi-

47 Isto, 43.

48 Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme“, 284.

49 Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva*, 43.

jalnih škola, obrazovanje postaje obveza i pravo za svu djecu bez obzira na pripadnost, a školovanje je besplatno u svim javnim pučkim školama. Iako je država preuzela nadzor nad školstvom, Crkva i dalje ima značajan utjecaj.

Unutar odgojno-obrazovnog sustava ni ova reforma nije provedena u potpunosti jer je nailazila na mnoge probleme (financijske, materijalne, organizacijske itd.), ali i kritike javnosti, što nije neobično jer je školska reforma proces koji zahtijeva dugotrajna i stalna ulaganja sredstava, znanja, sposobnosti, te angažman i društva i pojedinaca.

Unatoč mnogim teškoćama, Mažuranićeva školska reforma iz 19. stoljeća, ipak je donijela određene ključne promjene. Povećan je interes za školu, što je donekle pridonijelo većem opismenjavanju stanovništva, kao i općem povećanju kulture u narodu, a sama država nastojala je popraviti mnoge nedostatke koje su ranije mučile hrvatsko školstvo. Najznačajnija posljedica jest da su ova reforma i njezini zakoni odredili buduće smjerove hrvatskog školstva.

Bibliografija

- Čepulo, Dalibor. „Ivan Mažuranić (1814. – 1890.)“, U *Liberalna misao u Hrvatskoj: prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, Andrea Feldman, Vladimir Stipetić, Franjo Zenko, ur. Zagreb: Zaklada Friedrich-Naumann, 2000.
- Gross, Mirjana, Agneza Szabo. *Prema hrvatskom građanskom društvu*. Zagreb: Globus naknadni zavod, 1992.
- Munjiza, Emerik. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek i HPKZ Slavonski Brod, 2009.
- Raguž, Mirko. „Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola preparandija za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“, *Senjski zbornik* 37 (2010), 87-98.,
- Preuzeto s: <http://hrcak.srce.hr/file/104459> (3. 1. 2014.)
- Valentić, Mirko, Lovorka Čoralčić et al., ur. *Povijest Hrvata*, Druga knjiga. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Župan, Dinko. „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875. – 1885.)“, *Scrinia Slavonica* 2 (2002), 277-292.,
- Preuzeto s: <http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&idclanak=15959> (3. 1. 2014.)

SUMMARY

In the second half of the nineteenth century the Croatian lands were part of the Austro-Hungarian Empire. Many reforms had been implemented in European territory for the requirements of a new civil society. After the Croatian-Hungarian Settlement conditions were established to start with the first autonomous educational reform. As all other reforms it was implemented by Ivan Mažuranić, Ban of Croatia. He selected experts to draw up laws. The 1874 Act on Primary Schools and Preparatory Schools was passed after public debates and approval of the Parliament and Emperor. The educational reform has been implemented since 1875. In accordance with the principles of secularization and democratization the law stipulates many provisions regarding schools, teachers, pupils, curricula, syllabi and class teaching. Although the implementation was encountered by challenges, this law has introduced many positive changes, and was to influence a future development of the schooling system and society in general.

Keywords: *the Austrian-Hungarian Empire, Ban Ivan Mažuranić, the schooling system reforms, Mažuranić Educational reform, secularization and democratization, The 1874 Act on Primary Schools and Preparatory School, primary and compulsory education in public schools, secularization and democratization, school boards and school districts.*